

ISSN 2220-7929 (Print)
ISSN 3083-5623 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ІСТОРИЯ»

Випуск 67

Харків 2025

УДК 93/94

Засновник: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Засновано 1964 року.

Періодичність видання: 2 рази на рік.

У «Віснику» публікуються статті, які присвячені актуальним проблемам історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів і студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 17 від 30.06.2025 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Серія «Історія»:

Головний редактор — Посохов С. І., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Відповідальний секретар — Рачков Є. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна)

Балишев М. А., д-р іст. наук, старший дослідник (Центральний державний науково-технічний архів України)

Волосник Ю. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Горак А., д-р іст. наук, ад'юнкт (Університет імені Кардинала Стефана Вишинського, Польща)

Зелінський А. Л., д-р іст. наук, в.о. провідного наукового співробітника (Інститут всесвітньої історії НАН України, Україна)

Івашенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Крульчик К., д-р іст. наук, професор (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Польща)

Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Куліков В. О., д-р іст. наук, доцент (Український католицький університет, Україна)

Кушнарєв С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Литовченко С. Д., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Мизгін К. В., д-р іст. наук, ад'юнкт (Варшавський університет, Польща)

Миколенко Д. В., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна)

Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Студенна-Скруква М., д-р іст. наук (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Польща)

Флорін М., д-р іст. наук, професор (Університет імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена та Нюрнберга, Німеччина)

Шрамко І. Б., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.

Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.

Офіційний вебсайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04452 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р. Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол № 15).

ISSN 2220-7929 (Print)
ISSN 3083-5623 (Online)

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
OF UKRAINE

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series History

No. 67

Kharkiv 2025

УДК 93/94

Founder: V. N. Karazin Kharkiv National University.

Founded in 1964.

Publication frequency: semiannually.

The Journal seeks to publish articles that address current issues in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography, and source studies. It targets researchers, experts, university lecturers, post-graduate students, and university undergraduates.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B» category in the field of historical sciences in the specialty 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 17 from 30.06.2025).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History

Editor-in-Chief — Posokhov S. I., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Editorial Coordinator — Rachkov Ye. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Astakhova K. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv University of Humanities: People's Ukrainian Academy, Ukraine)

Balyshv M. A., Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher (Central State Scientific-Technical Archive of Ukraine)

Florin M., Doctor of Historical Sciences, Professor (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Germany)

Górac A., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cardinal Stefan Wyszyński University, Poland)

Ivashchenko V. Yu., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kiselyova Yu. A., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Królczyk K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland)

Kudelko S. M., Candidate of History, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kulikov V. O., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Ukrainian Catholic University, Ukraine)

Kushnarov S. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubavskiy R. H., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubychev M. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Lytovchenko S. D., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Mykolenko D. V., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Myzgin K. V., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (University of Warsaw, Poland)

Posokhova L. Yu., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Potrashkov S. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine)

Shramko I. B., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Sorochan S. B., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Stanchev M. H., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Studenna-Skrukwa M., Doctor of Historical Sciences (Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland)

Volosnyk Yu. P., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Zelinskiy A. L., Doctor of Historical Sciences, Acting Leading Researcher (Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine)

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04452 (Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Protocol № 15).

ЗМІСТ

СТАТТІ

Литовченко С. Артаксій II та вбивство римлян у Великій Вірменії10

Сорочан С. Нотаріат у системі ринку послуг Візантії (IV–IX століття)28

Каріков С. Від Селянської до Тридцятирічної війни: релігійні та політичні аспекти воєнних дій у Німеччині конфесійної епохи ...46

Осадчий Є., Коротя О. Західне укріплення Більського городища у першій половині XVII століття61

Богдашина О. Листи М. М. Ковалевського: маловідомі деталі біографії вченого..... 88

Буковська-Марчак Е. Між політикою та університетським життям: академічна молодь Львова у міжвоєнний період 113

Волосник Ю. Духовенство Харківщини в умовах початку колективізації (друга половина 1929 — кінець 1930 років)..... 132

Доценко М. Організаційне оформлення Міжнародних конгресів історичних наук (1920–1930-ті роки)..... 152

Д'ячков С. Історія середньовічного Сходу в «сталінському букварі» академіка Є. Космінського 166

Пономаренко Л. Від релігії до медицини: еволюція поглядів дослідників США на культ давньогрецького бога лікування..... 186

Посохов С. Історія «класичної археології» в США як привід

для міркувань203

Ільїн В. Внесок українських фахівців у реконструкцію Ташкента.... 217

Вовк О. Українсько-польська співпраця з порятунку культурної спадщини під час російської збройної агресії (на прикладі Харкова)..241

Рачков Є. Проблеми охорони культурної спадщини України під час російсько-української війни: рефлексії експертів проєкту «Місто і війна».....268

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Єремєєв П. Релігія та національна свідомість крізь призму біографістики (Рецензія на книгу: Медвідь М. Пророк чи єретик? Релігійний світогляд Івана Франка та його взаємини з духовенством. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2023. 424 с. Серія «Бібліотека Дому Франка». Вип. 16) 296

Рачков Є. Культурне розмаїття в міському середовищі: виклики та перспективи (Рецензія на книгу: Рубл Б. О. Муза міського шаленства. Як перформативні мистецтва парадоксальним чином перетворюють охоплені конфліктами міста на центри культурних інновацій. Пер. з англ. О. Камишнікова, О. Узлова. Вступ Н. Мусієнко. Київ: ArtHuss, 2021. 560 с.)..... 307

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Хроніка подій на історичному факультеті за 2024 рік 318

CONTENTS

ARTICLES

<i>Litovchenko S.</i> Artaxias II and the Murder of the Romans in Greater Armenia.....	10
<i>Sorochan S.</i> Notaries in the Byzantine Services Market, 4th to 9th Centuries	28
<i>Karikov S.</i> From the Peasants' War to Thirty Years' War: Religious and Political Aspects of Warfare in Germany During the Confessional Age	46
<i>Osadchij E., Korotia O.</i> The West Fortification of the Bilsk Hillfort in the First Half of the 17th Century.....	61
<i>Bohdashyna O.</i> The Letters of M. M. Kovalevsky: Little-Known Details of the Scholar's Biography.....	88
<i>Bukowska-Marczak E.</i> Between Politics and University Life: The Student Population of Lviv in the Interwar Period.....	113
<i>Volosnyk Yu.</i> The Clergy of the Kharkiv Region at the Outset of Collectivization (Second Half of 1929 – End of 1930).....	132
<i>Dotsenko M.</i> The Organizational Maturation of International Congresses of Historical Sciences (1920s–1930s)	152
<i>Dyachkov S.</i> History of Medieval Asia in Academician Ye. Kosminsky's "Stalin's Primer"	166
<i>Ponomarenko L.</i> From Religion to Medicine: The Evolution of American Scholarly Perspectives on the Cult of the Ancient Greek God of Healing..	186

Posokhov S. Reflections on the History of «Classical Archaeology» in the United States 203

Ilin V. Contribution of Ukrainian Specialists to the Reconstruction of Tashkent217

Vovk O. Ukrainian-Polish Cooperation in Cultural Heritage Rescue During the Russo-Ukrainian War (The Case of Kharkiv)..... 241

Rachkov Ye. Protecting Ukrainian Cultural Heritage During the Russo-Ukrainian War: Reflections of Experts for the Project «City and War» ... 268

REVIEWS

Yeremieiev P. Religion and National Consciousness through the Prism of Biographical Studies (Book Review: Medvid' M. Prorok chy ieretyk? Relihijnyj svitohliad Ivana Franka ta joho vzaiemyny z dukhovenstvom. L'viv: Vydavnytstvo Ukrains'koho katolyts'koho universytetu, 2023. 424 s. Seriia «Biblioteka Domu Franka». Vyp. 16) 296

Rachkov Ye. Cultural Diversity in the Urban Environment: Challenges and Prospects (Book Review: Ruble B. O. Muza mis'koho shalenstva. Yak performatyvni mystetstva paradoksal'nym chynom peretvoruiut' okhopeni konfliktamy mista na tsentry kul'turnykh innovatsij. Per. z anhl. O. Kamyshnykova, O. Uzlova. Vstup N. Musienko. Kyiv: ArtHuss, 2021. 560 s.).....307

CHRONICLE AND INFORMATION

Chronicle of Events at the Faculty of History for 2024 318

CTATTI

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-01>
УДК 94(395)''-0030''

Sergey Litovchenko

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: litovchenkosd@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

ARTAXIAS II AND THE MURDER OF THE ROMANS IN GREATER ARMENIA¹

In 30 BC, by the order of the king of Armenia Artaxias II, all Romans in the kingdom were killed. However, this crime had virtually no effect on the reign of the new king of Armenia. A significant Roman presence in Armenia during this period is confirmed neither by material sources nor by numismatic evidence. More rational may be the hypothesis about Roman merchants who fell victim to the Armenian sword, but their presence in Greater Armenia is just an assumption. In our view, there were simply not enough Roman citizens for a massacre in Armenia. Most likely, if there were victims (and this cannot be denied, since it was Artaxias who seized his father's kingdom), then they were Roman soldiers who might not have had time to leave the kingdom to help Antony. Given

Як цитувати: Litovchenko S. Artaxias II and the Murder of the Romans in Greater Armenia. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 10–27. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-01>

How to cite: Litovchenko S. Artaxias II and the Murder of the Romans in Greater Armenia. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 10–27. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-01>

© Litovchenko S., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

¹ Selected parts of this article were presented at the Second Readings in Memory of Professor Vladimir Ivanovich Kadееv, held at the V. N. Karazin National University, Kharkiv, Ukraine, 2017.

the means of communication available in this era, this would not be surprising. But the king of Armenia simply did not have the opportunity to carry out a massacre similar to that perpetrated by Mithridates in Asia. In our view, the story of a murder of Roman citizens by the order of Artaxias II, which, for objective reasons, could not have been a mass event, can be attributed to Roman propaganda, which was preparing the ground for a possible forceful removal of the king of Armenia. However, the refusal of Augustus to take active steps in the East in the 20s BC apparently weakened the intensity of the spread of rumors about a massacre of Romans. The method of overthrowing Artaxias II no longer required the popularization of stories about the murder of Roman citizens, which probably did not go beyond Italy and found virtually no reflection in the sources. At the same time, Augustus himself probably believed that propaganda had formed such a negative image of Artaxias II in the Roman eyes that the possibility of turning Greater Armenia into a Roman province could be openly discussed.

Keywords: Artaxias II, Tigranes III, Greater Armenia, Rome, Augustus, Cassius Dio, Res gestae divi Augusti, propaganda.

The struggle between Mark Antony and Octavian led to notable upheavals across both the Roman possessions in Asia and the allied states of the East. One such event was the re-accession of Artaxias (Artaxes, Artashes) II as king of Armenia in 30 BC and the expulsion of Artavasdes (king of Media Atropatene and a Roman ally) from Greater Armenia. The legitimate son of Artavasdes II, king of Armenia, Artaxias II tried to take the throne of Greater Armenia in 34 BC, after Antony had captured his father and divided the kingdom between the son of Cleopatra VII and the king of Media Atropatene. Artaxias II could not retain his dominion in confrontation with Atropatene and the Roman legions for a long time, and was soon forced to flee to Parthia. The situation changed radically in 31 BC, when Antony summoned all Roman troops from Greater Armenia to fight Octavian². In 30 BC Artaxias II, probably with the help of Parthia, regained his father's throne³. The re-accession of the king of Armenia was accompanied by an unprecedented act the likes of which Rome had not encountered in the East for many years. By order

² Dio XLIX, 44, 4

³ Tac. Ann. II, 3, 3

of the king, all Romans in the kingdom were killed⁴: ὧν ἐγὼ τοὺς μὲν ἄλλους ἐάσω, δύο δὲ δὴ μόνων ὀνομαστὶ μνησθήσομαι: τὴν μὲν γὰρ Ἰωτάπην τῷ Μῆδῳ καταφυγόντι μετὰ τὴν ἥτταν πρὸς αὐτὸν ἐκὼν ἀπέδωκε, τῷ δ' Ἀρτάξει τοὺς ἀδελφοὺς καίπερ αἰτήσαντι οὐκ ἔπεμψεν, ὅτι τοὺς ὑπολειφθέντας ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ Ῥωμαίους ἀπεκτόνει⁵. (I shall omit most of these cases and mention only two. Of his own accord he restored Iotape to the Median king, who had found an asylum with him after his defeat; but he refused the request of Artaxes that his brothers be sent to him, because this prince had put to death the Romans left behind in Armenia⁶).

However, this crime had virtually no effect on the reign of the new king of Armenia. The alleged murderer of Romans reigned for ten years without any Roman interference, and even in his overthrow Rome took only an indirect part. Augustus only refused to extradite the relatives of Artaxias II, who had been removed from Armenia by Antony⁷. But the Romans did not have to fulfill this demand in any case, since the ruler of Greater Armenia was an open ally of Parthia. In fact, there was no Roman reaction to the murder of Roman citizens.

Absolute, as far as we know, majority of modern researchers unconditionally accept the message of Cassius Dio (Baumgartner 1896, 1326; Asdourian 1911, 67; Debevoise 1938, 135; Grosso 1957, 242; Pani 1972, 10; Timpe 1975, 163; Volkmann 1979, 617; Sullivan, 1990, 290; Chaumont 1992, 181; Garsoian

⁴ Dio LI, 16. 2

⁵ The verb «ἀποκτείνω» can be translated both as «to kill» (it is this meaning that most dictionary entries indicate in the first place) and «to execute». Cassius Dio himself repeatedly used this verb (more than 300 times) both in the meaning of «to kill» and «to execute». Modern translations offer «to kill» (German translations, French translations and an Italian translation) or «to execute» (Russian translation), or «to put to death» (English translation). However, in our case, the choice of the meaning of the key verb is not so important. In the case of «to kill» it can be a small number, and in the case of «to execute» — a large one; but in the quotation above, the key is the very fact that Artaxias II killed/executed the «...Romans left behind in Armenia» — that is, all Roman citizens that remained in Greater Armenia became victims of the king of Armenia. This is probably why modern scholars often amplify the message of Cassius Dio by using the words «massacre», «slaughter» (Reinhold 1988, 82; Patterson 2015, 93; Kovacs 2016, 27).

⁶ Translation from E. Cary (Dio Cassius 1917).

⁷ Dio LI, 16, 2

1997, 61; Sicker 2000, 156; Luther 2003, 17, n. 33; Panov 2008, 11; Vardanyan 2018, 39; Luther 2018, 188.), without questioning the killing of Roman citizens, which, according to Th. Mommsen, put the ruler of Greater Armenia on a par with such an enemy of the Republic as Mithridates VI Eupator (Mommsen 1921, 369), king of Pontus. The inaction of the Romans in the 20s BC is traditionally explained in literature by Augustus's unwillingness to worsen relations with Parthia (Mommsen 1921, 371; Asdourian 1911, 67; Chaumont 1979, 74; Scullard 2011, 209)⁸. However, the Romans did not in fact shy away from direct intervention in Parthian affairs in the 20s BC (Debevoise 1938, 136-137). In our view, the lack of response to the murder of the Romans in Greater Armenia had other reasons.

It should be noted that this event is mentioned only in the work of Cassius Dio and once only, even though the sources repeatedly describe events directly related to Artaxias II, namely, his overthrow and the accession of Tigranes III in 20 BC. However, our sources offer no direct indication of a connection between the change of power in Greater Armenia and the killing of the Romans.

At the beginning of Augustus's journey to the eastern possessions of Rome in the late 20s BC, it became known that a conspiracy against Artaxias II had arisen in Armenia, and the conspirators turned to the Romans with a request to put on the throne of Armenia Tigranes III, who was held in Rome as a hostage. Augustus summoned his stepson Tiberius from Italy with troops and Tigranes, and sent them to Armenia. Even before the arrival of the Roman troops, the conspirators killed Artaxias II and the accession of Tigranes III was peaceful⁹. Thus, in the overthrow of the Armenian monarch, Rome was not the initiator. The Romans obviously had not planned a coup, since Augustus did not bring with him either his protégé or the necessary troops (Sherwin-White 1984, 323; Panov 2008, 116). It can still be assumed that rumors about the planned trip of the princeps provoked a conspiracy, but direct Roman participation in it seems unlikely. Under these conditions, the actions of the Romans did not need to be justified,

⁸ You can also find a statement that the overthrow of Artaxias II in 20 BC was a reaction to the murder of the Romans ten years earlier (Chaumont 1979, 74; Pani 1972, 17).

⁹ Dio LIV, 9, 4-5; Vell. Pat. II, 94, 4; Suet. Tib. 9, 1; Tac. Ann. II, 3, 4

since they answered a request from the Armenians themselves, but the lack of references to a retribution against Artaxias for the murder of Roman citizens still looks strange, especially if we recall that the voluntary issuance of Roman legion badges by the Parthians at the same time was presented by Augustus as a brilliant victory and almost as a subjugation of Parthia.

However, there are no direct references to the massacre in question in the *Res Gestae Divi Augusti*, the official propaganda account of the reign of the Roman emperor. Augustus's assertion that he could have made Greater Armenia a province¹⁰ seems to have required some kind of argumentation, and in this case bringing up the Roman massacre by Artaxias II would be appropriate. But this event is absent from the text. Nothing is said about the murder of the Romans and a retribution by Velleius Paterculus, who twice mentions the Armenian mission of Tiberius¹¹. There is no report on the massacre in the *Annals* of Cornelius Tacitus, who at the same time relates in detail the overthrow of Artaxias II¹². Neither Flavius Josephus¹³ nor Suetonius¹⁴, who repeatedly refer to the events in Armenia, know anything about the murder of the Romans. There is no hint of the crime of Artaxias in the writings of Strabo, who left a detailed description of the position of Greater Armenia¹⁵ and knew about the mission of Tiberius¹⁶. Roman poets do not use the massacre story, including Horace, who mentions the events in Armenia¹⁷. Cassius Dio, who tells about the accession of Tigranes III, does not return to the crime of Artaxias¹⁸.

But it is not only the silence of the sources that makes it possible to doubt the reliability of the report on the massacre of Romans in Armenia.

¹⁰ RGDA. 27, 2

¹¹ Vell. Pat. II, 94, 4; 122. 1

¹² Tac. Ann. 2, 3, 4

¹³ Jos. Ant. 15, 105

¹⁴ Suet. Tib. 9, 1

¹⁵ Strabo. XI, 15

¹⁶ Strabo. XVII, 1, 54

¹⁷ Hor. Epist. I. 12. 26-28

¹⁸ Dio LIV, 9, 4-5

It is equally important to determine the real possibilities for committing such a crime.

The source clearly states that the murder of the Romans took place after the withdrawal of the Roman garrisons from Greater Armenia. Consequently, it was mainly Roman citizens of peaceful professions that could have come under attack. But how could they have ended up in the kingdom of Armenia? The occupation of Armenia lasted only three years. During this period, Roman merchants, tax-farmers, or artisans simply would not have had time to settle in the region. Roman civil administrators could not have been victims either, since formally Armenia did not become a Roman province (Smykov 2018, 114), but was ruled by a king, the son of Anthony and Cleopatra. The granting of Roman citizenship to local residents did not have time to become a widespread phenomenon. A significant presence of Romans in Armenia during this period is confirmed neither by material sources nor by numismatic evidence. More rational may be the hypothesis about Roman merchants who fell victim to the Armenian sword (Reinhold 1988, 82; Levick 1999, 13; Patterson 2015, 93), but their presence in Greater Armenia is just an assumption. In our view, there were simply not enough Roman citizens for a massacre in Armenia. Most likely, if there were victims (and this cannot be denied, since it was Artaxias who captured his father's kingdom), then they were Roman soldiers who might not have had time to leave the kingdom to help Antony (Timpe 1975, 163). Given the means of communication available in this era, this would not be surprising. But the king of Armenia simply did not have the opportunity to carry out a massacre similar to that by Mithridates in Asia.

How then can one explain the passage in Cassius Dio? Most likely, we are dealing with preparatory work by Roman propaganda, which did not prove useful and therefore did not pass on into later sources. If we assume that the overthrow of Artaxias was on the agenda in the early years of Octavian's reign, then strong reasons were needed to justify active actions by the Romans. The same Roman propaganda presented Artaxias as a victim of Anthony's policy, as shown by Tacitus¹⁹. The overthrow

¹⁹ Tac. Ann. II, 3, 3

of a murderer of Romans, a «new Mithridates», would have been quite justifiable. Within the framework of this hypothesis, it is possible to consider the transfer of control over Lesser Armenia to Artavasdes of Media Atropatene, the exiled king of Greater Armenia²⁰, as a constant tangible threat to the new king of Armenia (Syme 1939, 301; Magie 1950, 443; Timpe 1975, 168, n. 59; Sherwin-White 1984, 325; Gruen 2005, 159). However, the overthrow of Artaxias II did not take place, and the story of the murder of the Romans remained unused. In the end, the method of accession of Tigranes III did not require justification for the Roman actions.

However, in our view, an echo of the story of the «massacre in Armenia» is nevertheless, albeit indirectly, reflected in the *Res Gestae*, where much of Chapter 27²¹ is devoted to Greater Armenia. The most interesting to us is the beginning of paragraph two: «Armeniam maiorem interfecto rege eius Artaxe, c[u]m possem facere prouinciam malui maiorum nostrorum exemplo regn[u]m id Tigrani, régis Artauasdis filio, nepoti autem Tigranis regis, per T[i](berium) Ne[ronem] trade[r]e, qui tum mihi priv[ig]nus erat». ((2) Greater Armenia I might have made a province after its king, Artaxes had been killed, but I preferred, following the model set by our ancestors, to hand over that kingdom to Tigranes, son of King Artavasdes and grandson of King Tigranes; Tiberius Nero, who was then my stepson, carried this out²²).

It seems to us that the key point in this passage is the bringing up of a possibility of creating a Roman province (c[u]m possem facere prouinciam) in place of the kingdom of Greater Armenia. It is obvious that this passage about a province that did not happen carries some weight, because the *Res Gestae* does not always mention even the actual creation of a new Roman province (Makhlayuk 2019, 660), and the transformation of the Ptolemaic kingdom into a Roman province takes up one line of text²³.

²⁰ Dio LIV, 9, 2

²¹ RGDA. 27, 2

²² Translation quoted after P.A. Brunt and J.M. Moore (*Res Gestae Divi Augusti* 1967).

²³ Probably, in the case of Egypt, Augustus deliberately refrained from a detailed description, as he tried to avoid mentioning his enemy in the civil war (see Makhlayuk 2017, 179), and no less so the last queen of the Ptolemaic dynasty.

In modern studies, the argumentation known to us that is put forward to explain the phrase about the possibility of creating a province is connected exclusively with the explanation of Augustus's refusal to annex Armenia²⁴ or with peculiarities in the use of terminology (Richardson 2008, 142). However, as far as we know, no one has tried to explain the key message of the phrase, that it was after the death of Artaxias II that Augustus could make Armenia a province²⁵. The reference to the assassination of the ruler of Greater Armenia clearly indicates that this possibility is directly related to the figure of the king of Armenia, and not to the kingdom as a whole.

However, directly linking the death of Artaxias with the possible provincial future of Greater Armenia is not consistent with the known circumstances of the crisis in the kingdom in 20 BC. The Roman troops, as already mentioned, did not overthrow or kill the king of Armenia; they only supported the request of the Armenian nobility to pass the Armenian throne to the Roman hostage Tigranes III. Artaxias was deposed and killed by his own relatives. Even if the actions of the Armenian opposition were agreed with the Romans or their allies, such as Archelaus (Pani 1972, 20-22), the king of Cappadocia, the Romans obviously had not planned the coup itself and, most likely, had not expected it, since Augustus arrived in the East without sufficient troops and without Tigranes III, who had to be sent to Rome for (Sherwin-White 1984, 323; Levick 1999, 13.). As a result, Tiberius with the legions came to Greater Armenia not to seize the kingdom, but to crown Tigranes III, the legitimate claimant to the throne of Artaxias. The actions of Tiberius could not have been anything but a show of strength and support

²⁴ As reasons, researchers cite the peacefulness of the princeps and his unwillingness to expand the borders of the state (Gagé 1935, 132; Syme 1939, 301; Malavolta 2009, 114); some speak of a veiled establishment of control over Armenia (Brunt 1963, 174; Brunt, Moore 1967, 72; Brunt 1990, 299; 435; Zugravu 2004, 263); some accuse the author of distorting the facts, since he had no real opportunity to create a province (Sullivan 1990, 291; Ridley 2003, 205; Cooley 2009, 230-231); others indicate that Augustus behaved differently than described in the *Res Gestae* (Pani 1972, 61), or that it was physically impossible to create a province (Panov 2008, 117).

²⁵ M.L. Chaumont argued that it was the campaign of Tiberius that could become the basis for turning Armenia into a province (Chaumont 1979, 187-188). However, this contradicts the text of the *Res Gestae*, in which the description of the campaign of Tiberius comes after the reference to the possibility of creating a new province.

to the Roman protégé (Levick 1999, 14; Ridley 2003, 206). Under these circumstances, when a pretender to the throne of Armenia, specially brought from Rome, was in tow, the liquidation of Greater Armenia would hardly have been logical. In other words, the circumstances of the overthrow and death of Artaxias II gave Rome no reason to turn the kingdom into a province²⁶.

It can be presumed that, since the time of Pompey's Syrian venture, the transformation of a kingdom into a province did not require detailed argumentation, and Augustus, following the already noted pattern in the *Res Gestae* in talking about provinces, did not have to mention at all the reasons for the possibility of creating a Roman possession in place of Greater Armenia. However, on the one hand, the Armenian question was not as unambiguous as the Egyptian one, which really did not need any explanation, and on the other hand, Greater Armenia had been too much of a headache for Rome for decades (Rich 2009, 158), as confirmed by the detailed description of the Armenian affairs in the *Res Gestae*, to not mention the reasons for a possible creation of a province in these lands if Augustus himself brought up such a scenario.

In our view, the expression «...after its king, Artaxes had been killed» should be taken not as an indication of the time of the event, but as a justification for the possibility of turning the kingdom into a province. Consequently, it was the figure of the king of Armenia²⁷ that could be the basis for the creation of a province. In other words, some criminal actions of this particular ruler of Greater Armenia must have made it possible to absorb it into the Roman state. Artaxias II was indeed seen in Rome as a protégé of the Parthians, but for Asian kingdoms balancing between the two powers was not uncommon, without becoming the reason for a loss of statehood. In addition, Artaxias did not demonstrate his pro-Parthian orientation in any way, and his accession could have aroused sympathy in Rome, since his father was presented as a victim of Antony's adventurous

²⁶ P. Brunt probably thinks otherwise (Brunt 1990, 461-462).

²⁷ The fact that Augustus calls the king of Armenia by his first name cannot be only part of the technique, when plenty of exotic proper names are used in the *Res Gestae* to enhance the propaganda effect (see Ramage 1987, 57).

policy condemned by Augustus²⁸. And Augustus himself, who maintained contacts with Artavasdes II²⁹, did not accuse Artaxias of using Parthian aid in his accession and did not deny his right to the throne. Obviously, the crime of the king of Greater Armenia known to the Roman reader lay not only in his «pro-Parthian» position. In our sources, one can find only one direct explanation for the negative image of Artaxias II in the Roman eyes — the killing of Romans attributed to him. By referring specifically to Artaxias, Augustus showed that a king on whose orders Roman citizens were killed could be enough of a reason for turning a kingdom into a Roman province.

There is no doubt about the compositional unity of the first two paragraphs of Chapter 27. The first paragraph talks about the creation of the province of Egypt, the second — about the possibility of creating a province in Greater Armenia. In the first case, the reader of the *Res Gestae* did not need an explanation, since the abolition of the kingdom of Cleopatra was a direct consequence of the confrontation between Octavian and Anthony. However, in the second case, it was necessary not only to explain the refusal to create a province in Armenia, which Augustus did referring to tradition, but also to site the facts that would explain the possibility of annexation. Otherwise, undesirable associations with Anthony could arise, who, if one were to accept Octavian's propaganda, virtually abolished the kingdom of Armenia based on personal rather than state interests. Simply stating the death of a local monarch was obviously not enough, since there was (or could be) no will to pass the kingdom to Rome; so, a different explanation was required. Such an explanation was the bringing up of King Artaxias, whose image, as already mentioned, was supposed to elicit a negative reaction from Romans.

If our assumption is correct, then what prevented Augustus from directly stating the reason for the negative attitude towards Artaxias II — that is, publicly calling the king a murderer of Romans? Most likely, the answer lies in the circumstances of the death of Artaxias, who died not at the hands of the Romans, but as a result of a domestic conspiracy. The king in fact

²⁸ Tac. Ann. II, 3, 3; Dio L, 1, 4

²⁹ Dio XLIX, 41, 5

escaped Roman retribution; hence, mentioning the death of Romans whose killer was not punished would have obviously reduced the propaganda effect of this chapter of the *Res Gestae*.

Certainly, we do not know how justified were Augustus's expectations for the existence of a negative attitude towards the king of Armenia in Rome. They most likely were not so, given the silence of the vast majority of our sources. However, this should not surprise us — very often propagandists end up seeing less the real state of affairs than the ideal model they have build through their own propaganda.

The peculiarities of the Greek translation of the *Res Gestae*, at first glance, create an opportunity for even more radical conclusions, but it should be admitted that the specifics of the document allow only for cautious assumptions to be made. This is due to the fact that we cannot say with certainty that all the differences between the Latin and Greek texts can be explained solely by the original intent of the translator, rather than by the technical circumstances of the inscription's creation³⁰.

The Greek version offers an almost accurate translation of paragraph 27.2, but does not mention the name of Artaxias. Despite the poor state of preservation of this part of the Greek version of the *Res Gestae*, it is obvious that the name of the king of Armenia cannot be fit in the lacunae (Botteri 2018, 56.). This was already recognized by Th. Mommsen, who noted in his edition that the name of the king is absent in the Greek version³¹. If we are not dealing with the inattention of the carver or the technical details of how the inscription was made, then the disappearance of the name of the king

³⁰ Although literature tends to claim that differences in translation are carefully considered (see Vanotti 1975, 325; Wigtill 1982, 636; Rochette 1997, 11; Badami 2013, 9, 14; Centanni 2013, 348; Cornwell 2017, 89; Cooley 2019, 270; Makhlayuk 2019, 658).

³¹ In studies devoted to the Greek translation of the *Res Gestae*, almost no attention has been paid to the absence of the name of the king of Armenia. While Th. Mommsen pointed out the absence of the name in the analysis of the Greek text but did not note this fact in the enumeration of the differences between the Latin and Greek versions (Mommsen 1883, 109), in the recent edition of the *Res Gestae* by J. Scheid the absence of the name of Artaxias does not come up at all (Scheid 2007, xxxii). In the latest translation from Greek into Dutch, the name of the king of Armenia appears in the text without any explanation (Hunink 2019, 258), although in the commentary the translator states the wish to show the differences between the Greek and Latin versions (Hunink 2019, 261).

from the text for the Hellenized population may indicate that mentioning him seemed unnecessary³². Consequently, for a resident of Asia Minor, the name of the Armenian ruler was not supposed to be associated with crimes that would have given grounds for the transformation of an independent kingdom into a Roman province. This suggests that the story of the massacre of the Romans did not spread in the East and remained exclusively a feature of Roman propaganda in Italy.

It is important to note that the disappearance of the name of Artaxias led to a change in the meaning of this section of the *Res Gestae*, to the effect that the kingdom could be turned into a province not because of any anti-Roman actions of Artaxias II, but simply because of the king's death. Obviously, the text thus became more confusing, but this did not stop the translator. In addition, this, oddly enough, corresponded with the peculiarities of the Greek translation, which presented the power of Augustus as virtually monarchical (Vanotti 1975, 324; Wigtil 1982, 636; Rochette 1997, 12-14; Makhlayuk 2019, 658), in contrast to the Latin original. The Greeks probably expected explanations for foreign policy actions of the Roman princeps even less than did the Romans³³.

Thus, the story of the murder of Romans by the order of Artaxias II, which, for objective reasons, could not have been large-scale, can be attributed to Roman propaganda, which was preparing the ground for a possible forceful removal of the king of Armenia. However, the refusal of Augustus to take active steps in the East in the 20s BC apparently weakened the intensity of the spread of rumors about the alleged crime. The method of overthrowing Artaxias II no longer required the popularization of stories about the murder of Roman citizens, which probably did not go beyond Italy and found virtually no reflection in the sources. At the same time, Augustus

³² There are many examples where omissions in translation served to simplify and adapt the text for the inhabitants of Asia Minor (see Wigtil 1982, 634).

³³ The absence of Artaxias's name can hardly be connected with the translator's desire to deliberately hide from the Greek-speaking reader this particular king of Greater Armenia. Although there is no doubt about the existence of links between the rulers of Galatia and the Artaxiad dynasty, it is unlikely that for the inhabitants of the already Roman province of Galatia these links were of such importance that this led to a distortion of Augustus's text.

himself probably believed that propaganda had formed such a negative image of Artaxias II in the Roman eyes that the possibility of turning Greater Armenia into a Roman province could be openly discussed.

Список літератури / References

Asdourian P. Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr. Ein Abriss der Armenischen Geschichte in dieser Periode. Venedig: Mechitaristenbuchdruckerei auf San Lazzaro, 1911. 196 S.

Badami C. La Traduction grecque des Res gestae divi Augusti. Saint-Denis: Connaissances et Savoirs, 2013. 214 p.

Baumgartner W. Artaxias (2). *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung* / eds. A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Witte, K. Mittelhaus, K. Ziegler. Band II, Halbband 3. Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1896. S. 1326.

Botteri P. L'iscrizione greca del tempio: testo, traduzione, comment. *Progetto Ancyra. Il tempio di Augusto e Roma ad Ankara* / ed. P. Botteri. Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 2018. PP. 41–114.

Brunt P. A. Roman Imperial Themes. Oxford: Clarendon Press, 1990. 551 p.

Brunt P. A. Review: Die Aussenpolitik des Augustus und die Augusteische Dichtung by Hans D. Meyer. *JRS*. 1963. 53, 1–2. PP. 170–176.

Brunt P. A., Moore J. M. Notes. *Res Gestae Divi Augusti. The Achievements of the Divine Augustus* / trans. P.A. Brunt, J.M. Moore. Oxford: Oxford University Press, 1967. PP. 38–81.

Centanni M. Ideologia imperiale 'a fronte' nel testo greco/latino delle Res Gestae: appunti sulla doppia versione del manifesto politico di Augusto. *L'Indagine e la rima. Scritti per Lorenzo Braccesi* / eds. M. Bassani, A. Debiassi, E. Pastorio, F. Raviola. Roma: «L'erma» di Bretschneider, 2013. PP. 333–353.

Chaumont M.-L. Échos de la campagne de Tibère en Arménie (20 av. J.-C.) dans une épigramme de Krinagoras. *AC*. 1992.61. PP. 178–191.

Chaumont M.-L. L'Arménie entre Rome et L'Iran. *ANRW*. 1979. II, 9, 1. PP. 71–194.

Cooley A. *Res Gestae Divi Augusti: Text, Translation and Commentary*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 336 p.

Cooley A. The *Res Gestae* in its provincial contexts. *Lampas*. 2019. 52. PP. 262–275.

Cornwell H. *Pax and the Politics of Peace: Republic to Principate*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 254 p.

Debevoise N.C. *A Political History of Parthia*. Chicago: University of Chicago Press, 1938. 303 p.

Dio Cassius. *Roman History, Volume VI: Books 51-55* / trans. E. Cary, H. B. Foster Cambridge, MA : Harvard University Press, 1917. 492 p.

Gagé J. *Res gestae divi Augusti: ex monumentis Ancyrano et Antiocheno latinis, Ancyrano et Apolloniensi graecis*. Paris: Les Belles Lettres, 1935. 210 p.

Garsoian N. The Emergence of Armenia. *The Armenian People from Ancient to Modern Times* / ed. R. Hovannisian. Vol. I. New York: St. Martin's Press, 1997. 372 p.

Grosso F. La Media Atropatene e la politica di Augusto. *Athenaeum*. 1957. 35. PP. 240–256.

Gruen E. The expansion of the empire under Augustus. *The Cambridge Ancient History, second edition* / eds. A. Bowman, A. Cameron and P. Garnsey. Vol. 10. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. PP. 147–197. DOI: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521264303>

Hunink V. Augustus, Mijn wapenfeiten (Griekse versie). *Lampas*. 2019. 52. PP. 251–261.

Kovacs F.L. *Armenian Coinage in the Classical Period*. Lancaster, Pennsylvania: Classical Numismatic Group. 2016. 83 p.

Levick B. *Tiberius the Politician*. London - New York: Routledge, 1999. 336 p.

Luther A. Zur Armenienfrage in augusteischer Zeit. *Gymnasium*. 2018. 125, 2. S. 179–192.

Luther A. Zur Regulus-Ode (Horaz, c. 3, 5). *RhM*. 2003. 146, 1. S. 10–22.

Magie D. *Roman Rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ*. Vol. 1. Princeton: University Press, 1950. 723 p.

Mahlajuk A. V. Prostranstvo rimskogo mira v «Res gestae divi Augusti». *VDI*. [Journal of Ancient History]. 2019. 79, 3. S. 653–677. (in Russian) DOI: <https://doi.org/10.31857/S032103910007708-1>

Махлаюк А. В. Пространство римского мира в «Res gestae divi Augusti». *ВДИ*. 2019. 79, 3. С 653–677. DOI: <https://doi.org/10.31857/S032103910007708-1>

Makhlayuk A. V. Chto skazhet o nas istoriya?.. O nekotorykh aspektakh i motivakh memorial'noy politiki Oktaviana Avgusta. *Istoricheskij vestnik*. [Historical Reporter]. 2017. 19. S. 170–225. (In Russian)

Махлаюк А. В. «Что скажет о нас история?..» О некоторых аспектах и мотивах мемориальной политики Октавиана Августа. *Исторический вестник*. 2017. 19. С. 170–225.

Malavolta M. Arcani imperii. Lessico politico delle res gestae divi Augusti. Roma: Universitalia, 2009. 138 p.

Mommsen Th. Res Gestae Divi Augusti. Ex Monumentis Ancyrano et Apolloniensi. Berlin: Apud Weidmannos, 1883. 223 p.

Mommsen Th. Römische Geschichte. Band V. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1921. 659 S.

Pani M. Roma e i re d'Oriente da Augusto a Tiberio (Cappadocia, Armenia, Media Atropatene). Bari: Adriatica, 1972. 303 p.

Panov A. R. Rim na severo-vostochnykh rubezhah: vzaimootnosheniya s gosudarstvami Severnogo Prichernomor'ja i Zakavkaz'ja v I v. do n. je. — pervoj treti II v. n. je. Arzamas: AGPI, 2008. 359 s. (In Russian)

Панов А. Р. Рим на северо-восточных рубежах: взаимоотношения с государствами Северного Причерноморья и Закавказья в I в. до н. э. — первой трети II в. н. э. Арзамас: АГПИ, 2008. 359 с.

Patterson L. E. Antony and Armenia. *TAPhA*. 2015. 145, 1. PP. 77–105.

Ramage E.S. The Nature and Purpose of Augustus' «Res Gestae». Stuttgart: Steiner, 1987. 168 p.

Reinhold M. From Republic to Principate: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 49–52 (36–29 B.C.). Atlanta: Scholars Press, 1988. 261 p.

Res Gestae Divi Augusti. The Achievements of the Divine Augustus / trans. P. A. Brunt, J. M. Moore. Oxford: Oxford University Press, 1967. 98 p.

Rich J. W. Augustus, war and peace. *Augustus* / ed. J. Edmondson. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014. PP. 137–164.

Richardson J. *The Language of Empire: Rome and the Idea of Empire from the Third Century BC to the Second Century AD*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2008. 220 p.

Ridley R. *The Emperor's Retrospect. Augustus' Res Gestae in Epigraphy, Historiography and Commentary*. Leuven/Dudley: MA: Peeters, 2003. 251 p.

Rochette B. Bilinguisme, traductions et histoire des textes dans l'Orient grec (Ier-IVe siècle après J.-C.). *RHT*. 1997. 27. PP. 1–28.

Scheid J. Introduction. *Res Gestae Divi Augusti. Hauts faits du Divin Auguste* / ed. J. Scheid. Paris: Les Belles Lettres, 2007. PP. VII- CXXXII.

Scullard H. H. *From the Gracchi to Nero: A History of Rome from 133 B.C. to A.D. 68*. London – New York: Routledge, 2011. 410 p.

Sherwin-White A. N. *Roman Foreign Policy in the East: 168 B.C. to A. D. 1*. London: Duckworth, 1984. 352 p.

Sicker M. *The pre-Islamic Middle East*. Westport: Bloomsbury Academic, 2000. 231 p.

Smykov E. V. Posle porazhenija: Mark Antonij, Armenija i Midija Atropatena v 35–33 gg. do n. je. *Izvestija vysshih uchebnyh zavedenij. Severo-Kavkazskij region. Obshhestvennye nauki* [News of higher educational institutions. North Caucasian region. Social sciences]. 2018. 1. S. 112–116. (In Russian)

Смыков Е. В. После поражения: Марк Антоний, Армения и Мидия Атропатена в 35–33 гг. до н. э. *Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*. 2018. 1. С. 112–116.

Sullivan R. *Near Eastern Royalty and Rome, 100-30 BC*. Toronto: University of Toronto Press, 1990. 523 p.

Syme R. *The Roman Revolution*. Oxford: Oxford University Press, 1939. 588 p.

Timpe D. *Zur augusteischen Partherpolitik zwischen 30 und 20 v. Chr.* WJA. 1975. 1. S. 155–169.

Vanotti G. Il testo greco delle "Res gestae divi Augusti": appunti per una interpretazione politica. *GIF*. 1975. 27. PP. 306–325.

Vardanyan R. Coinage in Armenia in the Hellenistic and Roman periods. *History of monetary circulation in Armenia* / ed. R. Vardanyan. Yerevan: Central Bank of Armenia, 2018. PP. 32–60. (In Armenian)

Վարդանյան Ռ. Դրամաթոդարվումը Հայաստանում հեղինիստական եւ հռոմեական ժամանակաշրջաններում. Հայաստանի դրամաշրջանառության պատմությունը / ed. Ռ. Վարդանյան. Երևան: ՀՀ կենտրոնական բանկ, 2018. PP. 32–60.

Volkman H. 'Artaxias 2. *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike in fünf Bänden* / eds. K. Ziegler, W. Sontheimer. Band 1. München: Deutschen Taschenbuchverlag München, 1979. S. 617.

Wigtıl D. N. The Ideology of the Greek *Res Gestae*. *ANRW*. 1982 II, 30, 1. PP. 624–638.

Zugravu N. Note și comentarii. *Res gestae divi Augusti*. Iași; Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", 2004. PP. 123–308.

Список сокращень

ВДИ — Вестник древней истории

AC — L'antiquité classique

ANRW — Aufstieg und Niedergang der römischen Welt

GIF — Giornale Italiano di Filologia

JRS — The Journal of Roman Studies

RhM — Rheinisches Museum für Philologie

RHT — Revue d'Histoire des Textes

TAPhA — Transactions of the American Philological Association

WJA — Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft

Сергій Литовченко

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: litovchenkosd@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

АРТАКСІЙ II ТА ВБИВСТВО РИМЛЯН У ВЕЛИКІЙ ВІРМЕНІЇ

У 30 р. до н. е. за наказом вірменського царя Артаксія II всі римляни в царстві були вбиті. Однак цей злочин практично не вплинув на правління нового царя Вірменії

та не спричинив відповідної реакції з боку римлян. При цьому значна присутність римлян у Вірменії в цей період не підтверджується ані матеріальними джерелами, ані нумізматичними даними. Більш раціональною може бути гіпотеза про римських купців, які стали жертвами вірменського меча, але їхня присутність у Великій Вірменії є лише припущенням. На думку автора, можна сказати, що римських громадян для розправ у Вірменії просто не вистачало. Очевидно, якщо жертви і були (а це не можна заперечувати, оскільки Артаксій саме силою захопив царство свого батька), то серед римських воїнів, які могли не встигнути залишити царство, коли були відкликані на допомогу Антонію. З тодішніми засобами зв'язку це не було б дивним. Тому можна стверджувати, що в царя Вірменії просто не було можливості влаштувати різанину, подібну тій, що була за часів Мітрідата в Азії. Автор вважає, що розповідь про вбивство римлян за наказом Артаксія II, яке з об'єктивних причин не могло бути масовим, можливо віднести до сфери римської пропаганди, яка готувала ґрунт для можливого силового усунення царя Вірменії, однак відмова Августа від активних дій на Сході в 20-х рр. I ст. до н. е., очевидно, послабила інтенсивність поширення чуток про вбивство римлян. Спосіб повалення Артаксія II вже не вимагав популяризації розповідей про вбивства римських громадян, які, ймовірно, не виходили за межі Італії і практично не відображалися в джерелах. При цьому сам Август, імовірно, вважав, що пропаганда сформувала настільки негативне ставлення римлян до Артаксія II, що це дозволяло говорити про можливість перетворення Великої Вірменії на римську провінцію.

Ключові слова: Артаксій II, Тигран III, Велика Вірменія, Рим, Август, Кассій Діон, *Res gestae divi Augusti*, пропаганда.

Текст надійшов до редакції 01.03.2025.

The text was received by the editors 01.03.2025.

Текст затверджено до друку 15.05.2025.

The text is recommended for printing 15.05.2025.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-02>
УДК 94(37-11)''03/08''.[338.46:347.961]

Serhii Sorochan

Doctor of Historical Sciences, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: soro4an@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9658-7931>

NOTARIES IN THE BYZANTINE SERVICES MARKET, 4th TO 9th CENTURIES

The issue of differentiation and specialization within the Byzantine notariat, particularly its integration into the service market, remains an understudied area. This article examines categories of private legal acts, focusing on the most common among them — sale contracts — as well as the clerks responsible for their drafting, the locations where documents were formalized, and the organization of notarial offices. Notaries operating in the market sphere were referred to by various titles (with slight differences in specialization): notarius, semiographos, nomikos, ypographeus, tachygraphos, taboullarios, symbolographos, tabellion, grammateis, and kankellarios. Narrative and legislative sources allow for the identification of their classification requirements, including property and age qualifications, legal status (free or semi-free), functions, document-drafting procedures, and the intensity of their work. Using quantitative methods, it has been calculated that to achieve a monthly income of approximately

Як цитувати: Sorochan S. Notaries in the Byzantine Services Market, 4th to 9th Centuries. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 28–45. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-02>

How to cite: Sorochan S. Notaries in the Byzantine Services Market, 4th to 9th Centuries. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 28–45. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-02>

© Sorochan S., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

30 gold nomismata, a notary would need to draft at least 60 written acts with a minimum fee of 12 keratia per act or around 10–15 documents with fees of 2–3 nomismata each. The intensity of notarial work appears consistent with the level of economic activity in early medieval Byzantium and its economy. On average, during the 20 working days per month (excluding Sundays and holidays), a single notarial office handled no more than two to three agreements or contracts daily. Even in populous Constantinople by the late 9th century, 24 notarial offices sufficed to meet demand, collectively serving 50–70 significant clients daily during workdays. Most Byzantines engaged with notarial services relatively infrequently, primarily for transactions exceeding the value of one litra of gold. Nevertheless, the annual total amounts to an impressive figure: approximately 15,000–20,000 notarized documents produced by Constantinopolitan offices alone, excluding provincial notarial activity.

Keywords: Byzantium, notary, notaries, notarius, nomikos, taboullarios, symbolographos, tabellion, act material, market services.

The level of commercial and business activity in the Byzantine Empire would have been utterly inconceivable without the notarial system and the professional class that served the needs of the Byzantine economy.

Meanwhile, apart from the undeservedly overlooked work of N. Ljapidevsky, for a long time the principal study on the early Byzantine notariat and its structure remained Franz Dölger's essay «The Medieval Private Legal Act». (Ljapidevskij 1875; Dölger 1956, 338–345). Only three decades later did significant contributions in this area emerge, notably through the foundational research of I. P. Medvedev and the Canadian Byzantinist H. Saradi-Mendelovici, who defended a dissertation on the subject in 1985 (Medvedev 1979, 124–147; Medvedev 1988, 100–129; Saradi-Mendelovici 1988, 167–180; Saradi-Mendelovici 1989, 117–130; Saradi-Mendelovici 1991). Even after these advancements, the issue of differentiation and specialization within this sector of the services market remains somewhat unclear. Moreover, the task of identifying the professional composition of the Byzantine notariat and tracing its evolution during the early Middle Ages has so far been addressed only tangentially. It has typically been examined indirectly through assessments of documentary

material and is often tied to the analysis of procedural aspects. This approach has lacked the necessary depth and clarity and, most importantly, has overlooked notaries as key participants in the tertiary services market.

One of the most common functions of notaries was the registration of purchase and sale transactions. The most widespread category of private legal acts was the bill of sale, referred to as *praterion engraphon* («written deed of sale») or simply *praseis*, *diapraseis*. Occasionally, it was specified as *prasis katharaone* («pure sale»), meaning a straightforward, unencumbered sale. (Medvedev 1988, 48). However, judging by the 897 bills of sale from the archive of the Great Lavra on Mount Athos, other, less common terms could also be used, such as *libellos tes apotages* or *ekchorexis kai diaprasis*, with the specification *engraphos asphaleia* (Actes 1970, 89-91, No. 1). At the same time, it is important not to overlook other types of contracts (*syμβιbaseis*) and acts (*συμβολε, graphe symbolaion*), which had their own rules for legally competent documentation.

In the 6th century, such private acts were subject to *insinuatio*, that is, registration in municipal registers (Saradi-Mendelovici 1989, 117-130). For example, documents from the Exarchate of Ravenna and the Pentapolis show that, until the early 7th century, individuals would notarize sales and lease agreements with municipal councils — the *curiae* of Byzantine provincial cities — while the *curia* itself evolved into a kind of bureaucratic corporation (Tjäder 1955, № 29-42, 45, 46). The Church also played an increasingly important role in the registration of legal acts, alongside the civil authorities (Franzius 1967, 197; Saradi-Mendelovici 1988, 167-180; Borodin 1991, 96-97; Medvedev 1988, 138-139).

The location where the professional recording of a legal act took place was determined by the interested parties, who would invite the notary. However, it seems that this location had to be within a specific territory (Medvedev 1988, 136-137). In the 6th century, a favored location for notaries in Constantinople was the *embolai* of the Great Imperial Palace, with their booksellers' shops (*politirion*), near which «...rhetors, reporters, and all others who handle such matters» conducted their legal business. (Procopii 1964, I. 11. 12, p. 207). Justinian's law clearly indicates that *tabelliones* worked in their offices (*stationes, stationos*), located in public spaces

(Corpus 1908, XLII.4.7.13; XLVII.10.15.7; Corpus 1895, VIII.11.12 [an. 440]; Corpus 1904, Nov. 44, cap. 1-2). It was not necessarily the case that they were the owners of these *stationes* (*stationes dominus, o tou stationos kyrios*); as seen in the famous novella from August 537 AD, the «master of the station» could be any outside person (Corpus 1904, Nov. 44, cap. 1 [2]), even someone not working there but still receiving income from it. What mattered most was that the authorized notary possessed the right granted by the state (*auctoritas, authenticia*) to engage in notarial work as a free profession (Corpus 1904, Nov. 44, cap. 1 [1]).

The same term was used to denote a notarial office of the *tabularius* — ταβουλλάριος (*tes taboularikes stationos*), although in the *Book of the Eparch* the word «*kathedra*» (κάθεδρα — literally «seat») appeared alongside the word «station» and even more frequently (Vizantijskaja 1962, I, 3, 9, 23, 25). A. Stöckle and M. Y. Syzyumov, who adopted his viewpoint, believed that the term *kathedra* referred to an urban notarial district or quarter under a notary's jurisdiction (Vizantijskaja 1962, 115, I.3; Stöckle 1911, 57). However, the context of one paragraph, discussing a formal procession to a *kathedra* and the inauguration of a newly appointed *tabularius* sitting upon it, suggests that this term refers to the notarial office itself, that is, a specific place of work or premises. Similarly, another directive, which mentions a *tabularius* who should respectfully meet another *tabularius* coming to the *kathedra*, indicates that it refers to an office or place of business (Vizantijskaja 1962, I.9).

Immersion in the terminology of Byzantine notariat uncovers even greater diversity, and thus instability, in the titles for the profession responsible for drafting contracts of sale, marriage agreements, deeds of gift, wills, and various other legal documents. In the 7th century, John Moschus suggested equivalence between a *notarios* (notary) and a «sign writer», or *semeiographos*, when he recounted that children whose parents aspired for them to become *nomikos* (legal experts) were educated under the guidance of a *semeiographos* and a *grammatikos* (scribe or teacher) (Beati Ioannis 1976, 3085A). Another contemporary of Moschus, Anastasius of Sinai, mentioned *semeiographoi* and their private offices, called *semeiographieia*, observing that their work closely resembled that

of a rapid writer or stenographer — *ypographeus* or *tachygraphos* (Anastasii 1860, 85A, 188D). Working alongside them were professional notaries, whose status was likely most aligned with that of bureaucratic officials. This certainly applies to «imperial notaries» (*basilikos notarios*), as evidenced by legal and sigillographic sources (Corpus 1895, XII. 49. 2-4; Panchenko 1904, 356, 371, 394). The seal always served as a symbol of official authority in the Empire, making such finds particularly significant, even in remote provincial towns. For example, from Cherson in Taurica comes a lead seal (*molyvdoulon*) bearing a three-line inscription: ...*Theodoro notario* («... To Theodore, the notary»), which was tentatively dated to the 7th century by I. V. Sokolova, who published it (Sokolova 1991, 213, no. 56). A lead seal (*molyvdoulon*) of notary Dimitrios, dating from the late 8th to early 9th centuries and likely used to authenticate an official document, was found near Cherson on the southern coast of Crimea, in the large settlement (*polisma*) at Laspi, which contains the remains of several large multi-chambered buildings constructed in the *opus mixtum* technique, with marble decorations. These buildings were likely the residence of the local *prostates* (Alekseenko 2015, 19).

Indeed, many notaries served in various governmental departments and held corresponding positions in the state hierarchy. In the *Taktikon* of Uspensky, compiled around 842–843 AD, they are listed among the lower ranks of the fourth class, including the notary of the *eidikon* (17th position), the notary of the *sakella* (25th position), and the notary of the *vestiarion* (26th position out of 69) (Uspenskij 1898, 127).

In the *Taktikon* of Philotheos, written about half a century later, notaries are found in the rank of *spatharioi* among the third class. They are listed as imperial notaries of the *sakella*, imperial notaries of *vestiarion*, imperial notaries of the *eidikon*, and notaries *ton arklon tou genikou* (positions 30–33 out of 45), signifying their exclusive service in the administrative-financial apparatus. Meanwhile, in the lower ranks, there are *chartoularioi* and notaries *ton (lechthenton) sekreton kata tous bathmous ton eauton ophphikion* (2nd position), and notaries *ton asekreteion apratoi* (14th position out of 33) (Uspenskij 1898, 125–126, 128).

Another closely related, if not identical, category of notarial professionals was the *symbolographos*. Information about it is found in the *Novels*

of Justinian. These sources indicate that the capital's *symbolographoi* belonged to a special guild and were under the control of the *praefectus praetorio* (Corpus 1904, Nov. 44, prooem, cap. 4). They had assistants, presumably copyists or scribes, referred to as *ypourgounton* (Corpus 1904, Nov. 73, cap. 7 (1)), but they were required to draft documents personally (Corpus 1904, Nov. 73, cap. 7 (1)). Moreover, they were personally liable and, in the case of handling an illegal transaction, faced permanent exile as punishment (Corpus 1904, Nov. 7, prooem.).

According to the constitution of Anastasius I and the aforementioned Justinianic novella from August 537 AD, the responsibility for ensuring the correctness of the conclusion and formalization of private transactions was also assigned to *tabelliones* (*tou tabellionos*), who were essentially, it seems, indistinguishable from *symbolographoi* — the two terms were even used interchangeably in the text of the same law (Corpus 1895, VIII. 53 (54). 32; Corpus 1904, Nov. 44, cap. 2). However, according to Justinian's constitution of June 1, 528 AD, in the case of a purchase and sale transaction, the drafting and writing of the relevant document could be done not only by the *tabellion*, but also by the parties involved in the transaction themselves, who were required to confirm it with their signatures (*subscriptionibusque partium confirmata*) (Corpus 1895, IV. 21. 17; Brunner 1880, 58-59; Dölger 1956, 349, Anm. 1). The procedure in this case might have looked as follows: first, the *tabellion* (or *symbolographos*) would draft a document of the transaction — called a *sheda* — at the oral request of the contracting parties. Then, after both sides approved the draft, a scribe — known as a *graphontos*, or *ipourgos* — would write out the final version of the purchase and sale document, known as a *mundum* (Ljapidevskij 1875, 42). However, another approach, which became increasingly preferred over time, can also be suggested. For instance, the *Isagoge* and *Procheiron* pointed out the necessity for both the seller and the *tabellion* to participate in the creation of the transaction document, while the other party (the counterparty) had no role in its drafting, which of course simplified the procedure (Epanagoge 1892, XXIII. 2; Imperatorum 1837, XIV. 1).

Tabellion was originally proposed as a synonym for the term *taboullarios* (Corpus 1895, IV. 21.17; VI.23.29.7; Corpus 1904, Nov. 44,

cap. 1; Basilicorum 1840, XXII.1.76). The laws of Justinian, the *Ecloga*, the *Basiliika*, and the *Procheiron* consistently show that *taboullarioi*, like scribes (*grammateis*), provided notarial services not only in the capital and provincial cities, but also in villages (Corpus 1895, VI. 23.31; X. 71.3; *Ecloga* 1983, V. 8; Basilicorum 1843, XXXV. 2.19; Imperatorum 1837, XXI.15).

Taboullarioi could, at the same time, serve as scribes and copyists, although writing a document concerning a transaction and creating this document (*completio*, *telesma*) were interpreted ambiguously in legal terms and were functionally differentiated (Corpus 1895, IV. 21. 17; Basilicorum 1840, XXII. 1. 76). An indefinite, hard-to-grasp distinction can still be observed between them and *symbolographoi*. From the novella of 537 at least, it can be inferred that the *symbolographos* drew up the document, while the *taboullarios* certified the signatures (*telesthen de ypo symbolographou kai para te taboullariou ten ypographen echon*) (Corpus 1904, Nov. 44, cap. 2, p. 273). By the 9th century, and perhaps even earlier, this distinction disappeared, as evidenced by Novel 115 of Leo VI, «De tabulariis», which, according to the convincing conclusion of A. Schminck, was not an independent novella but rather stemmed from a well-known section «Peri taboullaron», which was later incorporated into the final edition of the *Book of the Eparch*. (Les Nouvelles 1944, Nov. 115, p. 376-377; Schminck 1990, 195-209). In it, the terms *taboullarios* and *symbolographos* turn out to be entirely identical in meaning, although the latter was used much less frequently — in three paragraphs compared to 19 (Vizantijskaja 1962, I. 1, 3-9, 11-14, 17-20, 22, 24, 26 — *taboullarios*; I. 10, 15, 23 — *symbolographos*). What is particularly noteworthy is that in one instance, both terms were used together (Vizantijskaja 1962, I. 25). Neither is any distinction in functions revealed by another document, almost contemporaneous with this novella of Leo VI — a deed of sale from 897 AD for a suburban plot of land granted to Euphemius, the abbot of the Monastery of St. Andrew, which was written and certified by the «cleric, *libellios*, and *symbolographos* of our God-protected city (Thessalonica) Nicholas» (Actes 1970, №1, p. 90, l. 29-30).

The capital's notaries (*taboullarioi*, *symbolographoi*) and the scribes and copyists they hired were united into a professional *sistima* (συστήμα)

under the authority of the eparch, who approved the election of the head of the corporation — *primikerios* / πριμικήριος (Vizantijskaja 1962, I. 22-24; Vogt 1908, 148-149). Only those *taboullarioi* and *symbolographoi* who were included in this urban association (*syllago*) were allowed to record any transactions or agreements (Vizantijskaja 1962, I. 15). The exclusive right to this work could only be shared with them by a notary who served the needs of a governing institution, monastery, or charitable establishment (*eite oiko euagei e archontiko eite monasterio e gerokomeio*) but was not a member of the *sistima* (Vizantijskaja 1962, I. 20). These notaries worked in the so-called «archontic houses», which in this case served as official institutions rather than private estates of dignitaries. These were the houses of *archons* (ἄρχοντες) — officials of state departments, the Patriarch, and the imperial court. In this case, an *archon* was understood to be a person responsible for public property, who, by virtue of his office, prevented the execution of illegal transactions (Corpus 1904, Nov. — Ed. Just. XII (an. 569); Les Nouvelles 1944, Nov. 105; Epanagoge 1892, VI. 5; Bratianu 1936, 43 sq.; Beck 1965, 18; Kurbatov 1971, 204).

The age requirements for those offering their services as *taboullarioi* were not clearly defined, except for the vague phrase about a «sufficient age» (*echein ton chronon plerestaton*). This term most likely referred to an appropriate level of physical and, particularly, intellectual maturity necessary to master this complex profession (Vizantijskaja 1962, I.2). From the Novels of Leo VI, it can be inferred that their position (*nome*) as *notarioi*, like that of their *primicerioi*, was held for life. However, the head of the *primicerius* / πριμικήριος received a state pension when, due to the inability to perform his duties, he relinquished his title to another and ceased to work (Les Nouvelles 1944, Nov. 41-44, 115). Notaries did not receive a pension.

By the 10th century, the law required two main qualifications for *taboullarios*–*symbolographos*: each of them «... must know by heart forty titles of legal guidance (*egcheridion nomou*) and sixty books of the *Basilika*», and, moreover, be able to «... personally (*cheiros graphe*) draw up a document, written in a fluent style and accurately expressing the intended meaning» (Vizantijskaja 1962, I.1, 2). The guidance consisting

of 40 titles (chapters) most likely referred to the *Procheiron*, literally «Manual», a legal guide compiled at the very beginning of the 10th century, in 907, under Emperor Leo VI the Wise (886-912) (and not between 870 and 879, as previously believed). Thus, the *Procheiron* was the latest reference book by the time the *Book of the Eparch* was edited. Even mastering just this text by heart would have been a challenging task, let alone the very long *ta basilica nomima* — the *Basilika* in sixty books. In light of these highly complex professional requirements, the other necessary qualities for a notary — a good reputation, moral integrity, and loyalty to the doctrines of Orthodoxy — appeared as far simpler and more achievable (Vizantijskaja 1962, I. 1).

The property requirements for *taboullarioi* were also not established. However, it is clear that the entrance fee for joining their assembly could only be afforded by a relatively wealthy person (22 nomismata paid to the «common» Constantinopolitan *taboullarioi*, three to the *primicerius* of the «corporation», and six for the table, totaling 31 gold coins) (Vizantijskaja 1962, I. 14). This amount was nearly equal to the future monthly income of someone joining the *sistima* and was almost three times higher than the average income. Moreover, *taboullarioi* could be of a higher or lower rank, which was reflected in the payment for their services (Vizantijskaja 1962, I. 8). Clearly, the system of seniority was strictly observed, as even at the table during a *taboullarioi* meeting they sat «by rank» (*kata bathmon*) (Vizantijskaja 1962, I. 9). Despite all this, their treatment was no different from that of those engaged in «low crafts» (*banausos techne*). For offenses, *taboullarioi* were punished not only with fines but also physically — they could be whipped and their heads could be shaved, which, all the «ranks» notwithstanding, indicates their low social status (Vizantijskaja 1962, I. 5, 6, 9, 12, 25).

Were any of them unfree and therefore legally inferior? At first glance, it seems unbelievable. A slave's dependence on his master made it impossible for him to carry out notarial functions related to the execution of transactions and other agreements, which could be used for selfish purposes by the slave's owner. This is why a law of Arcadius and Honorius from 401 AD, as recapitulated in the *Code of Justinian*,

made it impossible for a slave to hold a position previously open to him in the Roman Empire (Theodosiani 1905. VIII. 2. 5; Corpus 1895, X. 69. 3). However, later in the 9th century, the requirements for *taboullarioi* in Novel 115 of Leo VI and in the *Book of the Eparch* make no mention of the necessity for these duties to be performed only by a free person. When joining the notarial corporation, as previously noted, the criteria included knowledge, professional competence, age, and even moral character, but not legal freedom (Vizantijskaja 1962, I. 1-3). The silence of the law, as is well known, is already a form of permission. Slaves were indeed not among the *taboullarioi* that were heads of notarial offices (*stationes*). However, they could occupy other notarial positions. Each district station (in Constantinople during the time of Leo VI, their number did not exceed 24) consisted of a regular *taboullarios* and a scribe or copyist (*oi grapheis*, *oi graphontes*) — most likely it was the same person (*echeto de grapheana*) (Vizantijskaja 1962, I. 23, 24). Such assistants, aside from slaves, were primarily drawn from among literate clergy and monks, and were hired just like any other *misthioi* (*proslambaneto graphea*). They were not required to do anything other than follow the orders of their employers (masters, *ton kyrion*), and if they attempted to go against the employer's will they faced dismissal (Vizantijskaja 1962, I. 17-19, 24). Thus, slave status did not prevent individuals from being accepted as servants or *oi graphontes* (scribes) to notaries. The *Code of Justinian* and subsequent legislation demonstrate that literate slaves, familiar with the intricacies of the notarial profession, continued to exist; moreover, they were valued highly when sold — up to 50 nomismata, nearly three times the amount usually paid for a simple, untrained slave (Corpus 1895, VI. 43. 3; Basilicorum 1846, XLVIII. 14. 4; Imperatorum 1837, XXXIV. 10-11; Peira 1856, CXXXIV. 28. 21).

Previously, the law allowed metropolitan tabellions to have one deputy with the rights of a tabellion, officially registered in the magister census list (Corpus j1904, Nov. 44, cap. 1 (4)). However, it seems that the section “Περὶ ταβουλλαρῖον” included in the *Book of the Eparch* unequivocally indicated that the right to prepare the final text of a document and to issue the act in full was reserved exclusively for the *taboullarioi-symbolographoi* themselves (Vizantijskaja 1962, I. 6-8, 12, 17, 18). It is likely that the *protokankellarioi*

(heads of chancery departments), *nomikoi* (legal experts and scholars of law), and *kankellarioi* (ordinary scribes) were in a similarly subordinate position. According to the *Taktikon (Klētorologion)* of Philotheos (899 AD), they served in the permanent secretariat of the eparch (Constantini 1829, 717). What, then, prevents us from imagining some of these subordinate assistants to notaries as being unfree individuals, who could have been tasked with the routine, technical aspects of the work?

Thus, a clear dichotomy can be observed in the Byzantine notarial system of the post-Justinianic era, oriented towards market services: a division between professional master notaries and their apprentices — subordinate assistants, scribes, and copyists (*hypourgoi*, *grammatoi*, *graphontes*) with limited responsibilities, among whom slaves could also be found.

The roles of both groups in the tertiary market are quite clear. A notary was required to determine the nature of a legal transaction, including purchase and sale agreements. Subsequently, he was to draft a so-called *schedon* (a preliminary draft of the act), either personally or with the assistance of a scribe or copyist. After that, the notary would read the finalized version of the act (*mundum*, *katharographē*) to the contracting parties. Finally, he would present it to witnesses for signature under a testimonial formula. This formula included the witnesses' names and occupations, a brief summary of the case, and a statement affirming that the witnesses had read the text in the notary's presence and that the document had been handed over to the interested parties. The notary would then affix his signature, which included his rank, title, and name, followed by the scribe's signature (Medvedev 1988, 165–166; Borodin 2001, 250–251).

Since only a document executed by a notary in the presence of the client and witnesses held legal force (Vizantijskaja 1962, I. 12), the drafting procedure was evidently conducted exclusively in person. The practice did not permit a *taboullarios* to accept commissions at one time and deliver completed charters at another, meaning the acceptance of a commission and delivery of the document had to occur on the same day. However, this did not result in queues of clients waiting to see the notary. The reason lay in the stipulations of the law. As early as the novella of June 4, 538, Justinian emphasized the avoidance of the formalities in dealing with «minor

matters» (*pragmaton smikron*), defined as those valued below one litra of gold (Corpus 1904, Nov. 73, cap. 8). To earn the typical average monthly wage of approximately 30 gold coins, a notary would need to issue at least 60 documents with a minimum fee of up to 12 *keratia* each, or about 10-15 documents worth two to three *nomismata* each (Sorochan 1998, 404-405). In any case, on average, no more than two or three agreements or contracts were finalized by a single notary office on each of the 20 days in a month that were not occupied by Sundays and holidays. This, of course, could hardly have «exhausted the people» (*syntribas ypomenosin anthropoi*) who came there (Corpus 1904, Nov. 73, cap. 8). Such a workload seems quite consistent with the level of business activity in early medieval Byzantium.

By the end of the 9th century, 24 notary offices were sufficient to meet the needs of even a megacity like Constantinople. Together, they could serve 50-70 substantial clients daily — a tiny percentage of the city's population, which numbered several hundred thousand. If these estimates are correct, most Byzantines encountered notarial services only rarely and irregularly, at least when it came to transactions exceeding the value of one litra of gold. However, this rarity is relative, as the hypothetical 15,000 to 20,000 notarially executed documents per working year (50-70 acts times 286 days) is not a small number, especially considering that it applies only to the capital of the empire, and thus the number would be much higher if we included the activity of provincial «offices» and notaries.

A broad range of practical matters brought both literate and illiterate individuals into contact with the *taboullarioi*. A novella of Empress Irene from 801 AD stipulated that most transaction types could be independently formalized by one of the parties involved in the agreement (Burgmann 1981, 16-24). In this case, the individual could proceed without the assistance of a *taboullarios*, *nomikos*, or any other relevant clerk and only needed to provide the names of trustworthy witnesses to the transaction — such as priests, *archons*, or prosperous citizens (*eupouroi*). It is likely that many owners, tenants of *ergastiria*, ship owners, and other entrepreneurs or craftsmen followed a similar approach. If both parties were illiterate or prevented from doing so by illness, the person responsible for drafting the document could «place in front (*protassein auton*) an honest cross»,

and clerks at a notarial «station» would handle the rest of the formalities. According to a novella of Justinian I from June 4, 538 AD, it was required that for the formalization of a transaction between illiterate (*agrammatos*) or semi-illiterate (*oligogrammatos*) parties not one but two *taboularii* should be involved, in addition to witnesses, presumably to reduce the risk of fraud (*insinuatio apud acta*) (Corpus 1904, Nov. 73, cap. 8). It is believed that one of the *tabularii* served as the official notary, providing necessary consultations, while the second acted as the scribe and signed on behalf of the illiterate (Medvedev 1988, 160, note 324). However, the *Isagoge* and the *Basilika*, which incorporated this novella, cast doubt on such an interpretation, as they suggest that the act was written by both of the *tabularii* (*ina oi men graphosin*) (Epanagoge 1892, XIII. 16). The *scholia* to the *Basilika* clarified that, when the *tabularii* wrote the text of the document together, one of them would affix the *kompla* (i.e., certify the act with his final signature), while the other would sign on behalf of the illiterate party (Basilicorum 1833, XXII. 4. 1, schol. 11). Therefore, in this case, from a legal standpoint, it did not matter which of the two prepared the *sheda* and wrote the final version — the *katharograph* (*mundum*). The distinction was made only with regard to the final actions of both notaries, who received equal compensation for their work.

In general, Byzantine law leaves no doubt that, according to the fully established notarial doctrine of the 6th century, the system of services for concluding notarial agreements and ensuring their compliance was quite well-organized. The state took the formal accuracy of such matters seriously, which was reflected in the *Code of Justinian*, its novellas from August 537, August 31, 537, and June 4, 538, and most systematically in the *Basilika* (Corpus 1895, IV. 21. 17; Corpus 1904, Nov. 44, 47, 73; Troianos 1972–1973, 182–186). Clearly, there were instances of either direct forgery or document falsification (*phalseumatōn graphas*), or the inclusion of sections that could be interpreted ambiguously to the benefit of one party, thus serving fraudulent purposes (Vizantijskaja 1962, I.1).

To conclude, we can say that in the post-Justinian period Byzantine notaries went by different titles, with *tabullarios* eventually becoming the most common (Medvedev 1988, 137; Saradi-Mendelovici 1991, 166).

However, the core of the profession remained unchanged, carried out by those working either as independent professionals (for a fee) or as state employees in various departments (with payment of the *roga* / ρόγα), but always under state control. The state never fully monopolized the field of Byzantine notarial work, just as it did not fully control the equally important areas of money changers and *argentarii* in the Byzantine economy.

Список літератури / References

Actes de Lavra. Archives de l'Athos / Publ. par G. Roaillard, P. Collomp. Paris, 1970. T. 1. 447 p.

Alekseenko N. A. Novye sfragisticheskie nahodki v okruge vizantijskogo Chersona (k voprosu ob adresatah korrespondencii). *CHERSONOS THEMATA: imperija i «polis»*. *Materialy VIII Mezhdunarodnogo Vizantijskogo seminara*. Sevastopol', 2015. S. 19-20. (In Russian)

Алексеев Н. А. Новые сфрагистические находки в округе византийского Херсона (к вопросу об адресатах корреспонденции). *CHERSONOS THEMATA: империя и «полис»*. *Материалы VIII Международного Византийского семинара*. Севастополь, 2015. С. 19–20.

Anastasii Sinaitae Opera Omnia. *Patrologiae graeca*. Paris, 1860. T. 89. Col. 35-1189.

Basilicorum libri LX / Ed. C. G. E. Heimbach, G. E. Heimbach. Lipsiae: Jah. Ambrasius Barth, 1833. T. 1 (Lib. I–XII). XXXVII, 690 p.; 1840. T. 2 (Lib. XIII–XXIII). XVI, 782 p.; 1843. T. 3 (Lib. XXIV–XXXVIII). VI, 518 p.; 1846. T. 4 (Lib. XXXIX–XLVIII). VIII, 794 p.

Beati Ioannis Eucratae liber qui inscribitur Pratum quod floridaam proferat vitarum narrationem coelestis roseti. *Patrologiae graeca*. Turnholti: Brepols, 1976. T. 87 C. Col. 2845-3116.

Beck H.-G. Konstantinopel. Zur Socialgeschichte einer frühmittelalterlichen Stadt. *Byzantinische Zeitschrift*. 1965. Bd. 58. Hf. 1. S. 11-45.

Borodin O. R. Ravnenskij jekzarhat. Vizantiyey v Italii. Sankt-Peterburg: Aletejja, 2001. 474 s. (In Russian)

Бородин О. Р. Равеннский экзархат. Византийцы в Италии. Санкт-Петербург: Алетея, 2001. 474 с.

Borodin O. R. Vizantijskaja Italija v VI–VIII vekah (Ravnenskij jekzarhat i Pentapol'). Barnaul: Den', 1991. 366 s. (In Russian)

Бородин О. Р. Византийская Италия в VI–VIII веках (Равеннский экзархат и Пентаполь). Барнаул: День, 1991. 366 с.

Bratianu G. I. Privileges et franchises municipales dans l'empire byzantin. Paris: Geuthner; Bucarest: Cultura nationala, 1936. 138 p., 1 l. ill.

Brunner H. Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde. Berlin, 1880. Bd. 1. 387 S.

Burgmann L. Die Novellen der Kaiserin Eirene. *Fontes Minores*. Frankfurt am Main, 1981. Vol. 4. P. 16–31.

Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae byzantinae libri duo graece et latine, e rec. Io. Iac. Reiskii. Bonnae: E. Weber, 1829. Vol. 1. 807 p.

Corpus juris civilis. Berolini: Apud Weidmannos, 1895. Vol. 2: Codex Iustinianus / Rec. P. Krueger. 513 p.

Corpus juris civilis. Berolini: Apud Weidmannos, 1904. Vol. 3: Novellae / Rec. R. Schoell. Opus Schoellii morte interseptum absoluit G. Kroll. 813 p.

Corpus juris civilis. Berolini: Apud Weidmannos, 1908. Vol. 1: Digesta / Rec. Th. Mommsen, retractavit P. Krueger. Ed. stereotypa undecima. P. 1–959.

Dölger F. Byzantinische Diplomatik. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner. Speyer an Rhein: Buch-Kunst-verl., Ettal, 1956. 419 S.

Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V / Hrsg. v. L. Burgmann. Frankfurt a M.: Löwenklau-Ges., 1983. XVII, 282 S.

Epanagoge (corrigendum: Eisagogen) Basilii, Leonis et Alexandri / Ed. C. E. Zachariae a Lingenthal. Lipsiae: Teubner, 1892. XVIII, 324 p.

Franzios E. History of the Byzantine Empire. New York: Funk and Wagnalls, 1967. XV, 487 p.

Kurbatov G. L. Osnovnye problemy vnutrennego razvitiya vizantijskogo goroda v IV–VII vv. Leningrad: LGU, 1971. 220 s. (In Russian)

Курбатов Г.Л. Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV–VII вв. Ленинград: ЛГУ, 1971. 220 с.

Les Nouvelles de Leon VI le Sage. Texte et traduction publies par P. Noailles et A. Dain. Paris: Les Belles lettres, 1944. LXIII, 384 p.

Ljapidevskij N. Istorija notariata. M., 1875. T. 1. 468 s. (In Russian)

Ляпидевский Н. История нотариата. М., 1875. Т. 1. 468 с.

Medvedev I. P. Diplomatika chastnogo vizantijskogo akta. *Problemy istochnikovedenija zapadnoevropejskogo srednevekov'ja*. Leningrad.: Nauka, 1979. S. 124–147. (In Russian)

Медведев И. П. Дипломатика частного византийского акта. *Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья*. Ленинград: Наука, 1979. С. 124–147.

Medvedev I. P. Oчерки vizantijskoj diplomatiki (chastnopravovoj akt). Leningrad.: Nauka, 1988. 263 s. (In Russian)

Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт). Ленинград.: Наука, 1988. 263 с.

Panchenko B. A. Katalog molivdovulov Russkogo arheologicheskogo instituta v Konstantinopole. *Izvestija Russkogo arheologicheskogo instituta v Konstantinopole*. 1904. T. 9. Vyp. 3. S. 341–396. (In Russian)

Панченко Б. А. Каталог моливдовулов Русского археологического института в Константинополе. *Известия Русского археологического института в Константинополе*. 1904. Т. 9. Вып. 3. С. 341–396.

Peira. *Practica ex actis Eustathii Romani. Ius graeco-romana* / Ed. C. E. Zachariae a. Lingenthal. Lipsiae: Teubner, 1856. T. 1. XII, 386 p.

Procopii Caesariensis Opera omnia / Rec. J. Haury, G. Wirth. Lipsiae: D. G. Teubner, 1964. Vol. 4: Peri Ktismaton libri VI sive de aedificiis. XII, 409 p.

Saradi-Mendelovici H. La ratification des actes prives byzantines par une autorite civile au ecclesiastique. *Revue des etudes byzantines*. 1988. T. 46. P. 167–180.

Saradi-Mendelovici H. L'enregistrement des actes prives (insinuatio) et la disparition des institutions municipales au VIe siecle. *Cahiers des etudes anciennes: Universite du Quebec a Trois-Rivieres*. Montreal, 1989. T. 21. P. 117–130.

Saradi-Mendelovici H. Le notariat byzantin du IXe au XVe siecle. Athenes: Universite Nationale d'Athenes, faculte des lettres, 1991. 312 p.

Schmink A. «Novellae extravagantes» Leonos VI. *Subsciva Groningana*. Groningen, 1990. T. 4. P. 195–209.

Sokolova I. V. Vizantijskie pečhati VI — pervoj poloviny IX v. iz Hersona. *Vizantijskij vremennik*. 1991. T. 52. S. 201–213. (In Russian)

Соколова И. В. Византийские печати VI — первой половины IX в. из Херсона. *Византийский временник*. 1991. Т. 52. С. 201–213.

Sorochan S. B. Vizantija IV–IX vekov: jetjudy rynku. Struktura mehanizmov obmena. Har'kov: Biznes Inform, 1998. 452 s. (In Russian)

Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. Харьков: Бизнес Информ, 1998. 452 с.

Stöckle A. Spätrömische und byzantinische Zünfte. Leipzig: Dieterichsche Verl., 1911. X, 180 S.

Theodosiani libri XVI constitutionibus sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes / Rec. Th. Mommsen, P. M. Meyer. Berolini: Apud Weidmannos, 1905. Vol. 1. P. 1. CCCLXXX p.; Vol. 1. P. 2. 931 p.

Tjäder J.-O. Die nichtliterarischen Latenischen Papyri. Italiens aus der Zeit 445-700. Lund, 1955. Bd. 1. 423 S.

Troianos N. Peri tou egklematos tes plastographias en to byzantino dikaio. Epeteris Etaireias Byzantinon Spoudon. 1972–1973. T. 39–40. S. 181–200.

Uspenskij F. I. Vizantijskaja tabel' o rangah. *Izvestija Russkogo arheologicheskogo instituta v Kostantinopole*. 1898. T. 3. S. 98–137. (In Russian)

Успенский Ф. И. Византийская табель о рангах. *Известия Русского археологического института в Константинополе*. 1898. Т. 3. С. 98–137.

Vizantijskaja kniga Eparha / Vstup. st., per., komm. M. Ja. Sjuzumova. Moskva: Izd-vo vost. lit-ry, 1962. 295 s. (In Russian)

Византийская книга Эпарха / Вступ. ст., пер., комм. М. Я. Сюзюмова. Москва: Изд-во вост. лит-ры, 1962. 295 с.

Vogt A. Basile I-er, empereur de Byzance, et la civilisation byzantine a la fin du IXe siècle. Paris: Libr. A. Picard et fils, 1908. XXXII, 445 p.

Сергій Сорочан

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: soro4an@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9658-7931>

НОТАРІАТ У СИСТЕМІ РИНКУ ПОСЛУГ ВІЗАНТІЇ (IV–IX СТОЛІТТЯ)

Проблема диференціації та спеціалізації візантійського нотаріату і особливо його присутність у сфері ринкових послуг залишається однією із слабо досліджених.

У статті розглянуто категорії приватних актів та наймасовіших серед них — купчих, а також клерків, які їх виконували, місця, де відбувалася фіксація документів, та нотаріальні контори. Нотарії, пов'язані зі сферою ринкових послуг, мали такі назви (і невеликі відмінності у спеціалізації): *notarius*, *semiographos*, *nomikos*, *ypographus*, *tachygraphos*, *tabularios*, *symbolographos*, *tabellion*, *grammateis*, *kankellarios*. Наративні та законодавчі джерела дозволяють встановити вимоги, що висувають до їх класифікації, майновий та віковий цензи, статус (вільні та неповноправні), функції та саму процедуру оформлення документів, інтенсивність нотаріальної роботи. За допомогою методики квантитативних досліджень підраховано, що для отримання місячного заробітку приблизно в 30 золотих номісми нотарію було необхідно оформити не менше 60 письмових актів, що передбачали мінімальний гонорар до 12 кератіїв за кожен, або близько 10–15 документів, що оплачувалися по 2–3 номісми за документ. Інтенсивність нотаріальної роботи є цілком відповідною рівню ділового життя ранньосередньовічної Візантії та її «економіки з ринками». На кожен з 20 днів, що залишалися незайнятими протягом місяця неділями та святами, припадало в середньому не більше двох-трьох угод, контрактів, укладених однією нотаріальною конторою. Навіть для багатолюдного Константинополя до кінця IX ст. було достатньо 24 кафедр нотаріусів, які спільно щодня в робочі дні могли обслуговувати 50–70 солідних клієнтів. Більшість ромейів порівняно рідко зіткнулася зі сферою нотаріальних послуг, зокрема з угодами, що перевищували літру золота. Проте загалом виходить чимала цифра, що становила 15–20 тис. нотаріально оформлених протягом робочого року документів, і це без урахування провінційних контор.

Ключові слова: Візантія, нотаріат, нотаріус, номік, тавуларій, символограф, табеліон, актовий матеріал, ринкові послуги, *notarius*, *nomikos*, *taboullarios*, *symbolographos*, *tabellion*.

Текст надійшов до редакції 03.03.2025.

The text was received by the editors 03.03.2025.

Текст затверджено до друку 01.05.2025.

The text is recommended for printing 01.05.2025.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-03>

УДК 94(430)“152/164”:[355.48-042.3:274.5]

Sergey Karikov

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: karikov.nuczu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5121-4103>

FROM THE PEASANTS' WAR TO THIRTY YEARS' WAR: RELIGIOUS AND POLITICAL ASPECTS OF WARFARE IN GERMANY DURING THE CONFESSIONAL AGE

The paper explores the confessional component of military conflicts during the Reformation Age in Germany. Analysis of the religious and political dimensions of warfare reveals an intricate interplay between faith and governance that shaped the course of military conflicts. This study underscores the necessity of viewing these conflicts through multiple lenses. The term «confessional wars» more accurately encapsulates the nature of these conflicts, such as the Peasants' War and the Schmalkaldic Wars, culminating in the devastating Thirty Years' War; it highlights the religious motivation that often underpinned warfare. The confessionalization movement produced new Christian denominations, particularly Lutheranism, which not only redefined spiritual beliefs

Як цитувати: Karikov S. From the Peasants' War to Thirty Years' War: Religious and Political Aspects of Warfare in Germany During the Confessional Age. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 46–60. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-03>

How to cite: Karikov S. From the Peasants' War to Thirty Years' War: Religious and Political Aspects of Warfare in Germany During the Confessional Age. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 46–60. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-03>

© Karikov S., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

but also significantly influenced the socio-political landscape of the Holy Roman Empire. The ideological framing of military service during this period illustrates the Reformation's profound impact on the military ethos. Martin Luther and other Wittenberg reformers provided moral and spiritual guidance to soldiers, advocating for a sense of duty aligned with divine justice. This intertwining of faith and warfare not only legitimized military actions but also fostered a unique identity among the Protestant soldiers, as seen in the adoption of hymns that resonated with their struggles. Furthermore, the political ramifications of these conflicts were significant. The shifting allegiances and power dynamics among Lutheran princes, particularly in the wake of the Schmalkaldic Wars, reveal the complexities of governance during a time of religious upheaval. The eventual establishment of the Peace of Passau and the subsequent Peace of Augsburg marked crucial milestones in the quest for religious tolerance and stability within the empire. However, as history would show, these agreements did not wholly resolve the underlying tensions, leading to renewed conflicts in the early 17th century.

Keywords: Reformation, confessional wars, Wittenberg reformers, Schmalkaldic Wars, Peace of Augsburg, authority, Lutheran confessionalization.

To understand the role of religion and politics in warfare, we need to analyze the historical experience of different eras. The religious and political aspects of military actions in Germany during the early modern age are of particular scholarly interest. Germany was the birthplace of the Reformation, which led to the emergence of new Christian denominations, such as Lutheranism and Reformed Christianity. The consolidation of the Reformation's achievements was closely tied to protracted military conflicts. Initially these conflicts unfolded in Germany, but later extended to Switzerland, the Netherlands, and France.

The scale and consequences of these so-called «religious wars» significantly influenced the development of German and European society, underscoring the importance of this topic. A series of conflicts characterized by a significant confessional aspect erupted in the Holy Roman Empire soon after the onset of the Reformation. Events such as the Peasants' War (1525), the First Schmalkaldic War (1546/47), and the Second Schmalkaldic War (1552) either stemmed from religious tensions or prominently featured confessional elements. In many respects, this confessional turmoil reached

its peak during the Thirty Years' War, which involved all major European powers at various points. The label «religious wars» has faced criticism as overly vague. In particular, F. Brendle and A. Schindling, in their investigation of the phenomenology and typology of the relationship between denomination and war, propose the term «confessional wars». This term is a more accurate descriptor for conflicts within Western Christendom, considering that true “religious wars” were officially declared only against the Turks (Brendle, Schindling 2006, 15). More importantly for this discussion, F. Brendle and A. Schindling emphasize the necessity of distinguishing between the experiences and interpretations of these conflicts across four distinct levels: that of policymakers, groups and individuals directly and indirectly impacted by the events, creators and consumers of propaganda, and the realm of collective memory. Conflicts could be viewed differently at each level; for instance, imperial propaganda often sought to portray wars against Protestant princes as secular undertakings aimed at restoring order, while confessional propaganda in both camps highlighted the religious dimensions of the struggle. Moreover, for the broader populace, confessional and religious motivations and interpretations were not only credible, but frequently predominant. Thus, it is essential to consider the role of the military within this context (Funke 2011, 12-13).

The novelty of the present study lies in its comprehensive approach to examining the religious and political context of warfare during the Confessional Age. Historians often focus on specific conflicts, such as the Peasants' War (Kaufmann 2024; Münkler 2024; Pantle 2024) or the Thirty Years' War (Pantle 2020; Münkler 2023). However, we argue that this narrow perspective should be complemented by a generalizing approach, allowing for an analysis of the dynamics of religious and political change in early modern Germany.

The object of this paper encompasses the conflicts of the Confessional Age, including the Peasants' War, the First and Second Schmalkaldic Wars, and up to the start of the Thirty Years' War. The subject of the study is the religious and political aspects of these conflicts, including the relationship between the Church and state, the perspectives of reformers and their

opponents on the causes and outcomes of military hostilities, the involvement of clergy in conflicts, and other related issues.

During the early modern era, significant changes occurred in the organization of armed forces across Europe. This transformation included a shift from knightly armies to mercenary formations, driven by socio-economic factors (the decline of chivalry), political factors (the rise of absolutist states), and military innovation. By the early 16th century, the use of new weapons and combat techniques necessitated reforms in troop organization. This led to the emergence of hired forces, such as the German Landsknechts, who sold their services to both small feudal armies and large centralized states.

Although there was no specific legislation governing military chaplaincy in Germany, by the late 15th century German Landsknecht regiments already featured regimental chaplains. However, during the Reformation, ideological efforts were made to further strengthen religious sentiment among soldiers, particularly in mercenary units. This reflected broader attempts to align military practices with the evolving religious and political landscape of the Confessional Age.

Reformers' attention to the problem of military service for hire in German society during the 1520s arose primarily due to the prolonged wars waged by Emperor Charles V against France over Italian territories. The mercenary Landsknechts, often notorious for their looting and violence, incited public outrage. However, eliminating such military formations was unprofitable for rulers relying on them. Amid these campaigns, Martin Luther, the leader of the German Reformation, published a tract entitled «Can Warriors Attain the Kingdom of Heaven?» in late 1526. This work aimed to guide soldiers toward military service inspired by devotion to God. Luther addressed socio-political, moral, and psychological issues of military service from a Christian perspective. He advocated that soldiers serve their rulers with faith in the justice of their cause, avoiding greed or ambition. Luther also outlined the duties of military clergy, emphasizing the chaplain's role in nurturing soldiers' spiritual strength and discipline.

Some Reformation leaders actively participated in military conflicts as chaplains. For example, Ulrich Zwingli, a Swiss Reformation leader, served

as a field preacher in Protestant-Catholic canton conflicts and died in the 1531 Battle of Kappel. Similarly, Kurt Grotewal from Braunschweig supported Lutheran ideals during the German Peasants' War (Jürgens 1978, 34).

The Reformation also influenced the Protestant musical tradition, with Luther composing «A Mighty Fortress Is Our God». This chorale, written during the 1527 plague outbreak in Wittenberg, embodied Protestant resilience and became an anthem for Protestant soldiers. Personal excitement and the atmosphere of pain and suffering inspired Luther to write words that called for resilience in despair, faith above hope, and fierce struggle. In the chorale, Luther formulated such important principles of reformist teaching as devotion to Christian ideas and awareness of the power of righteousness against the machinations of the Antichrist as enemy of God and the human race. The melody of the chorale is characterized by clarity and terseness, which create the impression of simplicity and strength. H. Heine called it the «Marseillaise of the Reformation»; this characterization was later repeated by F. Engels. The chorale became the true anthem of the Reformation, with the words of which Protestant soldiers boldly went into battle.

Military historians draw attention to the ideological influence that religious principles exerted on the consciousness of mercenaries. The question of the «correct» religion arose not only in the context of efforts to discipline the military but also as a means of mobilizing soldiers for war. This is particularly evident in studies that address the role of propaganda. It can be clearly observed that the question of the «right» denomination, framed as a religious argument, was functionalized, especially during times of war.

An early example is the pictorial representation of mercenaries in the 16th century. Initially, visual depictions oscillated between portraying mercenaries as «godless» or «God-fearing» Landsknechts. However, denominational antagonisms increasingly promoted negative representations (Kaiser, Kroll 2004, 14). For instance, the Landsknechts led by Georg Frundsberg – a renowned military leader of the 16th century – were primarily supporters of Luther. According to researchers, this alignment was influenced not only by theological convictions but also by the widespread hostility towards Catholic clergy in German society at the time.

Similarly, during the First Schmalkaldic War (1546–1547), the famous Landsknecht commander Sebastian Schertlin and his troops fought on the Protestant side. It is interesting that a segment of the German Landsknechts who helped Emperor Charles V secure victory over the Protestants in the decisive Battle of Mühlberg expressed discontent with this outcome, possibly because it conflicted with their religious beliefs. Most of these soldiers adhered to the evangelical faith, while their Spanish counterparts, who also fought for Charles V, were devout Catholics.

In the era of the Reformation, religious leaders began to recognize the need for clergy to consistently perform their duties in the military setting. The ideological framework for military chaplaincy, as articulated by German reformers (notably Martin Luther), significantly influenced the subsequent organization of chaplaincy services in the armed forces of various countries worldwide.

The 1540s marked one of the most intense stages of the Reformation and Lutheran confessionalization in Germany. In the preceding decade, the authorities of the Holy Roman Empire, constrained by foreign policy challenges, had been compelled to suspend active measures against supporters of evangelicalism. However, with the resolution of the Turkish threat and the signing of a ten-year truce with France at Crépy, Emperor Charles V could shift his focus to combating internal opposition. By this time, the main force of the Schmalkaldic League opposing the emperor was the Electorate of Saxony. This was due not only to Saxony's military strength, but also to its active role in the Reformation.

A crucial role in this process was played by the Wittenberg reformers — Martin Luther's closest associates, such as Philip Melanchthon, Johannes Bugenhagen, Caspar Cruciger, Justus Jonas, and Georg Major. However, following Luther's death in 1546, the evangelical group found itself without a unifying national spiritual leader. None of the Wittenberg reformers, despite their individual brilliance, possessed Luther's versatility and authority. Each had his areas of strength: writing theological works (Melanchthon, Cruciger, Major), conducting visitations (Jonas), or reforming church organization (Bugenhagen). Luther, however, seamlessly embodied the roles of theologian, preacher, ideologue, organizer, and pamphleteer. Furthermore, he had

consistently opposed the use of military force in Germany, fearing it would jeopardize the Reformation's progress (as seen in his opposition to Thomas Müntzer and the Peasant's War of 1524–1525).

After Luther's death, his associates struggled to prevent Protestant princes from joining the war. Yet, military operations in 1546–1547 did not escape their attention. In a pastoral letter dated July 4, 1546 and attributed to Johannes Bugenhagen (with possible input from Melanchthon), the potential war was described as «great and terrible». The letter warned of threats from foreigners who thirst for German blood, who do not know the teachings of Christ and are cruel and ferocious. The authors framed the enemy's goals as a drive to restore idolatry, reinstate the old Mass, destroy clergy families, suppress the true creed, and eliminate the genuine Christian sacrament of Communion (Hasse 2011, 206). This rhetoric emphasized the war's national significance for Germany and portrayed the defense of German lands as synonymous with protecting the evangelical faith.

As military operations commenced, this narrative continued to shape the reformers' works. For instance, in a letter to the Danish king Christian III (August 20, 1546), Johannes Bugenhagen described the actions of Emperor Charles V and the papacy as machinations of the devil, who had risen above poor Christianity as high as possible¹. This dramatic tone reflected the reformers' efforts to rally mass support in defense of the evangelical doctrine, thereby legitimizing resistance against the emperor. However, King Christian III, who had been a participant in the Schmalkaldic League since 1538, proved reluctant to oppose the imperial forces directly (Schwarz Lausten 1984, 163). In a letter dated October 14, 1546, he expressed hope that God would mitigate the trials facing «his poor Church» without direct Danish involvement².

This restraint aligned with Denmark's strategic priorities. By autumn 1546, Protestant forces had lost several South German cities, including Neuburg, Donauwörth, Dillingen, and Lauingen. These setbacks likely influenced Duke Moritz of Saxony in his decision to join the imperial

¹ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel. Hg. v. O. Vogt. Hildesheim: Olms, 1966. XXI, 727 p.

² Ibid.

forces. On October 27, 1546, Moritz declared his allegiance to Charles V and soon invaded the Electorate of Saxony with King Ferdinand's forces. These actions forced Elector Johann Friedrich to withdraw his troops from Swabia to defend his lands (Rabe 1989, 262). Moritz's defection significantly bolstered the imperial forces while demoralizing the Protestants.

As the war progressed, the reformers' writings took on an increasingly somber tone. In a letter to Prince Joachim of Anhalt (March 21, 1547), Bugenhagen combined appeals to divine intervention with reflections on the sins of the evangelical community. The Protestant defeat in the Battle of Mühlberg on April 24, 1547 and the capture of Elector Johann Frederick marked a turning point. Even after the imperial forces took Wittenberg on May 19, 1547, Bugenhagen and other reformers continued their work. In an August 1, 1547 letter to Duke Albrecht, Bugenhagen wrote that he must remain in his Church and must also die in Wittenberg³. This sense of duty is also evident in Bugenhagen's «History of the Schmalkaldic War», completed later that year (Hasse 2011, 222).

Bugenhagen's historiographical approach, focused on defending the Lutheran creed, contrasted with Melancthon's humanistic emphasis on documenting major events. Despite their differing methods, both reformers faced the challenge of preserving Lutheranism in a drastically altered political landscape. In an August 1547 report, the Wittenberg reformers emphasized the need to separate political disputes from the core tenets of the evangelical teaching (Wolgast 1984, 111). This position, rooted in Luther's work «On Secular Authority...» (1523), aimed to safeguard Lutheran worship, church organization, and academic pursuits amidst adverse conditions. Wittenberg University's continued operation was seen as a testament to God's mercy and a cornerstone for Lutheran confessionalization in the post-war period.

However, the achievement of these goals was complicated by the adoption in 1548 of the Augsburg Interim, in which concessions to supporters of the Reformation within the Holy Roman Empire were reduced to allowing lay people to receive communion under both kinds and the abolition

³ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel. Hg. v. O. Vogt. Hildesheim: Olms, 1966. XXI, 727 p.

of celibacy. One of the factors that prevented the full-scale recatholization of the Electorate of Saxony in these conditions was the position of the reformers, who had no illusions about the importance of the Augsburg Interim. Having organized a theological interview in Altszell in November 1548, the Wittenberg theologians eventually worked out an amended version of the document temporarily regulating confessional issues in Saxony — the Leipzig Interim. Its compromising stance provoked rejection from radical adherents of evangelicalism (Nikolaus von Amsdorff, Matthius Flack). Nevertheless, it had become quite obvious that a forcible restoration of the pre-reformation church system in Saxony was unrealistic due to the mass rejection of the dogmatics and church organization of Catholicism. The fact that the Augsburg Interim in Saxony was not actually put into effect is largely due to the policy of the new elector, Moritz of Saxony. The elector, after negotiations with theologians and representatives of city councils, came to a consensus with them on the religious question (Rudersdorf 2007, 102).

It can be assumed that Moritz was not completely satisfied with the size of the reward from the emperor received for his betrayal of the Protestant side during the First Schmalkaldic War of 1547. After all, although he acquired the title of elector of Saxony, he did not take possession of all the territories previously owned by Johann Friedrich, and also did not gain control over the Archbishopric of Magdeburg and the Bishopric of Halberstadt. Moritz's position was complicated by the restrained attitude towards him on the part of Charles V, along with open hostility from evangelical communities, among whom he received the nickname of the «Judas of Meissen». Perhaps as a result of this complicated state of affairs, the new elector did not adhere to the course of consistent eradication of Lutheranism in Saxony. In fact, this situation is one of the proofs that Emperor Charles V, having won the First Schmalkaldic War, was unable to take full advantage of its fruits. The main reason for this lay in serious divisions among the victors themselves, as a result of which the Schmalkaldic War did not bring about a final defeat of Lutheranism in Germany, or for that matter in Saxony.

The correspondence between the Saxon elector and the reformers in 1547–1548 allows us to conclude that contacts between the new territorial ruler and representatives of the Evangelical Church were gradually strengthening.

In particular, in a letter to the elector from Kruziger and Melancthon dated June 17, 1548, the main attention was paid to the dissatisfaction with the provisions of the Augsburg Interim widespread in urban communities, and fears caused by the possible cooling of the populace towards religion in the event of the document's implementation. The appeal to the elector to treat this situation with understanding indicates the hope of the reformers for a peaceful resolution. As the subsequent development of Lutheran confessionalization in the Electorate of Saxony showed, this hope was not in vain.

Thus, the work of the Wittenberg reformers fully reflects the preconditions and consequences of the First Schmalkaldic War. Based on the religious and confessional doctrine of Lutheranism, the reformers associated these events primarily with «God's providence», while simultaneously striving to comprehend the realities of both military operations and political life. The content of the works written by the Wittenberg reformers both on the eve and during the Schmalkaldic War, as well as after its completion, allows us to characterize the general course of evangelical theologians as «moving in the wake» of princely politics. Reaching a compromise with the new territorial government made it possible for the Wittenberg reformers to avoid persecution after the defeat of the Lutheran Schmalkaldic League and continue their active theological, homiletic, and organizational work. It aided in the relatively rapid restoration of the «balance of power» between the evangelical and Catholic camps in the Electorate of Saxony, and ultimately in the achievement of religious peace, which constituted Lutheranism as an independent denomination within the Holy Roman Empire.

The Peace of Passau, signed on August 15, 1552 as a result of the Second Schmalkaldic War, was focused on ensuring permanent peace in German society based on the principle of nonviolence and mutual recognition of faiths. Freedom of religion was to become the permanent basis for religious settlement in the Holy Roman Empire. The Peace of Passau also provided for a release from imperial captivity of Landgrave Philip of Hessen and Duke Johann Friedrich (Zur Mühlen 1989, 53). The latter achievement was an important factor in restoring confidence in Elector Moritz among the Protestants. At the same time, respect for the Saxon elector was also preserved by members of the Catholic camp (Gehrlein 2015, 23).

The introduction of religious freedom throughout the Holy Roman Empire, declared by the Peace of Passau, had a few notable restrictions. It did not mean the right of subjects to choose their own faith: it only stipulated that local rulers could make decisions on religious issues for themselves and their subjects, and that the Emperor should not attempt to convert Protestant princes to Catholicism. In addition, the freedom of religion provided by this agreement extended only to Catholics and those Protestants that adhered to the Augsburg religion — that is, to Lutherans. At the same time, the Peace of Passau laid the foundations for further settlement of the confessional and political situation in the Holy Roman Empire, limiting the secularization of church property and fixing the new structure of the Imperial Chamber Court⁴. The agreement also provided that the emperor was not to use foreign troops in the German lands in the future⁵. That requirement, in our view, was an important step in the direction of peaceful resolution of the long-standing confrontation between the Lutherans and Catholics, since it was supposed to contribute to the further development of confessionalization primarily as an internal matter within German society. It was thanks to the adoption of the Peace of Passau in 1552 that Lutheran rulers sought to gain a leading role in resolving confessional issues in their territories. In the three following years, they set about developing for the first time a legal foundation on which the post-Reformation structure of German society would be built (Leppin 2008, 44). Therefore, in our view, the 1552 Peace of Passau can be reasonably seen as a kind of preface to the subsequent 1555 Peace of Augsburg.

The military resolution of religious conflicts was officially prohibited by the Peace of Augsburg in 1555 under threat of expelling the perpetrator from the empire and levying large fines. The fundamental prohibition of the use of force in the confessional and political sphere also concerned relations between the ruling circles of the empire (the emperor and electors) and the imperial estates, as well as between imperial estates. All issues relating to disputes between confessions in different states were to be decided by the Imperial Chamber Court, in which the Catholics and the Lutherans

⁴ Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Hg. v. U. Köpf. Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. Stuttgart: Reclam, 2001. 503 p.

⁵ Oldecop J. Chronik des Johan Oldecop. Tübingen: Laupp, 1891. 720 p.

had the same number of representatives⁶. But this official settlement could not eliminate the real causes for conflict. That is why it was only a matter of time before a return to forceful methods of resolving disputes.

At the beginning of the 17th century, religious and political contradictions in Germany intensified. The most striking manifestation of the deteriorating confessional situation was the «Donauwörth Incident», associated with the entry of Bavarian troops into this imperial city, which had previously been a Protestant enclave in a Catholic environment, in 1607, and its subsequent recatholization. The forcible replacement of Lutheranism with Catholicism marked a *de facto* rejection of the standards of the 1555 Peace of Augsburg. The formal consolidation of this rejection of the legal norms that had been in force in the Holy Roman Empire for more than half a century was the creation of the Evangelical League in 1608 under the leadership of the Palatinate and the Catholic League in 1609, led by Bavaria (Hauschild 2005, 171). In fact, these actions marked the preparation for a new military confrontation, which became the Thirty Years' War.

Thus, analysis of the religious and political dimensions of warfare in Reformation-era Germany reveals an intricate interplay between faith and governance that shaped the course of military conflicts. The period witnessed the emergence of new Christian denominations, particularly Lutheranism, which not only redefined spiritual beliefs but also significantly influenced the socio-political landscape of the Holy Roman Empire. Civil authorities and military leaders sought to manage religious issues, yet their primary focus was on establishing a non-confessional legal and organizational framework. Concurrently, military community was fundamentally supported by shared Christian beliefs and values. A promising avenue for further research lies in the study of the changes in the nature of confessional wars in the 17th century based on the events and developments of the Thirty Years' War.

⁶ Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Hg. v. U. Köpf. Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. Stuttgart: Reclam, 2001. 503 p.

Список літератури / References

Brendle F., Schindling A. Religionskriege in der Frühen Neuzeit. Begriff, Wahrnehmung, Wirkmächtigkeit. *Religionskriege im Alten Reich und in Alteuropa*. Hg. v. F. Brendle, A. Schindling. Münster: Aschendorff, 2006. PP. 15–52.

Funke N. M. Religion and the Military in the Holy Roman Empire c.1500-1650. A University of Sussex DPhil thesis. Sussex, 2011. 221 p.

Gehrlein T. Das Kurfürstliche Haus Sachsen. Kurfürsten von Sachsen sowie Herzöge von Sachsen-Weißenfels, Sachsen-Merseburg und Sachsen-Zeitz aus der Dinastie Wettin. Werl: Börde-Verlag, 2015. 111 p.

Hasse H.-P. Bugenhagen und der Schmalkaldische Krieg. *Der späte Bugenhagen*. Hg. v. I. Dingel und S. Rhein. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. PP. 197–217.

Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte. Bd. 2. Reformation und Neuzeit. Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. 978 p.

Jürgens K. Die Reformation in der Stadt Braunschweig von den Anfängen bis zur Annahme der Kirchenordnung. *Die Reformation in der Stadt Braunschweig*. 1528–1978. Braunschweig: Limbach, 1978. PP. 25–70.

Kaiser M., Kroll S. Militär und Religiosität in der Frühen Neuzeit: Ergebnisse, Probleme und Perspektiven. *Militär und Religiosität in der Frühen Neuzeit*. Hg. v. M. Kaiser, S. Kroll, Münster: Aschendorff, 2004. PP. 11–19.

Kaufmann T. Der Bauernkrieg. Ein Medienereignis. Freiburg: Herder, 2024. 544 p.

Leppin V. Die Wittenberger Reformation und die Prozess der Transformation kultureller zu institutionellen Polaritäten. Stuttgart; Leipzig: Hirzel, 2008. 45 p.

Münkler H. Der Dreissigjährige Krieg. Europäische Katastrophe, Deutsches Trauma 1618–1648. Berlin: Rowohlt, 2023. 975 p.

Münkler M. Anbruch der Neuen Zeit. Das Dramatische 16. Jahrhundert. Berlin: Rowohlt, 2024. 539 p.

Pantle C. Der Bauernkrieg. Deutschlands grosser Volksaufstand. Berlin: Ullstein, 2024. 335 p.

Pantle C. *Der Dreissigjährige Krieg. Als Deutschland in Flammen stand*. Berlin: Ullstein, 2020. 366 p.

Rabe H. *Reich und Glaubensspaltung. Deutschland 1500–1600*. Frankfurt a/M: Gutenberg, 1989. 512 p.

Rudersdorf M. *Moritz (1541/47–1553). Die Herrscher Sachsens — Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918*. Hg. v. F.-L. Kroll. München: Beck, 2007. PP. 90–109.

Schwarz Lausten M. *König und Kirche. Über das Verhältnis der weltlichen Obrigkeit zur Kirche bei Johann Bugenhagen und König Christian III. von Dänemark. Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung*. Hg. v. H.-G. Leder. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. PP. 151–176.

Wolgast E. *Bugenhagen in den politischen Krisen seiner Zeit. Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung*. Hg. v. H.-G. Leder. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. PP. 100–117.

Zur Mühlen K.-H. *Reformation und Gegenreformation. T. 2*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. 143 p.

Сергій Каріков

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: karikov.nuczu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5121-4103>

ВІД СЕЛЯНСЬКОЇ ДО ТРИДЦЯТИРІЧНОЇ ВІЙНИ: РЕЛІГІЙНІ ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ВОЄННИХ ДІЙ У НІМЕЧЧИНІ КОНФЕСІЙНОЇ ЕПОХИ

Статтю присвячено конфесійному складнику воєнних конфліктів у Німеччині епохи Реформації. Аналіз релігійних та політичних аспектів ведення війни виявляє складний взаємозв'язок між вірою та управлінням, що визначив хід воєнних конфліктів. Дослідження підкреслює необхідність розгляду цих конфліктів з різних аспектів. Термін «конфесійні війни» акцентує увагу на релігійно-політичних мотивах, які часто були в основі збройного протистояння, і найбільш адекватно розкриває

природу таких конфліктів, як Селянська війна, Перша та Друга Шмалькальденські війни, а пізніше — руйнівна Тридцятирічна війна. Конфесіоналізація спричинила утворення нових християнських конфесій, зокрема лютеранства, яке не тільки змінило духовні переконання, але й мало значний вплив на соціально-політичний ландшафт Священної Римської імперії. Ідеологічне обґрунтування військової служби в цей період свідчить про глибокий вплив Реформації на військовий дух. Мартін Лютер та інші віттенберзькі реформатори забезпечували моральне та духовне керівництво солдатами, пропагуючи почуття обов'язку, узгодженого з божественною справедливістю. Таке переплетення віри та ведення війни не лише легітимізувало воєнні дії, але й сприяло формуванню унікальної ідентичності серед протестантських солдатів, про що свідчить використання гімнів, суголосних їхній боротьбі. Політичні наслідки цих конфліктів також були значні. Зміна переконань та політичного курсу князів, особливо в часи Шмалькальденських війн (Моріц Саксонський), свідчить про складність управління в часи релігійних потрясінь. Укладення Пассауського миру та визнання норм Аугсбурзького миру стали важливими віхами у прагненні досягти релігійної толерантності та політичної стабільності в імперії. Однак, як показала історія, ці угоди не змогли повністю усунути наявну напруженість, що призвело до відновлення гострих конфліктів на початку XVII ст.

Ключові слова: Реформація, конфесійні війни, віттенберзькі реформатори, Шмалькальденська війна, Аугсбурзький мир, влада, лютеранська конфесіоналізація.

Текст надійшов до редакції 23.03.2025.

The text was received by the editors 23.03.2025.

Текст затверджено до друку 01.05.2025.

The text is recommended for printing 01.05.2025.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-04>
УДК 904.661.5]:911.374.8(477.53)''16''

Євген Осадчий

кандидат історичних наук, науковий співробітник
Інститут прикладної фізики НАН України
Вул. Петропавлівська, 58, 40000, Суми, Україна
старший викладач
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Вул. Роменська, 87, 40002, Суми, Україна
Email: osadchij.75@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

Олексій Коротя

магістр історії, заступник директора з науково-екскурсійної діяльності
Історико-культурний заповідник «Більськ»
Вул. Покровська, 13, смт Котельва, 38600, Полтавська обл., Україна
аспірант
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Вул. Роменська, 87, 40002, Суми, Україна
Email: korotia.oleksii@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-8375>

**ЗАХІДНЕ УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ**

Як цитувати: Осадчий Є., Коротя О. Західне укріплення Більського городища у першій половині XVII століття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 61–87. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-04>

How to cite: Osadchij E., Korotia O. The West Fortification of the Bilsk Hillfort in the First Half of the 17th Century. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 61–87. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-04> (In Ukrainian)

© Осадчий Є., Коротя О., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Більське городище — грандіозна поселенська пам'ятка Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Укріплення городища були зведені скіфським населенням. Після того, як скіфи покинули городище, воно тривалий час лишалося незаселимим. Оборонні споруди охоплювали значну територію і протягом кількох століть були прихистком для невеликих поселень слов'янського землеробського населення, але повністю ніколи не заселялися. Наприкінці XVI ст. на території південно-східних воєводств Речі Посполитої набуває поширення селітроварний промисел. Одним з центрів видобутку селітри на території Лівобережної України було місто Миргород, де розташовувався центр Селітряної держави. На Західному укріпленні Більського городища видобуток селітри починається на початку XVII ст. Тут були великі кургани та вали, які мали значний вміст природної селітри. Спочатку поблизу Більського городища засновано тимчасові, сезонні табори, де промисловики перебували упродовж теплої пори року. Згодом там виникло невелике стаціонарне поселення, можливо, селітроварна осада. У 30–40 рр. XVII ст. Більське городище опинилося серед об'єктів, які були важливими для роботи міждержавної комісії з визначення кордонів між Київським воєводством та Путивльським повітом. Спочатку було висловлено пропозицію розділити повіт навпіл, але згодом його залишили у складі Речі Посполитої. 1646 р. територія середньої течії річки Ворскла була захоплена приватним військом князя Ісремії Вишневецького. В цей час тимчасове поселення біля Західного укріплення переноситься східніше, у витоки невеликого Більського струмка. Тут за кілька років воно перетворюється зі слободи на неукріплене містечко, яке мало власне самоврядування, а з 1648 р. увійшло до складу Полтавського козацького полку.

Ключові слова: Більське городище, неінвазійні методи дослідження, селітроваріння, князівська родина Вишневецьких, XVII століття.

Вступ

Більське городище є досить яскравою та унікальною археологічною пам'яткою, де представлені матеріали багатьох епох — від скіфського часу до козацької доби. Його розміри, оборонні споруди та різноманітний археологічний матеріал дозволили свого часу ототожнити його з містом Гелон, згаданим давньогрецьким істориком Геродотом (Shramko 1987, 157–163). З часом це городище входило до складу різноманітних племінних та державних утворень, але так і не відновилося як повноцінний населений пункт. Для цього були причини як суто природні, так і демографічні — для заселення бодай невеликої частини

Більського городища не вистачало людей, а розташування на межі з Диким полем робило його вразливим до нападів номадів. На початку XVII ст. з'явився шанс на появу в межах стародавніх укріплень нового міста, яке могло стати в один ряд з Гадячем, Зіньковом, Лубнами та ін. значними населеними пунктами Лівобережної України. Городище мало вдале географічне розташування, потужні оборонні споруди, вихід одразу до двох значних річок регіону — Ворскли та Псла, а поряд з ним проходили Бакаїв та Сагайдачний шляхи.

За кілька перших десятиліть XVII ст. активна колонізаторська політика князівських та шляхетських родин Речі Посполитої стала стимулом до появи в регіоні значної кількості населених пунктів. Земля та природні ресурси отримували власників, а згодом населений пункт міг отримати Магдебурзьке право або самоврядування. Такий шлях пройшла більшість містечок та великих сіл у першій половині XVII ст. Більське городище також було у сфері колонізаторських інтересів Корони Польської, але через низку економічних та політичних чинників цей проєкт не було реалізовано. На заваді цьому стали амбіції впливової князівської родини Вишневецьких та селітроваріння — промисел, який приносив значні прибутки. Нижче ми розглянемо історичний контекст, у якому опинилося Більське городище на початку XVII ст., та спробуємо відповісти на питання, чому на історичній карті Лівобережної України так і не виникло нове місто.

Джерела та методологія

Джерела з досліджуваного питання досить різноманітні. Вони представлені кількома блоками інформації. Перший — це писемні джерела, передусім документи судових рішень Корони Польської щодо захоплення родиною князів Вишневецьких земель на території Задніпрянщини. У них є дати та згадки про населені пункти, гідроніми та урочища. Ці документи були зібрані Ф. Ніколайчиком та опубліковані наприкінці XIX — на початку XX ст. в матеріалах читань в Історичному товаристві Нестора-літописця. При публікації

цих матеріалів спостерігається певна трансформація окремих термінів: «воевода Руский» перетворюється на «русского воеводу»¹.

Документи московського походження — це матеріали допитів купців та подорожніх прикордонними воеводами. Ці документи були опубліковані в кількох археографічних збірниках другої половини XIX ст. Вони становлять багатотомні видання «*Акты Московского государства*», «*Архив Юго-Западной России*», «*Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*», у яких зібрано документи, які стосуються прикордонної торгівлі, стосунків між представниками влади з обох боків кордону та дані про колонізаційний рух у першій половині XVII ст. Згодом частина з них була перевидана в тритомній збірці документів з претензійною назвою «*Воссоединение Украины с Россией*».

Другий блок інформації — це зображальні джерела. Вони представлені кількома картами XVII–XVIII ст., на яких зображено територію між Миргородом, Охтиркою та Більським городищем. Усі вони складені на основі карти французького військового інженера Г. Л. де Боплана і потім були редаговані й доповнені відповідно до зміни соціальної та політичної ситуації в регіоні. Перша карта «*Tabula Geographica Ukrainica*» з альбому польського військового інженера Ф. Гетканта, складена в період з 1634 до 1639 рр. На ній зображено частину середньої та верхньої течії Ворскли (*Worsko.R*), причому до р. Котельва її притоки вказані правильно, а далі на північ річки мають якісь незрозумілі назви. Також позначена слобода без назви (Глинськ) та містечка Краснополь (*Krasnopol*) та Миргород (*Winogrod*). Територія на північ від Глинська показана порожньою².

Карта «*Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina, Cum adjacentibus Provinciis*» 1648 р. містить зображення кількох

¹ Николайчик Ф. Д. Материалы по истории князей Вишневецких в Левобережной Украине. Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Книга XIV. Киев: типография Т. Г. Мейнандер, 1900. С. 84–90.

² Riksarkivet. *Tabula Geographica Ukrainica*. [Ukraina. Dnjepr (söder om Tjernobyl), Don och Donaus utflöden i Svarta Havet, Krim. Poltava. Tekinia Bender vid Dnjestr]. URL: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0024437_00001 (дата звернення: 15.04.2024).

археологічних об'єктів — Більського, Скельського та Ахтирського городищ. Останнє на карті вже має нові укріплення та зображено максимально близько до реальності. Натомість Більське городище позначене пуансоном з підписом «*Bielski H*». Поряд з ним зображено гору та підпис «*Skylskio H*». Зображення нетипове для карт такої серії, де городища зазвичай мали власне умовне позначення. На цій карті та її наступних копіях вже є підписи населених пунктів та назви річок, зокрема невеликих. Важливим є розміщення городищ на карті — Ахтирське та Скельське позначені біля р. Ворскла, а Більське — дещо західніше³.

Третій блок інформації — археологічні джерела. Вони представлені результатами розкопок та розвідок на території Більського городища та його найближчих околиць. Серед досліджень, які здійснювалися вже за часів здобуття Україною незалежності, слід виділити розкопки на Західному городищі комплексу селітроварних печей (керівник С. Скорий), дослідження господарських та технологічних об'єктів на північ від Західного городища (керівники О. Супруненко та В. Приймак), а також розвідкові роботи в урочищах Перещепине та Більське Озеро (керівник Ю. Пуголовок), під час яких були виявлені комплекси та окремі артефакти першої половини XVII ст. (Karavayko, Skoryy, Priymak 2008, 28–47; Suprunenko, Sherstyuk, Puholovok 2010, 14–70).

Важливим складником сучасної археологічної науки є застосування неінвазійних методів досліджень. Вони різноманітні та мають на меті дуже широкий діапазон результатів — від виявлення пам'ятки та фіксації її на місцевості до створення просторової моделі. На етапі виявлення це дозволяє одночасно охопити якомога більшу територію та спланувати подальші польові дослідження. Саме такий метод дозволив з'ясувати наявність значної концентрації курганів та майданів у межиріччі Псла та Ворскли, між Більським городищем та с. Великі Сорочинці.

³ Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя та веденням воєн. Київ: Наукова думка, 1990. С. 17–114, карта.

Одним з дієвих методів неінвазійних досліджень можна вважати геомагнітну розвідку, яку здійснила українсько-німецька експедиція з дослідження Більського городища. Німецькі колеги зробили обстеження протяжної ділянки вздовж внутрішньої частини валу Західного городища та курганного могильника Скоробір. В результаті виявлено магнітні аномалії, які виявилися рештками селітроварних печей (Karavayko, Skoryu, Priymak 2008, 28–32).

В останні роки О. Коротя впровадив методика вивчення складних археологічних об'єктів зі значним антропогенним навантаженням за допомогою електронного тахеометра, безпілотного літального апарата та LIDAR-зйомки. Унаслідок цього одержано значний блок даних, які раніше не були доступні дослідникам, а саме цифрові просторові моделі окремих складників Більського городища, ортофотознімки високої якості та різного ступеня деталізації, точні топографічні плани. Найбільшу увагу було приділено Західному укріпленню Більського городища. Цей об'єкт цікавий як дослідникам скіфської доби, так і ранньомодерного часу. В результаті ми маємо просторову модель Західного укріплення зі збереженими оборонними спорудами, рельєфом, рештками об'єктів селітроваріння та розораними зольниками (Zadnikov, Shramko, Korotya 2022, 108–109). Застосування цих методів у поєднанні з археологічними розкопками дозволили з великою часткою імовірності локалізувати одну з переправ на р. Ворскла, а саме Більський перевіз (Korotya, Osadchyu 2024, 37–53).

Історіографія

Історія дослідження Більського городища вже налічує більше ніж століття. За цей час було здійснено розкопки та картографування значної кількості об'єктів ранньомодерного часу, серед яких переважають майдани та місця роботи селітроварів. В останні десятиліття ХХ — на початку ХХІ ст. значно посилюється інтерес до козацьких старожитностей. Результати археологічних розкопок було підсумовано у двох колективних монографіях. У цих роботах узагальнено майже столітній досвід вивчення селітроварних об'єктів на території Більського городища, зібрано джерельну базу

та проаналізовано основні способи видобутку селітри (Karavayko, Skoryy, Priymak 2008, 28–47; Suprunenko, Sherstyuk, Puholovok 2010, 14–70).

В останні роки автори приділили увагу місцю Більського городища в системі шляхів козацької доби. Із застосуванням цифрових моделей рельєфу басейнів Псла та Ворскли було проаналізовано можливість потрапляння на територію Більського городища з великих транзитних шляхів — Муравського, Бакаєвого та Сагайдачного. Приділено увагу переправам на річках Ворскла та Мерла, а саме Опішнянському броду та Більському перевозу (Korotyа, Osadchyу 2024, 39–50; Osadchyу, Korotyа 2024, 49–54).

Основні результати дослідження

Одна з перших документальних згадок про наявність поселення на струмку Глинськ міститься в «Описі Черкаського замку» 1552 р. В цьому документі є згадка про уходи замкові по різних річках, зокрема Ворсклі. Проте нижче згадано назви уходів, і Ворскла там уже не фігурує. Надалі в цьому документі є згадка про пана Михайла Грибуновича, який мав у Сівері на Ворсклі селище та городище Глинсько і збирав звідти данину 4 кадї меду⁴. Однак цей документ є ретроспективою подій, що відбулися більш ніж пів століття тому. Після захоплення Путивля московитами в 1500 р. отримувати дань від маєтку на Ворсклі у 1552 р. пан М. Грибунович навряд чи зміг. Корона Польська продовжувала вважати землі по Сулі та Ворсклі своїми і давала права на експлуатацію їх родинам Вишневецьких та Байбузів. Цей конфлікт грамот та жалуваних листів яскраво проілюстрований під час межування саме в малозаселених волостях Путивльського повіту⁵.

⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о заселении Юго-Западной России. Киев: тип. Т. Г. Корчак-Новицкого, 1886. Том 7. Часть 1. С. 85.

⁵ Дворцовые разряды, высочайшему повелению изданные II отделением собственной, Его Императорского Величества канцелярии. СПб, 1852. Том 2 (с 1628 по 1645 г.). С. 900–902.

На початку XVII ст. Московія втратила контроль над південно-західними повітами, зокрема Путивльським, який грамотою короля Сигізмунда III був відданий князю О. Вишневецькому (Hrushevs'kyj. Т. 7. 1995, 337). Певний час Путивль перебував у складі володінь Вишневецьких, але участь князя в молдавській авантюрі і його раптова загибель привели до того, що ці території залишили українці. У 1618 р. було підписане Деулінське перемир'я на 14,5 років, за яким Путивль та його повіт були знову передані московській стороні.

Ще до підписання перемирної угоди територія середньої течії р. Ворскла була пожалувана шляхетському сімейству Проскурів та панові Я. Кельбовському у власність. Така неузгодженість пояснюється тим, що в королівській канцелярії слабо розумілися на тому, де ж саме закінчується Київське воєводство і починається Путивльський повіт. Також у 1615 та 1616 рр. були видані королівські грамоти панові Сатевському на володіння «землею на Ворскле, Глинщина»⁶. Тут слід з'ясувати, що ж саме мали на увазі королівські урядники, коли видавали такі грамоти. На територіях, які не мали населених пунктів, головними прив'язками до місцевості були гідроніми — назви великих і малих річок та струмків. У грамоті 1615 р. згадані р. Ворскла та [струмок] Глинщина. Так розуміли територію, яка розташовувалася між течією р. Ворскла та невеликого струмка Глинськ. На карті з альбому Ф. Гетканта 1634–1639 рр. позначено порожні території середньої течії р. Ворскла та безіменна слобода на струмку «*Einsk*», що в принципі збігається з даними писемних джерел (рис. 1).

На карті Г. Л. де Боплана 1648 р. вже позначено невеликий струмок «*Elsk.y R*», на якому розташована слобода (рис. 2). Те саме можна сказати і про пожалування 1616 р., в якому зазначена земля вотчинна Глинська та Більська на Ворсклі. Щодо назви Глинськ, то тут ми маємо чіткий підпис на карті 1648 р., а от щодо Більська, то прямих підтверджень походження цієї назви поки що немає. Можемо припустити, що таку

⁶ Дворцовые разряды, высочайшему повелению изданные II отделением собственной, Его Императорского Величества канцелярии. СПб, 1852. Том 2 (с 1628 по 1645 г.). С. 901–902.

назву мав струмок, який протікав північніше Західного укріплення, де згодом з'явилося однойменне село. Зараз він має назву Тарапунька, а Більський струмок — його ліва притока.

З початком перемирних років у регіоні активно вівся селітряний промисел, що відображено в низці документів московського походження, де згадується промисел у Путивльських та Білгородських полях, за Путивлем, між Білгородом та Курськом⁷. У 1621 р. князем К. Вишневецьким були захоплені міста Яблонов та Миргород. Він скористався смертю королівського урядника Я. Чернишевського і зайняв не тільки ці міста, а й селітряні промисли в регіоні. Їх захоплення *«мощно і гвалтом»* стало причиною судового розгляду та рішення, за яким міста та промисли необхідно було повернути Короні Польській і призначити новим урядником С. Вигуру. Того ж року керівником Селітряної держави було призначено Б. Обалковського⁸.

Діяльність селітроварів у таких віддалених територіях була часто безконтрольною і не завжди дані про місце промислів були в розпорядженні королівської адміністрації. В цей час активно застосовувалося право суборенди, коли безпосереднім правом видобутку селітри володіли шляхтичі, а процесом керували єврейські відкупники. В Речі Посполитій вони часто користувалися більшими свободами, ніж у решті країн Західної Європи. Євреї-орендарі були активними учасниками економічних угод. На орендованій території вони мали право судити бояр путніх та селян, караючи штрафами та смертю, а також носити шаблю і загалом мали права, схожі зі шляхетськими (Eврејskie hroniki 1997, 17). Євреї фінансували селітряні варниці та ставали їх безпосередніми організаторами, але майстри та наймані робітники були переважно українці з міст та сіл Подніпров'я.

⁷ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук. Разрядный приказ. 1571–1634. СПб: типография Императорской Академии наук, 1890. Том 1. С. 176–176, 208.

⁸ Николайчик Ф.Д. Материалы по истории князей Вишневецких в Левобережной Украине. С. 123–130.

Перші згадки про варіння селітри саме на Більському городищі датуються 1622 р. В документі згадуються переяславські євреї, які здійснили розкопування валів. Причому в повідомленні Більське городище адміністративно входить до складу спадкового володіння Глинщина (Polska XVI wieku... 1894, 624). Про єврейські варниці на р. Ворсклі повідомляли московські селітряні майстри у 1627 р., коли татарський загін розорив таку варницю, але згодом туди прийшли козаки для її відновлення⁹. Роком пізніше про євреїв, які незаконно варили селітру на Більському городищі, доповідали путивльському воєводі торгівці люди Ю. Шулешкін та Г. Пушкарьов (Kulakovs'kyu 2006, 311).

У цей же час землі навколо Більського городища були захоплені князем К. Вишневецьким, і очільник Селітряної держави Б. Обалковський змушений був звертатися в королівський суд, щоб повернути їх. У цій судовій справі досить точно та ретельно виписані місця, які були предметом суперечки, а саме річки Грунь Велика, Грунь Ташанська, Грунь Суха, городище Більське, Ворскла. З цього переліку ми можемо з'ясувати, що Більське городище розташовувалося між Грунню Сухою та Ворсклою¹⁰.

Зараз сприйняття цієї грандіозної пам'ятки залежить від результатів сучасних наукових досліджень. Ми чітко розуміємо, що городище складається з двох укріплень та Великого валу. А чи так його сприймали у XVII ст.? У першому описі старожитностей села Більськ О. Шафонський описує дві земляні фортеці та довгий вал. Їх сприймали як окремі споруди, і найбільше уваги приділялося саме Західному укріпленню, яке мало назву «*Большая земляная крепость*» (Shafonskij 1851, 653).

Ми можемо припустити, що Більським городищем уважалося лише Західне укріплення, яке розташовувалося між витокami Сухої Груні та струмка Тарапунька (імовірно, Більського), яке і дало назву городищу. На користь цього свідчать документи, у яких Глинськ

⁹ АМГ. Т. I. С. 208.

¹⁰ Николайчик Ф. Д. Материалы по истории князей Вишневецких в Левобережной Украине. С. 139.

та Більськ згадуються як урочища, а не городища. Крім того, на карті Г. Л. де Боплана Більське городище позначене не на березі Ворскли, як Ахтирське та Скельське, а західніше, там, де розташоване Західне укріплення.

У 1632 р. скарбовий писар Ф. Мировицький отримує королівську осадну грамоту на два городища — Глинське та Більське¹¹. Документ передбачав право Ф. Мировицького заснувати населені пункти (городки), які згодом повинні були мати сільськогосподарську округу. Цим привілеєм також було обмежене право на виварювання селітри та користування лісами, які лишалися в королівській власності. Для заселення зазвичай надавалися саме стародавні городища як місця, де вже колись існувало життя. Поряд розташовувалося джерело води, а колишні земляні вали та рови буди добрим фундаментом для будівництва нових оборонних споруд. Судячи з тексту грамоти, городища, надані Ф. Мировицькому, були схожими за своїм статусом. Навряд чи королівська адміністрація надала право простому шляхтичу заселити городище, яке за своєю площею перевищувало Краків або Варшаву.

Ми наразі не можемо знати, чи встиг скористатися Ф. Мировицький осадною грамотою. У 1632 р. закінчилися перемирні роки і почалася війна між Річчю Посполитою та Московією. Упродовж 1632–1633 рр. московські збройні загони здійснюють напади на Ромни, Івангород, Борзну. Найбільш дальній похід був на р. Хорол у Миргород¹².

Влітку 1633 р. білгородський воєвода відрядив збройний загін на чолі з станичним головою М. Тарасовим. До його завдань належало перейти польський рубіж та нападати на містечка та села за Ворсклою в районі містечка Сорочен (інша назва Краснополь). Це завдання досить дивне, зважаючи на те, що в цій місцевості й зараз не дуже багато

¹¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше убрёжённою при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веках. Киев: в университетской типографии, 1876. Том первый. Часть шестая. С. 486–488.

¹² АМГ. Т. 1. С. 597–600.

населених пунктів, а в той час не було взагалі. Перший бій відбувся за 10 верст від Сорочена, приблизно там, де протікає річка Грунь-Ташань і впадає у Псел. Це абсолютно рівна степова місцевість, а біля річки починається великий лісовий масив. За даними реляції М. Тарасова вони здобули однозначну перемогу над поляками. А от далі похід продовжився, але рух загону московитів відбувався вже у зворотному напрямку. Наступний бій відбувся біля Більського городища, де розбито якісь українські загоны, а їх очільники були взяті в полон і приведені в Білгород. Зараз з цього документа не зовсім зрозуміло, кого ж саме переміг московитський загін на чолі з М. Тарасовим. На той час постійних поселень на території між Пслом та Ворсклою не було, та й у тексті вони не згадані. На карті з альбому Ф. Гетканта позначені лише містечко Краснополь та слобода на струмку Глинськ. До Краснополя московити не дійшли, а, крім того, мали бій поряд з Більським городищем (Tankov 1913, 216).

На нашу думку, ці зіткнення могли бути лише з ватагами селітроварів. У межиріччі Псла та Ворскли, вздовж дороги від Більського городища до Краснополя, розміщено кілька скупчень майданів. Між селами Шкурпели та Покровське розташовано 13 майданів, а між Великою Устинівкою та Члено-Федорівкою ще 8. Решта майданів розміщено дещо північніше цієї дороги, на північ від с. Петро-Аннівка¹³. Отже, розташування селітроварних комплексів збігається з маршрутом військового загону з Білгорода.

У цей час ватаги являли собою численні й досить добре озброєні колективи. Під час ведення промислів у степовій частині Сіверщини вони мали захищатися від нападів татар та московитів. Узимку 1632 р. у складі московського війська, яке захопило Новгород-Сіверський, були і селітровари з ватаги майстра Д. Горбунова (Osadchyy, Korotya 2018, 76). Похід загону М. Тарасова не мав значного впливу на перебіг бойових дій на Сіверщині, але з економічного погляду ці дії були більш ніж логічні. У першій половині XVII ст. в Путивлі та Білгороді розпочинається видобуток селітри. Сировинною базою для цього були ті самі кургани

¹³ Автори дякують директору полтавського ЦОДПА В. Шерстюку за надану інформацію про наявність археологічних пам'яток.

та городища, як і в українців. Навіть більше, українські майстри часто працювали в прикордонних московських містах і принесли туди знання та методи видобутку селітри¹⁴.

Тому виступ загону з Білгорода до Більського городища та Краснополя мав на меті не розорення містечок та слобід, яких там ще не існувало, а погром селітряних майстерень у самий розпал сезону. Навіть серед очільників козаків немає згадок про шляхтичів чи козацьких отаманів. У полон потрапили «*Лаврушко, Ільюшко и Корнейко*». Отже, ми маємо похід невеликого загону московських служилих людей, які мали на меті вести бойові дії проти українських містечок та слобід. З доповіді М. Тарасова відомо, що саме за 10 верст від міста вони отримали перемогу над українцями, але далі до містечка не пішли. Це виглядає досить дивно, зважаючи на загальний перебіг подій Смоленської війни на Сіверщині та отриманий наказ «*воевать литовские городки и деревни*». Але вони з якоїсь причини не стали продовжувати свій похід до Краснополя, а повернули назад до Більського городища. Все це було оформлено як перемога над поляками і М. Тарасов отримав право відбути сеунщиком у Москву (Tankov 1913, 216).

З цим часом пов'язані кілька знахідок предметів озброєння та військового спорядження, зроблених на території Більського городища та безпосередньо поблизу нього. Перша — це фрагмент литого бронзового перехрестя шаблі, яке походить з розкопок в урочищі Барвінкова Гора, південніше Східного укріплення. Знахідка фрагментована, ліва частина перехрестя втрачена, лангет має орнамент «ялинка». Такі гарди були поширені на шаблях-вірменках, які виготовлялися у Львові. Автор дослідження датує цю знахідку другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст. (Kulatova 2013, 92).

На лівому березі р. Ворскла було знайдено залізну кулелію¹⁵. Вона викувана з двох залізних смуг, досить масивна (рис. 3: 1). Цей виріб

¹⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. 1620–1647 годы. Москва: изд. АН СССР, 1953. Том 1. С. 100–101.

¹⁵ Археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» під керівництвом К. Пеляшенка 2024 р. Знахідка В. Смирнова.

має близькі аналогії з комплексу першої половини XVII ст. — спаленої майстерні дитинця Путивльської фортеці¹⁶ та поля бою під Берестечком (Svieshnikov 1994, 247, 253).

Під час розкопок комплексу селітроварних печей Західного укріплення було знайдено мультитул, який автори розкопок віднесли до часів Другої світової війни (Karavayko, Skoryu, Priymak 2008, 42, рис. 21: 6) (рис. 3: 2). Такий виріб був універсальним знаряддям військового часів появи вогнепальної зброї. Він використовувалося як викрутка під час розбирання та чищення зброї. Аналогічні предмети походять з поля бою під Берестечком (Svieshnikov 1994, 245, рис. 64: 11).

Цікавим з погляду прикордонного руху був маршрут загону білгородського станичного голови М. Тарасова. Його шлях коротко описаний у переможній реляції, а саме Білгород — Сорочен — Більське городище — Білгород. Отже, ми маємо майже пряму лінію, на якій розташовані ці пункти. Рух до містечка Сорочен (Краснополь) міг відбуватися відомим на той час маршрутом. Від Білгорода можна було рухатися рівною степовою ділянкою на вершини р. Уди, а згодом р. Мерли, і правим берегом Мерли виходити до Опішнянського броду. Після переправи треба було подолати межириччя Псла та Ворскли і вийти до міста Краснополь. З якоїсь причини до Краснополя загін не дійшов, а після бою змушений був повернути на північний схід і рухатися назад уже через Більське городище.

Цей маршрут також був відомим у Білгороді. У такий спосіб відбувалася торгівля худобою в перемирні роки. Після переправи через Ворсклу на Більському перевозі рух відбувався переважно степовою частиною лівого берега р. Ворскла з необхідністю долати або оминати її невеликі ліві притоки. Цей напрямок виводив до Білгорода, а також на Муравський та Бакаїв шляхи (рис. 4: 1). Ним часто користувалися для дипломатичних зносин очільники прикордонних міст. У 1638 р. білгородський воєвода П. Пожарський послав гінця з «*образцовым письмом*» до миргородського ротмістра І. Хронстовського¹⁷.

¹⁶ Сухобоков О. В. Отчет о работе славяно-русской экспедиции ИА РАН УССР в 1979–1981 гг. Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України. 1981/2. Ф.е. 2923. Арк. 42.

¹⁷ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. С. 156, 223.

Маршрут від Миргорода до Більського городища сформувався через суто економічні чинники, бо поблизу нього розташовувалися значні виробничі потужності — майстерні поблизу курганів Розрита Могила та Скоробір, а також Західного укріплення. Видобуток селітри потребував значної кількості припасів, які необхідно було доставляти упродовж всього теплого сезону. Адміністративним центром Селітряної держави у першій половині XVII ст. було місто Миргород. Саме звідти вирушали навесні ватаги селітроварів і туди відправлялася готова продукція. Місто Миргород у XVII ст. розташовувалося на лівому березі р. Хорол. Звідти дорога прямувала до міста Краснополь (Сорочен). Ця дорога збереглася і до сьогодні, і її протяжність становить 27 км. З урахуванням швидкості возів, запряжених волами, тривалість руху могла тривати два дні. Далі була переправа через р. Псел у Краснополі, а від неї дорога прямувала на схід, вододілом Псла та Ворскли. Протяжність цього маршруту з урахуванням об'їзду ярів та балок становить 55–60 км, тобто 4–5 днів (рис. 4: 2). А от далі, до Білгорода, рух цим маршрутом, очевидно, відбувався з меншою інтенсивністю, бо всі необхідні припаси надходили з Миргорода, а стосунки з московськими містами селітряні майстри навряд чи мали. Далі цим маршрутом користувалися переважно московські торгові люди.

На Західному укріпленні Більського городища лишилися сліди проходження цієї дороги. Зараз ми маємо три старовинні розриви у валах, які були згадані ще в описі кінця XVIII ст. Вони вели до Більського озера, Зінківської дороги та р. Суха Грунь (Shafonskij 1851, 653–654). Ці розриви досить чітко співвідносяться з технологічними проїздами в самому Західному укріпленні.

Північний проїзд був зорієнтований на вихід до джерела води. Цим джерелом був струмок Тарапунька, який протікав північніше Західного укріплення та був притокою р. Суха Грунь. Дамба перетворила його на ставок (нині пересохлий). Будівництво дамби було важливим складником процесу отримання селітри. Для улаштування ставка обиралися струмки або яри з високими берегами. Восени вони перегороджувалися дамбою з дерева та глини, а навесні такий ставок уже мав достатньо води. Поверхня дамби слугувала для зручного

перетинання струмка. Імовірно, що нинішня дамба розташована саме на місці першої. На користь цього свідчить і розташування селітроварних об'єктів на північ від Західного городища по обидва береги струмка (Suprunenko, Sherstyuk, Puholovok 2010, 10, рис. 3). Східний проїзд у валу вів до лісового масиву правого берега р. Ворскла. Звідти мало надходити паливо для печей. Західний проїзд вів до переправи через Суху Грунь. Південний проїзд наразі дуже пошкоджений більш пізніми земляними роботами та, очевидно, вів до скупчення селітроварних печей саме в південній частині Західного укріплення.

Південніше Західного городища є ще один значний проїзд у Великому валу, який утворився в козацьку добу. Він пов'язаний з дорогою Миргород — Краснополь — Більськ — Білгород. Для вільного проїзду до Більського перевозу рухатися територією Західного укріплення було неможливо через постійний видобуток селітри та рух возів з паливом і водою. Тому узвіз було зроблено трохи південніше, а далі дорога прямувала до витоків струмка й переправи через Ворсклу (Korotya, Osadchyy 2024, 44–47).

Завдяки застосуванню сучасних методик неінвазійних досліджень ми маємо зображення ґрунтових шляхів всередині Західного укріплення. Цю роботу здійснив О. Корота за допомогою безпілотного летального апарату. Метою роботи було картографування зольників на Західному укріпленні. Під час аналізу аерофотознімків виявлено темні смуги, які були визначені як проїзди. Автори цього дослідження висловили припущення, що ці проїзди можуть датуватися раннім залізним віком і відноситися до організації внутрішньої поселенської структури (Zadnikov, Shramko, Korotya 2022, 104–108). Таке припущення мало б рацію, якби ми мали справу з городищем, яке після припинення на ньому життя не піддавалося перетворенням. На Західному укріпленні у XVII–XVIII ст. відбувалися значні роботи з переміщення води та палива й переміщення ґрунту. На майданчику городища, де м'який ґрунт був насичений органікою та попелом, вузькі колеса важких возів прорізали в ньому досить глибокі колії. Під час руху вози мали об'їхати високі зольники, висота яких на той час могла бути до 2 м. Розкопувати попелясті купи ґрунту не було сенсу, адже така земля не годилася

для формування селітряних бургів. Тому дороги просто оминали зольники на шляху до виїзду з городища (рис. 5).

Розвиток населеного пункту Більськ також мав кілька етапів. Перші поселення навколо Західного укріплення виникли на півночі від нього, по обох берегах струмка. Це були тимчасові табори, де упродовж сезону мешкала ватага. Розкопки на місці свердловини № 184 виявили лише рештки печей, заглиблених у материк. В. Приймак їх інтерпретував як тимчасовий табір селітроварів. На користь цього свідчать нечисленні керамічні знахідки (Karavayko, Skoryu, Priymak 2008, 50–56). Цей табір може бути одним з перших поселень, адже майже не має кераміки та стаціонарних споруд. У цей час ватаги селітроварів користувалися переважно металевим посудом та реманентом, про що свідчить склад Новоселицького скарбу (Osadchyy, Korotya 2019, 40–41). Цей табір можна вважати першим етапом розвитку населеного пункту Більськ.

Розташований західніше селітрований стан в ур. Поле 2-ої бригади вже мав не тільки господарські ями та окремі печі, а й заглиблені в материк житлові споруди. Різноманітнішими були й виявлені артефакти. Серед знахідок найбільш численними є гончарний та скляний посуд, а вироби з металу, монети, предмети одягу і взуття — поодинокі. В цьому таборі вже є заглиблені в материк житла (об. № 7), технологічні споруди (об. № 1) та господарські ями. Це свідчить про більш тривалий час перебування, можливо, і до пізньої осені. Серед керамічних знахідок представлені горщики та покришки, що є свідченням переходу від похідного металевого інвентарю до глиняного побутового (Suprunenko, Sherstyuk, Puholovok 2010, 21–57). Можливо, саме такі тривалі табори і були сприйняті московським загоном М. Тарасова як слободи поблизу Більського городища. Цей табір або невелике поселення може бути другим, перехідним етапом від тимчасового табору до слободи. П. Кулаковський зазначає, що на території Чернігово-Сіверщини розташовувалися будничі, млинарські, рибальські, рудничі осади (Kulakovs'kyu 2006, 338–339). За аналогією ми можемо припустити, що в цей час поблизу Західного укріплення Більського городища була селітряна осада.

Наступним етапом розвитку Більська є поселення в ур. Майдан, в центрі сучасного населеного пункту. Там зафіксований культурний

шар XVII–XIX ст. (Kulatova 1996, 130). Це місце досить швидко перетворилося з невеликої слободи на значний населений пункт. Перенесення поселення від Більського озера до ур. Майдан місцеві старожили пов'язували з татарськими набігами (Shafonskij 1851, 654). Проте тут ближче до істини буде те, що Західне укріплення було перетворене на суцільну майстерню, поверхня якої була зрізана проїздами, а навколо розташовувалися бурти відпрацьованого ґрунту і постійно працювали печі для випарювання селітри. В таких умовах жити на території Західного укріплення або поряд з ним було неможливо.

В 30–40-х рр. XVII ст. відбувалися соціально-економічні та політичні зрушення, які спричинили зміни в житті регіону. Політичний чинник, а саме процес визначення кордонів у малозаселених волостях Путивльського повіту, був однією з проблем у роботі міждержавної комісії другої половини 30-х рр. XVII ст. Одним з рішень було розділення Більського городища і не осадження його¹⁸. Надалі комісія переглянула розташування кордону, і в остаточному варіанті він пройшов північніше, біля Скельських гір, залишаючи Більське городище на території Корони Польської¹⁹.

У 1644 р. надвірне військо князя *«арматне збройне в личбе великой людей...с дракганями и корогвями и бубнами...»* захопило одне з ключових міст у Верхньому Посуллі — Ромни. Це ледь не стало *«casus belli»* для московитів і трохи не спричинило розірвання вже майже узгодженого акта про кордон. Поки у Варшаві відбувалися судові засідання, І. Вишневецький продовжив розширювати свої володіння. У січні 1646 р. він захопив землі по річках Оржиця та Хорол, а в грудні того ж року зайняв низку містечок та слобід на Пслі та Ворсклі, серед яких Краснополь, Зіньків, Глинськ, Олешня, Ахтир²⁰. У цей

¹⁸ Дворцовые разряды... Т. 2. С. 885.

¹⁹ Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщены В. И. Холмогоровым. Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете. Апрель-июнь. Книга вторая. Москва: в Университетской типографии на Страстном бульваре, 1885. С. 10.

²⁰ Николайчик Ф. Д. Материалы по истории князей Вишневецких в Левобережной Украине. С. 165–167.

час у Більську з'явився війт та значно збільшилася площа населеного пункту, а його статус став визначатися терміном «місто».

Щодо визначення цього терміна, то на той час у Задніпрянській частині Речі Посполитої було кілька видів населених пунктів, які виділив та охарактеризував П. Кулаковський (Kulakovs'kyu 2006, 335–339). Серед решти він називає укріплене місто (містечко), яке утворювалося після закінчення терміну існування слободи та отримувало право на самоврядування. До цього слід додати, що не всі населені пункти мали укріплення. На той час існувало дві категорії населених пунктів — «*miasto zmocnione*», «*miasto obmurowane*», які мали оборонні споруди, і «*miasto otwarte*», яке їх не мало. Більськ належав до останньої категорії і за наявності козацької сотні та виборної цивільної влади укріплень не мав. Єдиний випадок, де населений пункт зображений з укріпленнями — це карта «*Karta granic Polski u Rusysi, zawieraiąca część Północną Ukrainy, bieg Dniepru od Chelmicza aż do Kiiowa, Desznu, Semu y inszych Rzek mniey znacznych*» 1772 р., на якій Більськ позначено як «*miasto obmurowane*». Порівняння цього зображення з планом містечка Куземин другої половини XVII ст. свідчить про помилку на карті в підписі населеного пункту (Osadchyy, Korotya 2020, 171).

У 1648 р. розпочалася війна між Військом Запорозьким на чолі з Богданом Хмельницьким і Річчю Посполитою. Через це І. Вишневецький втратив свої володіння на лівому березі Дніпра, а на місці його маєтків утворилися козацькі полки. Містечко Більськ увійшло до складу Полтавського полку. Після підписання Переяславської угоди до всіх новостворених полків було направлено дворян для перепису населення. У «*Росписи Полтавського полку...*» 1654 р. Більськ названо терміном «місто», у якому мешкало 178 козаків, був війт, сотник та отаман²¹. Згодом у регіоні виникли кілька значних міст — Охтирка, Котельва, продовжували розвиватися Гадяч та Зіньків. А Більськ припинив свій розвиток, втратив статус містечка й лишився невеликим селом, хоча

²¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Том 10 (дополнение к третьему тому). Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. СПб.: типография братьев Пантелеймоновых, 1878. С. 301.

Західне укріплення Більського городища тривалий час було значним центром видобутку селітри.

Висновки

Більське городище в тому вигляді, яким його сприймали в першій половині XVII ст., було розташоване у вигідних економічних та географічних умовах. Воно розміщувалося поблизу р. Ворскла та р. Суха Грунь, яка є притокою Псла. Повз городище проходив маршрут, який з'єднував кілька значних транзитних доріг — Муравський шлях з Ромоданом та Сагайдачним. Поблизу нього розташовувався зручний Більський перевіз через Ворсклу. Саме городище було віддане шляхтичу Ф. Мировицькому для осадження та заселення навколишніх територій. Однак у цей час городище вже використовувалося як майстерня з видобутку селітри, поряд виникли тимчасові табори, а згодом — стаціонарні поселення. Однак у такому разі вже не можна було заселити саме городище. На ньому постійно відбувалися технологічні процеси (переміщення землі, палива та води), працювали печі. Тому його заселення, як то було зазначено в королівському привілеї, не відбулося. Видобуток селітри був важливим видом діяльності, і 1633 р. Більське городище зазнало нападу з боку білгородських ратних людей. Вони погромили селітряні варниці між Більським городищем та містечком Краснополь. А під час роботи міждержавної комісії з визначення кордону Більське городище хотіли поділити навпіл і не осаджувати. Саме городище виявилось настільки зміненим, що життя на ньому було неможливим.

Згодом територія середньої течії р. Ворскла опинилася у складі володінь І. Вишневецького, і поблизу Західного укріплення з'явився новий населений пункт, що досить швидко отримав статус міста та право на обмежене самоврядування. Проте подальший розвиток регіону й поява нових адміністративних та економічних центрів стали на заваді перетворенню містечка Більськ на повноцінне місто.

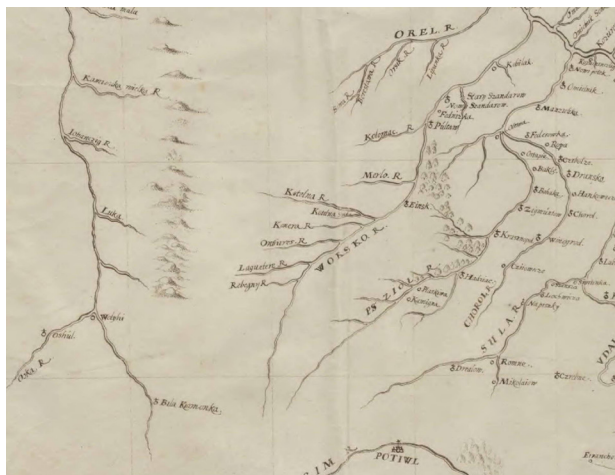

Рис. 1. Території Південної Сіверщини на карті Фрідріха Гетканта 1634–1639 pp.
(за Riksarkivet. «Tabula Geographica Ukrainaska»).

Fig. 1. South Siversk lands on the map of Friedrich Hetkant, 1634–1639
(Riksarkivet. «Tabula Geographica Ukrainaska»).

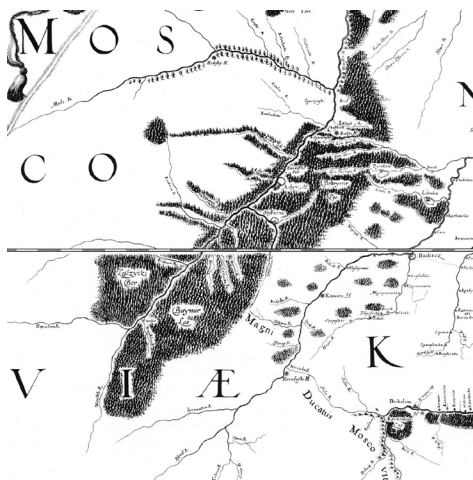

Рис. 2. Території Південної Сіверщини на карті Г. Л. де Боплана «Delineatio generalis
Camporum Desertorum vulgo Ukraina, Cum adjacentibus Provinciis» 1648 p. (за Боплан, 1990).

Fig. 2. South Siversk lands on the map «Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo
Ukraina, Cum adjacentibus Provinciis» by Guillaume Le Vasseur de Beauplan, 1648
(Beauplan, 1990).

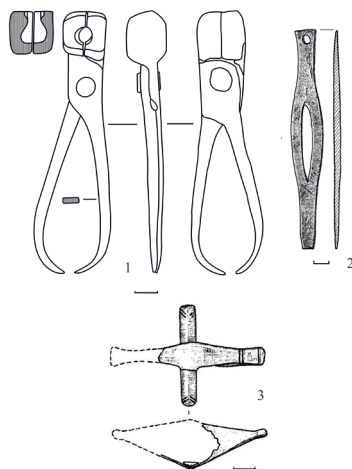

Рис. 3. Елементи озброєння та військового спорядження XVII ст. з території Більського городища. 1–куделійка, 2–мультитул, 3–перехрестя шаблі. 1-2–залізо, 3–мідний сплав.

Fig. 3. Elements of 17th-century weapons and military equipment from the area of the Bilska hillfort. 1–bullet caster, 2–multitool, 3–saber crossguard. 1-2–iron, 3–copper alloy.

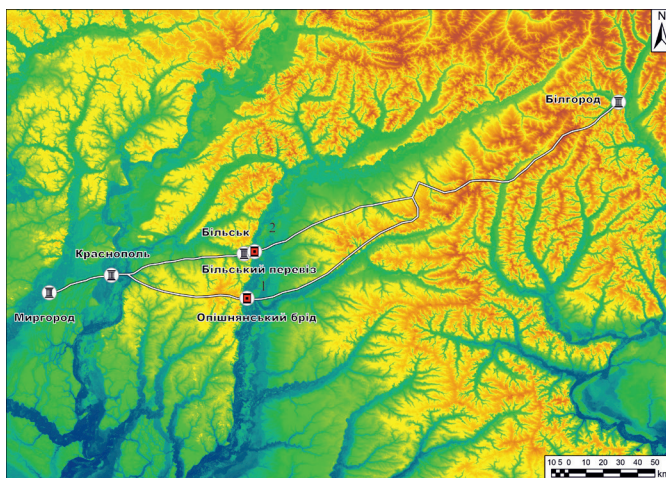

Рис. 4. Карта проходження двох маршрутів з Миргорода на схід.

1–маршрут через Опішнянський брід, 2–маршрут через Більський перевіз.

Fig. 4. Map of two eastward routes from Myrhorod. 1–route through the Opishnya crossing, 2–route through the Bilska crossing.

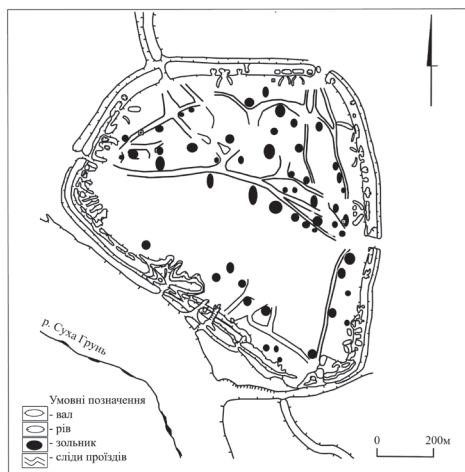

Рис. 5. Західне укріплення Більського городища з позначенням старовинних проїздів (за Задніков, Шрамко, Коротя, 2022).

Fig. 5. The West Fortification of the Bil's'koho horodyscha, with ancient passages marked. (Zadnikov, Shramko, Korotia, 2022)

Список літератури / References

- Evrejskie hroniki XVII stoletija (jepoha Hmel'nichchiny). Issledovanija, perevod i kommentarij Ja. Borovogo. Ierusalim: Gesharim, 1997. (In Russian)
- Еврейские хроники XVII столетия (эпоха Хмельниччины). Исследования, перевод и комментарий Я. Борового. Иерусалим: Гешарим, 1997.
- Hrechko D. S. Rezul'taty arkeolohichnykh doslidzhen' Kuzemyn's'koho ukriplennia. *Arkeolohichni doslidzhennia Bil's'koho horodyscha-2014. Zbirnyk naukovykh prats'*. Kyiv-Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2014. S. 35–46. (In Ukrainian)
- Гречко Д. С. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення. *Археологічні дослідження Більського городища-2014. Збірник наукових праць*. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2014. С. 35–46.
- Hrushevs'kyj M. S. Istoriia Ukrainy-Rusy. Kozats'ki chasy do roku 1625. Tom. 7. Kyiv: Naukova dumka, 1995. 624 s. (In Ukrainian)
- Грушевський М. С. Історія України-Руси. Козацькі часи до року 1625. Том. 7. Київ: Наукова думка, 1995. 624 с.
- Karavayko D. V., Skoryy S. A., Priymak V. V. Selitrovarenije na Poltavshchine (v svete novejsikh arkeologicheskikh raspokop na Bel'skom gorodishche). Poltava: Poltav's'kiy literator, 2008. 76 s. (In Russian)

Каравайко Д. В., Скорый С. А., Приймак В. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище). Полтава: Полтавський літератор, 2008. 76 с.

Korotya O. V., Osadchyy Ye. M. Lokalizatsiia Bil's'koho perevozu za danymy arkhеolohichnykh doslidzhen' i dystantsijnoho zonduvannia. *Konsensus*. No. 4. Sumy: SumDPU, 2024. S. 37–53. (In Ukrainian)

Коротя О.В., Осадчий Є.М. Локалізація Більського перевозу за даними археологічних досліджень і дистанційного зондування. *Консенсус*. № 4. Суми: СумДПУ, 2024. С. 37–53.

Kulakovs'kyu P. Chernihovo-Siverschyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648). Kyiv: Tempora, 2006. 496 s. (In Ukrainian)

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.

Kulatova I. M. Arkheolohichni pam'iatky terytorii ta najblyzhehoi okruhy Bil's'koho horodyscha (za rozvidkamy 1994 r.). Bil's'ke horodysche v konteksti vyvchennia pam'iatok rann'oho zaliznoho viku Yevropy. Poltava: Arkheolohiia, 1996. S. 121–137. (In Ukrainian)

Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.). Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Полтава: Археологія, 1996. С. 121–137.

Kulatova I. M. Znakhidky kozats'koi doby z Bil's'koho horodyscha. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini*. Vyp. 22. Ch. 1. Kyiv-Nikopol': TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2013. S. 91–93. (In Ukrainian)

Кулатова І. М. Знахідки козацької доби з Більського городища. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 22. Ч. 1. Київ-Нікополь: ЦП НАН України і УТОPIK, 2013. С. 91–93.

Osadchyy Ye. M., Korotya O. V. Pam'iatky selitrovarinnia Pivdennoi Siverschyny XVII st. Kharkiv: Majdan, 2018. 248 s. (In Ukrainian)

Осадчий Є. М., Коротя О. В. Пам'ятки селітроваріння Південної Сіверщини XVII ст. Харків: Майдан, 2018. 248 с.

Osadchyy Ye., Korotya O. Pro funktsional'ne pryznachennia Novoselyts'koho skarbu 1892 r. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini. Zbirnyk naukovykh statei*. Vyp. 28. Kyiv: TsP NAN Ukrainy, 2019. S. 40–41. (In Ukrainian)

Осадчий Є., Коротя О. Про функціональне призначення Новоселицького скарбу 1892 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей*. Вип. 28. Київ: ЦП НАН України, 2019. С. 40–41.

Osadchyy Ye. M., Korotyа O. V. Kozats'ki mistechka Pivnichnoho Skhodu Livoberezhnoi Ukrainy. Kharkiv: Ekspres-knyha, 2020. 428 s. (In Ukrainian)

Осадчий Є.М., Коротя О.В. Козацькі містечка Північного Сходу Лівобережної України. Харків: Експрес-книга, 2020. 428 с.

Osadchyy Ye. M., Korotyа O. V. Bil's'ke horodysche v konteksti sukhodoľnykh shliakhiv spoluchennia Dniprovsk'oho lisostepovoho Livoberezhzhia za danymy XVII stolittia. *Materialy III Vseukrains'koi arkeologichnoi konferentsii «Putyv'l's'ki chytannia»*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, 2024. S. 49–54. (In Ukrainian)

Осадчий Є. М., Коротя О. В. Більське городище в контексті суходольних шляхів сполучення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя за даними XVII століття. *Матеріали III Всеукраїнської археологічної конференції «Путивльські читання»*. Київ: ІА НАН України, 2024. С. 49–54.

Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym. Tom 10: Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijow-Braclaw. Dzial 11-gl opisane przez A. Jablonovskiego. Zrodla dziejowe. T. XXI. Warszawa: Sklad glosny w Ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1894.

Shafonskij A. F. Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisanіem Malyja Rossii, iz chastej koj onoe namestnichestvo sostavleno, sochinjonnoe Dejstvitel'nyim Statskim Sovetnikom i Kavalerom Afanasіem Shafonskim, s chetyr'mja geograficheskimi kartami. Izdanie Sudienko M. I. Kiev: tip. Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, 1851. 724 s. (In Russian)

Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оноо наместничество составлено, сочинённое Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасіем Шафонским, с четырьмя географическими картами. Издание Судіенко М. И. Киев: тип. Императорского университета Св. Владимира, 1851. 724 с.

Shramko B. A. Bel's'koe gorodishhe skifskoj jepohi (gorod Gelon). Kyiv: Naukova dumka, 1987. 184 s. (In Russian)

Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Київ: Наукова думка, 1987. 184 с.

Suprunenko O. B., Sherstyuk V. V., Puholovok Yu. O. Selitrovarnyts'kyj stan na Bil's'komu horodyschi. Kyiv: TsP NAN Ukrainy I UTOPIK, 2010. 96 s. (In Ukrainian)

Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Селітроварницький стан на Більському городищі. Київ: ЦП НАН України І УТОПІК, 2010. 96 с.

Tankov A. A. Istoricheskaja letopis' kurskogo dvorjanstva. Tom 1. Moskva: Pechatnik, 1913. 649 s. (In Russian)

Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства. Том 1. Москва: Печатник, 1913. 649 с.

Zadnikov S. A., Shramko I. B., Korotya O. V. Onovlenyj plan roztashuvannia zol'nykiv u mezhakh Zakhidnoho ukriplennia Bil's'koho horodyscha. Fenomen Bil's'koho horodyscha–2022. Kyiv-Kotel'va: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, 2022. S. 81–115. (In Ukrainian)

Задніков С. А., Шрамко І. Б., Коротя О. В. Оновлений план розташування зольників у межах Західного укріплення Більського городища. Феномен Більського городища–2022. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2022. С. 81–115.

Evgen Osadchij

Candidate of History, Research Fellow

Institute of Applied Physics, National Academy of Sciences of Ukraine

58 Petropavlivska St., 40000, Sumy, Ukraine

Senior Lecturer

Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

87 Romenska St., 40002, Sumy, Ukraine

Email: osadchij.75@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

Oleksii Korotia

Master of History, Deputy Director of Scientific Excursion Activities

Historical and Cultural Reserve «Bilsk»

13 Pokrovska Str., vill. Kotelva, 38600, Poltava reg., Ukraine

PhD student

Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

87 Romenska St., 40002, Sumy, Ukraine

Email: korotia.oleksii@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-8375>

THE WEST FORTIFICATION OF THE BILSK HILLFORT IN THE FIRST HALF OF THE 17th CENTURY

The Bilsk hillfort is a massive settlement site of the Left-Bank Dnipro forest-steppe. Its fortifications were built by a Scythian population; after the Scythians left the site,

it remained uninhabited for a long time. The fortifications covered a large area and for several centuries were home and refuge to small settlements of Slavic farmers, but they were never fully inhabited. In the late 16th century, saltpeter mining became widespread in the southeastern provinces of the Polish-Lithuanian Commonwealth. One of the hubs of saltpeter production in Left-Bank Ukraine was the town of Myrhorod, where the center of the so-called Saltpeter State was located. On the site of the West Fortification of the Bilsk hillfort, saltpeter mining began in the early 17th century. There were large barrows and earthworks in this sector with a high natural saltpeter content. Initially, temporary camps were established near the Bilsk hillfort, where workers lived during the warm season. Later, a small stationary settlement, possibly a colony of saltpeter workers, appeared there. In the 1630s and 1640s, the Bilsk hillfort came to the attention of the interstate commission to fix the border between the Kyiv Voivodeship and Putyvl District. Initially, it was proposed to divide the area of the hillfort in half, but later it was left as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. In 1646, the middle reaches of the Vorskla River were occupied by the private army of Prince Jeremi Wiśniowiecki. At this time, the temporary settlement near the West Fortification was moved east, to the source of the small Bilsk Spring. Here it was transformed within a few years from a sloboda colony into an unfortified town that had its own self-government, and in 1648 became part of the Poltava Cossack Regiment.

Keywords: Bilsk hillfort, noninvasive research methods, saltpeter production, Wiśniowiecki princely family, 17th century.

Текст надійшов до редакції 11.03.2025.

The text was received by the editors 11.03.2025.

Текст затверджено до друку 10.05.2025.

The text is recommended for printing 10.05.2025.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-05>
УДК 930.2:82-6]:929Ковалевський

Олена Богдашина

докторка історичних наук, професорка
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
Вул. Алчевських, 29, 61002, Харків, Україна
Email: bohdashyna@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8505-5075>

ЛИСТИ М. М. КОВАЛЕВСЬКОГО: МАЛОВІДОМІ ДЕТАЛІ БІОГРАФІЇ ВЧЕНОГО

У статті проаналізовано численні листи М. М. Ковалевського, які містять цікаві маловідомі деталі публічної діяльності та приватного життя вченого. У листах М. М. Ковалевський ділився своїми життєвими та науковими планами, розмірковував щодо різних історичних, юридичних, політичних, соціологічних, економічних тем. М. М. Ковалевський писав листи до інших учених, письменників і громадських діячів з різних приводів: прохання допомоги іншим людям, пропозиція надрукувати статтю в редактованих ним журналах, енциклопедіях чи газеті «Страна», надсилання нових книг та часописів, інформація про книжні новинки, запрошення до участі в колективних проєктах, відомості про політичні події в Росії, Франції, США та інших країнах, де перебував адресант, тощо. Листування всесвітньо відомого (ще за його життя) науковця виконувало не лише комунікативну функцію. Воно містить багато

Як цитувати: Богдашина О. Листи М. М. Ковалевського: маловідомі деталі біографії вченого. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 88–112. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-05>

How to cite: Bohdashyna O. The Letters of M. M. Kovalevsky: Little-Known Details of the Scholar's Biography. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 88–112. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-05> (In Ukrainian)

© Богдашина О., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

деталей про його приватне життя, активну й різноманітну діяльність у різних державах світу. У листах М. М. Ковалевський рефлексував щодо власного життєвого шляху, оцінював слова й поведінку своїх друзів, родичів, знайомих, характеризував внутрішню та зовнішню політику урядів Росії та інших держав. Досліджені епістолярні джерела дозволили більш ґрунтовно показати роль відомого вченого та громадського діяча в суспільно-політичному, освітньому, науковому житті Російської імперії, інших держав. У статті також подано загальну характеристику зовнішніх ознак листів М. М. Ковалевського. Виокремлені специфічні риси стилю написання вченим листів, дана висока оцінка їх літературної форми. Окремо схарактеризовані публікації епістолярної спадщини мислителя. Фрагменти текстів деяких листів, що зберігаються в архівах України, Росії, Франції, вперше вводяться до наукового обігу. Обґрунтовується необхідність нових публікацій найбільш цінних листів М. М. Ковалевського.

Ключові слова: М. М. Ковалевський, епістолярні джерела, коло спілкування, звичай письмової комунікації другої половини XIX — початку XX ст.

Про життя видатного соціолога, правознавця, історика, етнографа, публіциста, громадського й державного діяча Російської імперії Максима Максимовича Ковалевського (1851–1916) збереглося багато егджерел. На відміну від опублікованих спогадів «Моя жизнь» і статей мемуарного характеру, значна частина листів М. М. Ковалевського мало відома його біографам. Водночас серед адресатів М. М. Ковалевського було багато відомих науковців, письменників, громадських діячів.

Мета цієї статті за допомогою аналізу приватного листування¹ М. М. Ковалевського — як уже надрукованого, так і того епістолярію, який зберігається в архівах України, Росії, Франції та лише вводиться до наукового обігу, — оприлюднити нові відомості про його педагогічну, науково-організаційну, видавничу, суспільно-політичну діяльність.

¹ М. М. Ковалевський інколи використовував слово «лист» у назвах своїх статей із вказівкою прізвища адресата. Це були зазвичай полемічні статті щодо важливого питання політичного життя чи дискусійної наукової проблеми, які оприлюднювалися для широкого загалу. Ми не розглядаємо в цій статті подібні публікації. Об'єктом нашої розвідки є саме приватне листування, тобто листи, які адресант та адресат не передбачали оприлюднювати.

За життя вченого лише два фрагменти листа М. М. Ковалевського від 15 жовтня 1875 р. надрукував І. І. Янжул².

Повністю листи М. М. Ковалевського стали друкувати в Радянському Союзі з 1925 р. Адресатами публікацій радянського періоду переважно були революціонери (К. Маркс та Ф. Енгельс, П. Л. Лавров³, Г. В. Плеханов⁴), науковці (Ю. В. Лермонтова⁵, І. І. Мечников⁶, В. Ф. Міллер (Kovalevsky 1963, 162–163; Kovalevsky 1979, 177–192), О. М. Пипін⁷), письменники (Л. М. Толстой)⁸. Листи М. М. Ковалевського до Карла Маркса та Фрідріха Енгельса неодноразово передруковували⁹. Б. О. Калосєв істотно скоротив листи М. М. Ковалевського до В. Ф. Міллера, не вказавши на пропуски в текстах. Б. О. Калосєв прибрав переважно ті місця з листування, де йшлося про приватне життя вченого чи містилися негативні оцінки

² Янжул И. И. Воспоминания о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. Санкт-Петербург: Тип. Н. Я. Стойковой, 1910. Вып. 1. С. 137.

³ Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе. Москва: Политиздат, 1969. С. 161, 188, 206–207.

⁴ М. М. Ковалевский о книге Бельтова. *Летописи марксизма*. Москва, 1928. Кн. 5. С. 56.

⁵ Ковалевская С. В. Воспоминания и письма. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1951. С. 358–359; [2-е изд.]. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1961. С. 356–357.

⁶ Борьба за науку в царской России: Неизданные письма И. И. Мечникова, И. М. Сеченова, Л. С. Ценковского, В. О. Ковалевского, С. Н. Виноградского, М. М. Ковалевского [и др.]. Москва; Петроград: Гос. соц.-экон. изд-во, 1931. С. 178–182.

⁷ Из переписки деятелей Академии наук / подгот. к печати проф. Д. И. Абрамович; под общ. ред. проф. Н. С. Державина. Ленинград, 1925. С. 80–81.

⁸ Корреспонденты Л. Н. Толстого / сост. Ф. В. Буслаев; под ред. Н. Н. Гусева. Москва, 1940. С. 75.

⁹ Из переписки К. Маркса с М. М. Ковалевским: (сообщ. И. К. Луппола). *Летописи марксизма*. Москва, 1928. Кн. 6. С. 62–75; Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. Москва, 1947. С. 190–191. 2-е изд. Москва, 1951. С. 233–234, 256; К. Маркс, Энгельс и революционная Россия. Москва, 1967. С. 320, 356, 394–396, 398–399, 454, 619–620, 626–627, 677. Більш детальний бібліографічний опис усіх опублікованих листів М. М. Ковалевського див.: Максим Максимович Ковалевський: біобібліогр. покажч. / авт. передм. д-р іст. наук, проф. О. М. Богдашина; уклад. О. М. Богдашина; бібліогр. ред. С. Б. Глибицька. Харків: Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 241 с.

спільних (М. М. Ковалевського та В. Ф. Міллера) знайомих (Kovalevsky 1979, 177–192).

На превеликий жаль, сучасних публікацій листів М. М. Ковалевського теж замало. Листи М. М. Ковалевського до О. І. Чупрова опублікувала Ю. С. Воробйова наприкінці спогадів «Моя жизнь» (Kovalevsky 2005, 485–530). Ця ж дослідниця продублювала в інших двох публікаціях кілька листів М. М. Ковалевського до О. І. Чупрова (Vorob'eva 1993 та ін.)¹⁰.

За винятком вищевказаних публікацій епістолярію М. М. Ковалевського, сучасні дослідники його життя і творчості (О. М. Богдашина, Ю. С. Воробйова, Н. Б. Хайлова та ін.) найчастіше цитували та коментували лише фрагменти опублікованих та неопублікованих листів ученого. Це не дозволяє достатньо глибоко й детально вивчити його життя та творчість, а отже, штучно стримує розвиток студій про М. М. Ковалевського.

Листування науковця розпорошене по різних фондах Центрального державного історичного архіву (м. Київ), Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України (м. Київ), Державного архіву Російської Федерації (м. Москва), Російського державного архіву літератури та мистецтва (м. Москва), Центрального державного історичного архіву Москви, Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), Архіву Російської академії наук (м. Москва і філія у Санкт-Петербурзі), Відділу писемних джерел Державного історичного музею (м. Москва), відділах рукописів Національної бібліотеки Франції (м. Париж), Російської державної бібліотеки (м. Москва), Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург), Рукописного відділу Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) РАН (м. Санкт-Петербург), інших архівосховищ.

¹⁰ Воробьева Ю. С. «Слушателей будет много...»: Рус. высш. шк. обществ. наук в Париже по письмам М. М. Ковалевского, 1901–1905 гг. *Исторический архив*. 1993. № 6. С. 171–179; Ковалевский М. М. *Моя жизнь: Воспоминания*. Москва: РОССПЭН, 2005. С. 485–530. Далі посилання на ці видання в самому тексті: (Vorob'eva, 1993) та (Kovalevsky, 2005). Крім того, лист М. М. Ковалевського до О. І. Чупрова від 18 серпня 1905 р. продубльований на С. 434–435 у публікації: К истории народного университета им. А. Л. Шанявского / публ. [документов] Ю. С. Воробьевой. *Российский архив*. 1999. Т. 9. С. 430–443.

На жаль, у більшості архівів листування збережено без конвертів. Проте конверти дозволяють дізнатися додаткову інформацію, оскільки на них було вказано адреси відправника та одержувача листів, містились марки, штемпелі поштових відділень. Останні засвідчують дати надсилання та одержання конкретного листа.

Незначну частину листів М. М. Ковалевський передавав «с оказией» знайомими¹¹ чи кур'єрами. Його ж листи, надіслані поштою, і не лише до опозиційно налаштованих до влади діячів, перлюструвалися. Наприклад, у фонді 102 (поліції) ДАРФ збереглася копія листа М. М. Ковалевського до І. С. Тургенєва від 29 жовтня 1882 р. з Москви. Професор Московського університету повідомляє відомому письменнику в Париж: «Збиралися мене прогнати зі служби, але не прогнали, імовірно, тому, що не бажали скандалу»¹². У цьому ж фонді збереглася справа 1910 р. про перлюстрацію листів науковця та до нього¹³. М. М. Ковалевський як політично неблагонадійний громадянин до своєї смерті перебував під таємним наглядом поліції (Bohdashyna 2016, 416).

Для листування М. М. Ковалевський використовував папір різного формату білого кольору. Проте переважну більшість листів ученого написано на складених удвічі аркушах сучасного формату А5. Тобто він здебільшого писав на двох, не завжди розрізаних, аркушах формату А6 по всій площині аркуша, дописуючи останні рядки на полях. Під час своїх мандрівок учений активно послуговувався поштовими конвертами, листівками та папером зі штампами тих готелів, де він зупинявся.

Для спілкування щодо службових питань М. М. Ковалевський користувався спеціальними бланками установ, редколегій журналів і газет, де він працював. Зокрема в період 1900–1906 рр. учений писав листи до студентів та викладачів Російської вищої школи суспільних

¹¹ Російський державний архів літератури та мистецтва (далі — РДАЛМ). Ф. 80. Од. сх.119. Арк. 12.

¹² Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). Ф. 102. 3 діловодство, 1892 р. Оп. 90. Спр. 796. Арк. 2.

¹³ ДАРФ. Ф. 102. ОВ. 1910 р. Оп. 240. Спр. 94.

наук (Париж) на спеціальних бланках, де надруковані назва установи (École Russe des Hautes Etudes Sociales) та її адреса (16, rue de la Sorbonne) французькою мовою. Проте листи до громадян Російської імперії М. М. Ковалевський міг писати й російською мовою. У них він, зокрема, повідомляв майбутнім студентам чи лекторам умови й терміни (з 1 листопада до 15 липня без різдвяних канікул) навчання в Парижі, назви предметів тощо¹⁴. М. М. Ковалевський листувався з авторами статей на бланках Енциклопедичного словника братів Гранат, оскільки був співредактором цього багатотомника¹⁵. У різних архівних фондах збереглися листи М. М. Ковалевського, написані на бланках періодичних видань, які він видавав чи (та) редагував: журнал «Вестник Европы», газети «Страна» («Равенство») й «Телеграф».

Іноді М. М. Ковалевський писав на власних візитівках. Зокрема три листи до М. П. Чубинського, датовані 1905 р., він написав на візитівці «Maxime Kovalevsky 13, Avenue de l'Observatoire Paris¹⁶»¹⁷. Візитівки М. М. Ковалевського білого кольору зберігаються в багатьох архівних фондах разом з його листами й подекуди з конвертами, в які ці візитівки були вкладені. На двомовній візитівці російською мовою з одного боку, французькою — з другого боку надруковано прізвище, ім'я, по батькові, «професор Московського університету». Після обрання 1899 р. членом-кореспондентом Академії наук у Санкт-Петербурзі М. М. Ковалевський разом з листами розсилав візитівки французькою мовою з зазначенням імені, прізвища та цього статусу¹⁸. У період між обранням академіком Академії наук у Санкт-Петербурзі (березень 1914 р.) та перейменуванням столиці імперії на Петроград і відповідно державних установ

¹⁴ Рукописний відділ Інституту російської літератури (Пушкинський Дім) РАН (далі — РВ ІРЛ). Ф. 62. Оп. 3. Од. сх. 253. Арк. 8–8 зв.

¹⁵ Відділ рукопису Російської державної бібліотеки (далі — ВР РДБ). Ф. 369. Од. сх. 285. Арк. 2.

¹⁶ Адреса орендованої протягом 1899–1906 рр. вченим квартири в центрі Парижа, біля Люксембурзького саду.

¹⁷ Російський державний історичний архів (далі — РДІА). Ф. 1081. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 1–3.

¹⁸ Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі — ЦДІАК). Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 534. Арк. 8.

на петроградські (серпень 1914 р.) надрукована остання візитівка лише російською мовою. На ній, окрім звичних прізвища, імені, по батькові, вказувалася адреса його столичної квартири (вул. Мохова, 32) і три з його численних статусів: професор Санкт-Петербурзького університету, член Державної Ради, кореспондент Академії наук¹⁹.

М. М. Ковалевський намагався зберігати листи інших осіб до нього. Проте він вкрай рідко зберігав чернетки чи копії власних листів. Водночас його родич І. І. Мечников робив рукописні чи машинописні копії своїх листів до інших осіб²⁰. Також, на відміну від іншого свого адресата М. С. Грушевського²¹, М. М. Ковалевський не вів книги реєстрації надісланої кореспонденції, не зберігав корінці поштових відправлень тощо.

Останні більше ніж 20 років М. М. Ковалевський у період загострення артриту диктував секретарям тексти своїх праць, виправляючи в готових рукописах чи машинописах стилістичні огріхи, орфографічні й пунктуаційні помилки. Проте листи вчений писав сам. У листі до М. К. Михайловського від 12 березня 1894 р. з Болше М. М. Ковалевський сповіщає про перебіг хвороби (гострий артрит), але підкреслює, що листи, на відміну від інших текстів, пише своєю рукою²². У листі до О. І. Чупрова від 12 квітня 1904 р. з Болше вчений повідомляє про нову хворобу — екзему на обох руках: «Екзема на долонях обох рук довго заважала мені тримати перо. Усе чекав, що минеться. А вона, анафемська, не минається. Залишилося пристосуватися і писати каракулями» (пер. з рос.)* (Kovalevsky 2005, 516).

Переважну більшість своїх листів М. М. Ковалевський писав російською і французькою мовами, в окремих випадках — англійською, італійською, німецькою та іншими європейськими мовами. Ми

¹⁹ РДАЛМ. Ф. 80. Од. сх. 260. Арк. 1.

²⁰ ЦДІАК. Ф. 2129.

²¹ Там само. Оп. 1. Спр. 900–904.

²² РВ ІРЛ. Ф. 181. Оп. 1. Од. сх. 315. Арк. 5.

* Тут і далі, якщо не вказано інше, усі переклади листів М. М. Ковалевського з російської українською мовою виконала авторка статті.

не знайшли в архівних фондах самого М. М. Ковалевського чи інших осіб, де зберігається його епістолярій, листів, написаних відомою йому з дитинства українською мовою.

Найчастіше листування між М. М. Ковалевським та іноземцями відбувалося французькою мовою, яка (як зараз англійська) була мовою міжнародного спілкування в «довгому» XIX ст. Зокрема, М. М. Ковалевський та К. Маркс листувалися французькою мовою²³, хоча обидва вільно володіли німецькою та англійською. У фонді В. Ф. Міллера збереглися листи, які М. М. Ковалевський написав (Харків, серпень 1889) французькою мовою до шведських науковців Г. Монтеліуса та (окремо) Х. О. Гільдебранда. Очевидно, Максим Максимович планував передати їм листи через В. Ф. Міллера, який збирався їхати (судячи з тексту) до Стокгольма на VIII Міжнародний конгрес сходознавців. На цей конгрес влада направила представником міністерського чиновника Г. А. Езова²⁴. Нерідко саме французькою мовою написані листи до тих громадян Російської імперії, які постійно (наприклад, професор В. О. Анрі (Victor Henri)²⁵) чи тимчасово проживали у Франції. Також листи писались французькою мовою, якщо сам відправник у той час перебував у Парижі чи на Рив'єрі²⁶. Постійно в російськомовних листах трапляються написані французькою мовою окремі слова і фрази.

За епістолярними правилами того часу М. М. Ковалевський у листах зазвичай звертається на Ви, за винятком найближчих друзів (серед них одержувачі найбільшої кількості листів: В. Ф. Міллер та О. І. Чупров) і родичів. Частіше замість особового займенника «ти» кореспондент використовував присвійний займенник «твій». Листи до О. І. Чупрова зазвичай завершувалися: «Твій М. Ковалевський» або «Сердечно твій М. Ковалевський» (Vorob'eva 1993, 172; Kovalevsky 2005, 489, 491, 493, 495–

²³ Из переписки К. Маркса с М. М. Ковалевским... С. 68.

²⁴ Відділ писемних джерел Державного історичного музею (далі — ВПД ДІМ). ф. 451, од. сх. 4 арк. 56–61.

²⁵ Bibliothèque nationale de France. Département des manuscrits Ф.195. Од. сх. 15682.

²⁶ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі — ВР РНБ). Ф. 621. Од. сх. 400. Арк. 8–9.

496 та наст.), іноді «Твій щиро відданий старий друг М. Ковалевський» (Kovalevsky, 2005, 488). Припускаємо, що письмово М. М. Ковалевський міг звертатися на «Ви», а в безпосередньому спілкуванні з деякими адресатами використовував «ти». Подібно зверталися до нього в листах і його близькі. Про це свідчать, наприклад, листи С. В. Ковалевської до М. М. Ковалевського²⁷.

Окрім листів, М. М. Ковалевський надсилав телеграми переважно щодо приїзду-від'їзду, інших термінових справ, а також вітальні з нагоди Дня народження чи іншої приємної події в житті адресата. У Пушкінському домі з-поміж інших, надісланих ученим різним особам, зберігається одна колективна телеграма до М. М. Стасюлевича від імені трьох приятелів: М. М. Ковалевського, В. І. Немировича-Данченка, А. П. Чехова французькою мовою від 31 жовтня 1897 р.²⁸.

М. М. Ковалевський зазвичай писав без чернеток та практично без помилок. У його листах рідко трапляються виправлення написаного (подекуди наявні виправлення хибодруків). Учений використовує розмовний стиль: багато займенників, специфічні розмовні частки і їх повтори в одному реченні, плутання однини та множини іменників, додавання суфіксів для збільшення чи зменшення, скорочення закінчень слів (переважно іменників), застарілі слова (наприклад, «конфетки»), прізвища для називання інших осіб тощо. Для посилення ефекту присутності адресата поряд з автором листа М. М. Ковалевський детально описує місця та (чи) приміщення, де він перебуває, згадує минулі зустрічі, характеризує свій фізичний та емоційний стан, розповідаючи про власні думки, свої хвороби та хід їх лікування.

М. М. Ковалевський усе життя приділяв значну увагу своєму здоров'ю. Спочатку з батьками, а потім самостійно він здійснював

²⁷ Архів Російської академії наук у Москві (далі — АРАН). Ф. 603. Оп. 1. Спр.12. Архів Російської академії наук. Санкт-Петербурзький філіал. Ф. 103. Оп. 2. Спр. 111. Більшість листів С. В. та М. М. Ковалевських один до одного за рішенням племінника Є. П. Ковалевського не мала бути надрукована. Доля цих листів невідома. Див.: Ковалевская С. В. Воспоминания и письма. М., 1961. С. 477; М. М. Ковалевский: учёный, гос. и обществ. деятель и гражданин. Петроград: Т-во А. Ф. Маркс, 1917. С. 32. Багато листів до Софії Василівни взагалі були знищені у 1918 р. в маєтку Ю. В. Лермонтової. Див.: Архів Будинку Плеханова. Російська національна бібліотека. Ф. 352. Од. сх.1852. Арк. 2 зв.

²⁸ РВ ІРЛ. Ф. 293. Оп. 1. Од. сх. 684–685.

щорічні, як правило, літні, поїздки до Карлсбаду, іноді на інші курорти: у Святогірський монастир, на острів Лідо, озеро Комо, у Бад-Кіссінген, Екс-ле-Бен (Kovalevsky 496–497, 509, 511, 520 та ін.).

Схильний до повноти Максим Максимович періодично сідав на дієту. У січні 1903 р. він заплатив наперед солідну суму 400 франків за лікування (Vorob'eva 1993, 173). А вже 25 серпня 1904 р. професор повідомив О. І. Чупрову про збільшення своєї ваги до 127 кг (Kovalevsky 520).

Як свідчить лист С. В. Ковалевської до Г. Міттаг-Леффлера від 7 березня 1889 р., М. М. Ковалевський купив віллу Батава (Batava) (Beaulieu-sur-Mer, 17, Boulevard Marinoni) не пізніше лютого 1889 р.²⁹. Батава стала для вченого найкращим місцем для творчості. У листі до О. І. Чупрова від 13 квітня 1900 р. Максим Максимович визнавав: «Ніде не працюється так, як у Бол'є» (Kovalevsky 2005, с. 495).

Місця свого перебування вчений оцінює саме з погляду умов для наукової праці. В листі до І. І. Мечникова від 22 квітня 1915 р. М. М. Ковалевський дякує троюрідному братові за участь в організації визволення з австрійського полону і називає домашній арешт у Карлсбаді головною перепоною для наукової творчості: «Було не так тяжко, як нудно. За неможливості вести наукову роботу в місті, де немає бібліотеки, я займався спогадами про минуле»³⁰.

У листі М. М. Ковалевський описує В. Ф. Міллеру свій стан після роботи в італійських архівах у літню спеку так: «Я добряче втомився від архівних занять у спекотний час, що не заважає мені відчувати повне задоволення результатом моїх розшуків. Хай як багаті бібліотеки Риму, але все ж у них не можна знайти стільки незайманого й нікому невідомого матеріалу, як в архівах маленьких містечок Умбреї або Тоскани. Я об'їздив їх чимало, знаходячи всюди привітний прийом і водночас страждаючи від спеки, бліх і поганого життя. Вожу тепер цілу валізу виписок. Робота могла би просуватися швидше, якби

²⁹ Переписка С. В. Ковалевской и Г. Миттаг-Леффлера. Москва, 1984. С. 189.

³⁰ Борьба за науку в царской России... С. 181–182.

не доводилося робити все самому за відсутності копіїстів-палеографів»³¹. Інколи науковець все ж таки користувався послугами копіювальників, відбираючи для них окремі важливі документи в італійських архівах (Matieva, додаток 1).

У листі від 26 серпня 1880 р. М. М. Ковалевський пише В. Ф. Міллеру про небажання займатися справами, відпочиваючи в горах: «Я перетворився тимчасово на туриста, до того ж іще й альпійського. Два тижні як я живу суто рослинним життям, перериваючи його лише на кілька годин для задурливої роботи в общинних архівах... На мене напав буквально якийсь розумовий правець: їм, п'ю, купаюся, ходжу ... так згубно або, якщо хочете, благотворно діє на розумові здібності швейцарське повітря і життя туриста» (Kovalevsky 1979, 178 та ін.).

Своє чергове перебування у Римі М. М. Ковалевський описує В. Ф. Міллеру в листі від 27 лютого 1881 р. більш стримано через хворобу та велику кількість людей на вулицях столиці Італії: [До Риму] «потрапив у самий розпал Масниці, це в нестерпний час в році. З ранку до вечора шум і гомін. Ані краси, ані витонченості, зате грубості немає кінця. Мене два рази збили з ніг, проламали мені капелюх, закидали цукерками (в оригіналі рос. «конфетами» — Б. О.), схожими на каміння, і врешті-решт шукав порятунку у втечі. Попри відмінну погоду, мені в Римі якось муляло на душі, відчуваю якийсь гарячковий стан, жар, проте не морозить, головний біль і новий напад моєї ниркової хвороби. Оглянув усі пам'ятки більш-менш ліниво» (Kovalevsky 1979, 179). Вчений пов'язав своє перебування в італійській столиці з можливістю працювати в архіві: «Пробуду, імовірно,десь місяць, якщо тільки доб'юся дозволу працювати у Ватикані. Клопочу через посольство» (Kovalevsky 1979, 179).

Через свій спосіб життя, часте спілкування з численними друзями Максим Максимович часто страждав від нестачі часу на наукову творчість (Kovalevsky 496, 512 та ін.). В одному з листів до О. І. Чупрова від 23 січня 1901 р. він пояснює затримку написання листа терміною коректурою книги, а також гостюванням на віллі Батава (16 днів)

³¹ РДАЛМ. Ф. 323. Оп. 1.Спр. 221. Арк. 20 зв.–21.

професора Брюссельського університету Гійома де Грефа і щоденними довгими післяобідніми візитами голови Міжнародного соціалістичного бюро Е. Вандервельде (Kovalevsky 2005, 501).

При цьому М. М. Ковалевський часом у листах жаліється на тугу, пов'язану з дефіцитом спілкування з адресатом. Листи та листівки містять неодноразові запрошення відпочити поблизу моря в його просторому двоповерховому будинку. У листі до О. І. Чупрова (жовтень 1902 р.) з Каденаббії (Комо) Максим Максимович запрошує друга на всю зиму до Больє та додає: «Дуже потішила б поїздка до Парижа. Але нехай вона пов'язана тісно з твоїм приїздом на Рів'єру так, щоб ми могли і погуляти, і попрацювати незалежно від будь-яких турбот про лекції» (Kovalevsky 2005, 510).

Запрошуючи в жовтні 1898 р. В. Ф. Міллера з дружиною провести новорічні свята разом на своїй віллі Батава у Больє, М. М. Ковалевський описує свій побут так у цьому маленькому курортному містечку біля Ніцци: «Народу в Ніцці сила-силенна [в оригіналі рос. «многое множество» — Б. О.], але я нікого не бачу не через заняття, ... а оскільки віддаю перевагу сільському способу життя і довгим прогулянкам по горах або берегом моря. В рулетку не граю» (Kovalevsky 1979, 188).

Окрім В. Ф. Міллера та О. І. Чупрова з родинами, М. М. Ковалевський постійно запрошував родину Іванюкових тимчасово поселятися в нього і не лише в Больє. В одному з листів восени 1880 р. він обговорює з І. І. Янжулом можливий приїзд родини останнього до Парижа та надання їм для безкоштовного проживання двох кімнат 4-кімнатної квартири, яку М. М. Ковалевський тоді орендував за адресою: 31, place de la Madeleine: «Твої не проти приїхати до мене. Якщо так, то ласкаво просимо»³².

М. М. Ковалевському подобалося проводити свій час і в столиці Франції. Він захоплено писав про Париж в одному з листів до В. Ф. Міллера 1881 р.: «Люблю я це місто ... Звідусіль можна виїхати, але звідси ох як нелегко ... А все-таки добре — і працюється непогано, і настрої не той, що в Москві» (Kovalevsky 1979, 182). У пізнішому

³² РДАЛМ. Ф. 587. Оп. 1. Од. сх. 258. Арк. 6.

(1898 р.) листі до того ж адресата з Парижа вчений стриманіше описує своє повсякденне життя у французькій столиці: «Що тобі сказати про своє життя? Ти, здається, і так добре пам'ятаєш його: вранці бібліотека, вдень писання, ввечері театр або читання, зрідка звані обіди, вечори в товаристві і французів, і англійців, і росіян. І так день за днем, без сердечних пригод, бо старий і товстий» (Kovalevsky 1979, 188–189).

Значна кількість листів присвячена організації та подальшій роботі РВШСН у Парижі. М. М. Ковалевський запрошує до викладання багатьох відомих професорів з Росії, Франції та Бельгії³³. Проте не всі (з різних причин) погоджуються на кілька місяців чи на весь навчальний рік приїхати до столиці Франції (один з провідних сюжетів листування 1901–1905 рр.). Наприклад, М. М. Ковалевський повідомляє в листі від 14 жовтня 1900 р. з Парижа до Харкова професору університету В. Ф. Левитському останні новини й додає наприкінці щодо його неприїзду читати лекції у РВШСН: «Що ж Ви не приїхали в Париж? Ми Вас чекали з Гамбаровим цього літа»³⁴. Через недостатню кількість викладачів та їхні хвороби М. М. Ковалевський просить О. І. Чупрова в листі від 13 січня 1903 р. позапланово прочитати лекції після Великодня. Він завершує перелік назв 6 курсів, які вимушений додатково читати студентам, таким коментарем: «Такі набіги в область чужих спеціальностей, зрозуміло, розширюють власну начитаність, але при цьому заважають будь-якій самостійній роботі» (Vorob'eva, 1993, 172). Водночас у цьому ж листі професор гордо повідомляє О. І. Чупрову про покращення фінансового становища школи, зокрема завдяки чеку 30 тис. франків від невідомого дарителя (Vorob'eva, 1993, 172).

Революція, яка розпочалася 9 січня 1905 р. в Росії, вплинула на обстановку у РВШСН. У листі до О. І. Чупрова від 14 грудня 1905 р. М. М. Ковалевський описує агресивну поведінку студентів на своїй лекції 24 листопада 1905 р., що спонукала професора до рішення

³³ Bibliothèque nationale de France. Département des manuscrits F.195. Найбільше збереглося листів, написаних французькою мовою до В. Анрі щодо навчального процесу у РВШСН.

³⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України. Ф. 224. Од. сх. 16. Арк. 1.

про закриття школи: «Після мого приїзду студенти школи попросили мене прочитати їм лекцію про російські події, а потім зажадали від мене звіту, як я смію не бути республіканцем у Росії. Лекція закінчилася оплесками та свистом... Я припинив читання, і школа закрита чи то тимчасово, чи то назавжди. І на краще. Тепер уже ніхто не хоче вчитися і всі зайняті тільки тим, щоб впроваджувати в інших чесні переконання наклепом і фізичним насильством. Червоні хулігани варті чорних» (Vorob'eva 1993, 176).

Сам М. М. Ковалевський був багатою людиною. Його головні доходи були від оренди та з 1905 р. ще й від продажу земель та лісу в Харківській губернії. У листі до О. І. Чупрова від 14 грудня 1904 р. з Большє вчений повідомляє про продовження тиску на викладачів Російської вищої школи суспільних наук (РВШСН), які є громадянами Російської імперії: «Знаю з досвіду минулого року, з якими розбійниками і дурнями доводиться мати справу *en haut de lieu* [з франц. — у верхах — Б. О.], не тільки переказав гроші минулого року до Парижа. Але й розпочав продавати маєток частинами» (Kovalevsky 2005, 522). На момент написання листа вчений вже продав третину своїх земель, плануючи залишити собі садибу та при ній 208 десятин (Kovalevsky 2005, 522). Своє рішення щодо продажу родових земель він пояснює саме урядовими репресіями: «Міру терпіння перевищило напівофіційне повідомлення посла, що Плеве вимагає від нього поставити професорів Російської школи або в необхідність вийти з підданства, або припинити читання» (Kovalevsky 2005, 522).

У багатьох листах згадуються непоодинокі випадки фінансової допомоги М. М. Ковалевського певним проєктам чи (та) окремим людям. В одному з них уже колишній головний редактор журналу дозволяє В. Ф. Міллеру використати 500 крб для потреб «Юридического вестника», бо сам отримує від прикажчика свого маєтку: «Я напишу в село про висилання мені безпосередньо потрібних для прожиття грошей» (Kovalevsky 1979, 182).

М. М. Ковалевський найчастіше писав В. Ф. Міллеру, якого вважав своїм найкращим другом. Їхня педагогічна та наукова кар'єра спочатку розвивалася одночасно. Обидва захистили в Московському

університеті у 1877 р. магістерські дисертації. Обоє запросили цього ж року викладати до нього. Там же обидва приват-доценти захистили докторські дисертації: Максим Максимович — у червні 1880 р., Всеволод Федорович — у лютому 1883 р. За запрошенням В. Ф. Міллера, який протягом 1879–1886 рр. здійснив п'ять етнографічних експедицій на Кавказ для вивчення історії та культури осетинів та інших народів регіону, М. М. Ковалевський брав участь у його експедиції влітку 1883 р. Крім того, М. М. Ковалевський був хресним батьком одного з синів В. Ф. Міллера — Віктора (Kovalevsky 1979, 179, 183, 188). У листі з Італії від 27 лютого 1881 р. М. М. Ковалевський радить В. Ф. Міллеру саме як близький друг: «Хоча лізти [в оригіналі «соваться» — Б. О.] зі своєю думкою, коли її не просять, і не слід, але я так щиро люблю Вас, що полізу з нею не питаючи» (Kovalevsky 1979, 179). Він вмовляє друга відмовитися від журналу «Развлечение», який той успадкував після смерті батька — Ф. Б. Міллера: «Це не ваша справа. Вам добре відомо, наскільки високо я ставлю Вас як ученого. Але не знаю, чи відомо Вам також, що як практичну людину я ставлю Вас невисоко. Візьмешся за редакцію цієї газети, відвернетеся від Вашої справжньої мети, жодних великих благ земних не досягнете, наживете собі ворогів і недоброзичливців і мимохіть замараєтесь чужим брудом. Пишу Вам так відкрито, тому що вважаю себе настільки вам близьким, що жодних недомовок і нещиростей не допускаю в наших взаєминах» (Kovalevsky 1979, 179). Всеволод Федорович проігнорував пораду приятеля, намагаючись ще кілька років видавати «Развлечение». У 1884 р. він передасть свої активи та борги іншому видавцю — І. А. Щербову.

Перебуваючи поза Москвою, М. М. Ковалевський постійно дає різні фінансові, видавничі та інші доручення В. Ф. Міллеру і просить вибачення при цьому: «Знаю, що набридаю Вам усім цим, але що ж зробити, коли не можна інакше» (Kovalevsky 1979, 182).

Приводом для появи багатьох листів слугували прохання щодо інших осіб. У листі від 22 січня 1904 р. з Парижа М. М. Ковалевський рекомендує В. Ф. Міллеру сина ректора університету в Чикаго Гарнера: «Прийми його зі своєю звичайною люб'язністю» та (двічі в маленькому листі!) просить друга познайомити в Москві молодого русиста з М. В. Стороженком та О. М. Веселовським (Kovalevsky 1979, 188–189).

М. М. Ковалевський неодноразово просив В. Ф. Міллера як директора Лазаревського інституту східних мов посприяти його знайомим. Наприклад, у листі від 11 жовтня 1904 р. з Парижа він просить друга влаштувати свого лікаря з Карлсбаду Д. Плетнева на вакантне місце лікаря в інституті. Своє прохання він обґрунтовує так: «Я знаю його завдяки майже щоденним побаченням на водах. Він здався мені людиною вченою і надзвичайно порядною... Зверни на нього твою прихильну увагу і, якщо місце не обіцяно, влаштуй його в Інститут. Шкодувати про це не будеш, бо люди чесні й порядні всюди рідкість, а він до того ж ще людина знаюча і працьовита» (Kovalevsky 1979, 189).

27 січня 1907 р. М. М. Ковалевський у листі, написаному на бланку газети «Телеграф», просить В. Ф. Міллера знову про послугу: «Зроби все можливе, щоб допустити сина проф. Л. Владимірова до повторного додаткового іспиту на атестат зрілості... зважаючи на перенесену ним хворобу. Леонід Євстафійович Владиміров був моїм професором. Зробив свого часу вплив на мій розвиток і я зберіг до нього вдячні почуття. Сердечно твій, Максим Ковалевський»³⁵.

Учений окремим аркушем у конверті чи прямо на своїй візитівці часто просив іншого вченого чи керівництво університету, наукової установи, часопису допомогти третій особі. Зокрема, у листі англійською мовою М. М. Ковалевський рекомендує видавництву «David Nutt» (Лондон) співпрацю з М. С. Грушевським³⁶.

М. М. Ковалевський у листі з Парижа від 23 грудня 1902 р. вмовляє М. К. Михайловського допомогти Г. де Грефу: «Соціолог де Греф, мій товариш у Брюсселі, переживає гострий період безгрошів'я. Це змусило його потурбуватися пошуком роботи в американських і російських журналах. Він просив мене звернутися в петербурзькі редакції з пропозицією його невиданих статей»³⁷.

М. М. Ковалевський у листі з Болє від 22 жовтня 1895 р. запрошує М. К. Михайловського від імені оргбюро II Міжнародного конгресу

³⁵ РДАЛМ. Ф. 323. Оп. 1. Од. сх. 221. Арк. 16–16зв.

³⁶ ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 534. Арк. 9.

³⁷ РВ ІРЛ. Ф. 181. Оп. 1. Од. сх. 315. Арк. 17.

соціологів увійти до складу очолюваного М. М. Ковалевським Міжнародного інституту соціології в Парижі³⁸. М. М. Ковалевський наводить два аргументи. Спочатку він нагадує про таких відомих науковців, як А. Еспінас, Г. Тард, А. Фульс, А. Шеффле, Дж. Лебок, М. І. Карєєв, І. В. Лучицький, які офіційно беруть участь у роботі інституту³⁹. Далі кореспондент висуває інший аргумент: «Ваша згода не накладає на Вас жодних зобов'язань. Усі будуть дуже задоволені, якщо Вам заманеться надіслати якийсь етюд чи реферат для майбутнього Конгресу»⁴⁰. М. М. Ковалевський пропонує свою допомогу — переклад написаного М. К. Михайловським тексту з російської французькою, німецькою чи англійською мовами для подальшого друку⁴¹.

Неодноразово М. М. Ковалевський просив знайомих публіцистів та вчених написати статті для таких багатотомних проєктів, як «Энциклопедический словарь Русского Библиографического института Гранат», «История нашего времени: (Современная культура и ее проблемы)», журналів «Юридический вестник» та «Вестник Европы», газети «Страна», де він виступав видавцем чи (спів)редактором. Наприклад, у листі, написаному на бланку енциклопедичного словника братів Гранат, М. М. Ковалевський як один зі співредакторів проєкту, просить В. Д. Бонч-Бруевича написати дві статті «Баптисты» та «Духоборы» з гонораром 250 крб за кожні 100 тис. букв тексту⁴². У листах до С. О. Венгєрова науковець обговорює свої статті та інші питання видання багатотомного «Критико-біографічного словника російських письменників і вчених»⁴³.

М. М. Ковалевський, наприклад, попросив О. І. Купріна написати дві статті для газети «Страна» (лист написаний на фірмовому редакційному

³⁸ РВ ІРЛ. Ф. 181. Оп. 1. Од. сх. 315. Арк. 13.

³⁹ Там само. Арк. 13–13зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 13зв.–14.

⁴¹ Там само. Арк. 14.

⁴² ВР РДБ Ф. 369. Од. сх. 285. Арк. 2.

⁴³ РВ ІРЛ. Ф. 377. Оп. 4. Од. сх. 111. Арк. 1.

бланку цієї газети)⁴⁴. У відповідь письменник надіслав два оповідання: «Обида» та «Страна», які були надруковані у газеті 17, 21 та 24 вересня 1906 р.

М. М. Ковалевський звертався до своїх колег з проханням надіслати щойно надруковану літературу й відповідно сам надсилав нові видання (не лише власного авторства). У листі від 23 лютого 1895 р. з Болъє М. М. Ковалевський дякує Г. В. Плеханову за його «цікаву» монографію про М. Г. Чернишевського⁴⁵, підкреслюючи «вчену неупередженість і здатність відмовитися від національних забобонів» автора⁴⁶.

У лютому 1912 р. М. М. Ковалевський в одному з листів до К. К. Арсеньєва пояснював прохання залишитися співредактором журналу «Вестник Европы» дружніми зв'язками та традиціями старої редакції часопису («живий зв'язок», «наша сполучна ланка»)⁴⁷.

У США, окрім лекційної діяльності, М. М. Ковалевський вивчав питання історії, конституційного устрою країни, нагальні політичні питання. У черговому листі до В. Ф. Міллера він детально розповідає про збирання матеріалів щодо становища негрів у США, підкреслюючи: «Взагалі білі і чорні відокремлені стіною століттями сформованих забобонів» (Kovalevsky 1979, 180). Неодноразове відвідування засідань конгресу у Вашингтоні призвело до розчарування в американських політиках: «Не чув жодної хоч трохи [в оригінал рос. — мало-мальски] видатної промови. Посередність панує. Посередність і непорядність ... Прямо називають один одного мулами й не б'ються»⁴⁸.

У листі до І. І. Мечникова (1906) М. М. Ковалевський повідомляє про 200 тис. російських крб, які вручила йому в Лейпцигу невідома

⁴⁴ ВР РНБ. Ф. 248. Од. сх. 302. Арк.1.

⁴⁵ Очевидно, ідеться про німецькомовне видання: Plechanow. G. N. G. Tshernischewsky. Eine literar-historische Studie. Mit einem Porträt Tschernischewsky's. Stuttgart: Verlag von T. H. W. Dietz, 1894.

⁴⁶ М. М. Ковалевский о книге Бельтова. С. 56.

⁴⁷ РДАЛМ. Ф. 40. Оп. 1. Од. сх. 56. Арк. 1, 3 зв.

⁴⁸ ВПД ДІМ. Ф. 421. Од. сх. 4. Арк.106 зв. (неповна цитата опублікована: Ковалевский М. М. Письма М. М. Ковалевского к В. Ф. Миллеру. М. М. Ковалевский и его исследования горских народов Кавказа / Б. А. Калоев. Москва, 1979. С. 180).

особа для друкування опозиційної газети «з правом вести газету, як мені заманеться [в пер. з оригіналу — как я вздумаю — Б. О.]»⁴⁹. В іншому листі з Парижа до О. І. Чупрова від 14 грудня 1905 р. М. М. Ковалевський згадує, як він та І. І. Іванюков у Петербурзі відмовилися від 250 тис. російських крб на видання через неприйнятні умови банкіра С. С. Хрульова⁵⁰. У більш пізньому листі до того ж адресата М. М. Ковалевський називає прізвище — Терещенко (можливо, хтось з цієї родини виділив кошти?)⁵¹. Досі точно невідомо, хто саме надав йому такі кошти.

У листах М. М. Ковалевський формулює своє ставлення до державних та політичних діячів, особливо до тих, з якими був знайомий. Публічно критикуючи політику російського уряду та особисто його голову С. Ю. Вітте, М. М. Ковалевський налагодив з ним дружні стосунки. В особистому листуванні М. М. Ковалевський регулярно дякує С. Ю. Вітте і його дружині за гостинні прийоми і смачні обіди в будинку прем'єр-міністра⁵². Крім листів, М. М. Ковалевський, користуючись добрими стосунками, надсилав на домашню адресу бандеролі з документами, примірники своєї газети «Страна»⁵³.

З іншим же прем'єр-міністром — П. А. Столипіним — у М. М. Ковалевського були складні стосунки. Петро Аркадійович був вкрай незадоволений листом М. М. Ковалевського. У ньому член Державної Ради відмовився прибути на офіційну вечерю нового голови уряду через бажання «провести з товаришами по І Думі вечір». Лист М. М. Ковалевського цитували в центральній і провінційній пресі, що спричинило додаткове незадоволення чиновника (Kovalevsky 2005, 383).

Водночас у приватних листах М. М. Ковалевський критикує опозицію, до якої він належав. У листі до О. І. Чупрова від 14 грудня

⁴⁹ Борьба за науку в царской России... С. 179.

⁵⁰ Центральний державний архів м. Москви. Ф. 2244. Оп. 1. Спр. 1706. Арк. 125–125 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 130.

⁵² РДІА. Ф. 1622. Оп. 1. Спр. 1008. Арк. 1 та ін.

⁵³ Там само.

1905 р. він звинувачує не лише революціонерів, а й відомих ліберальних політиків у підіграванні лівим силам, в організації політичної дестабілізації: «Це справило на мене враження дому божевільних, у якому одні страйкарі знають, що роблять, а революціонери до них примазуються, запевняючи, що вони тяжко працювали... Ліберальні земці все простягають руку наліво, попри заподіювані їм образи, бояться виявити класовий інтерес, скаржачись, що їх грабують або збираються грабувати, повторюють, як папуги, взяту напрокат формулу “загальний, рівний, прямий і тасмний”, не розуміючи або не бажаючи зрозуміти, що за неї вибір забезпечений тим, хто пообіцяє землю задурно» (Vorob'eva 1993, 176). Поведінку провідних діячів кадетської партії, з якими М. М. Ковалевський співпрацював у парламенті, він характеризує як «ліберально-демократичну комедію», пояснюючи: «Панове ці всього бояться — навіть того, щоб називати речі своїми іменами: бунт матросів — бунтом, а грабіж садиб — грабунком. Я марно пропонував їм... подібного роду резолюції. У них не вистачало сміливості прийняти їх» (Vorob'eva 1993, 176). І далі в цьому листі про загальну ситуацію в державі: «У кого є гроші, перевозять їх за кордон, поспішаючи... Паніка і розчулення перед власною великодушністю! А народ, розлючений економічними настроями, породжуваними страйками, накидається з люттю на студентів, жидів та інтелігенцію, яка своєю чергою нічого не знаходить іншого, як обзивати його чорною сотнею і хуліганамі або ще заявляти, що всі шаленства черні спричинені підбурюванням поліції» (цит. за: Vorob'eva 1993, 176).

М. М. Ковалевський за часів роботи в Державній думі та Державній Раді, у редакції газети «Страна» підтримував зв'язки з багатьма журналістами. У листі від 29 січня 1907 р. до І. В. Жилкіна він висловлює щиру вдячність за позитивну оцінку його громадсько-політичної діяльності: «Оцінка моєї діяльності в незаслужено схвальних висловах, бентежачи мене, водночас надзвичайно зворушує [в оригіналі рос.: трогает — Б. О.] людину, яку чорносотенний друк шарпає [в оригіналі рос. — треплет — Б. О.] останнім часом чимало»⁵⁴. Про критику своїх

⁵⁴ РДАЛМ. Ф. 200. Оп. 1. Од. сх. 38. Арк. 1-13в.

поглядів та дій у консервативних газетах М. М. Ковалевський пише в листі до О. І. Чупрова з Парижа в червні 1907 р.: «“Столипінська банда” мене терпіти не може, чорносотенці, зрозуміло, заходять також далеко у своїй ненависті. А оскільки найближче майбутнє належить тим чи тим, то всі мої дні в Росії полічені. Раз я піду звідси, я маю намір знову влаштуватися в Болше і Парижі й відновити свої заняття. Благо писання книг цікавить мене найбільше, більше ніж викладання і газетна робота ... Буду покіль що [в оригіналі рос.: до поры до времени — Б. О.] сидіти в [Державній] Раді і, за нагоди, яка, на жаль, трапляється нечасто, злити бюрократичну сволоту відвертою бесідою» (Kovalevsky 2005, 530).

У листах М. М. Ковалевський описує і свої стосунки з жінками. Про це йдеться в нашій статті «Маловідомі епізоди з життя М. М. Ковалевського» (див. детальніше: Bohdashyna 2020).

Отже, М. М. Ковалевський дотримувався загальноприйнятих норм письмової комунікації. Лексика, синтаксичні конструкції епістолярних текстів ученого свідчать про його високий інтелектуальний та культурний рівень. Самі тексти він писав завжди грамотно. Водночас у листах вченого до рідних та близьких імітується безпосереднє спілкування. У всіх листах М. М. Ковалевський дотримується загальноприйнятих для текстів приватних листів формул вітання, прощання, засвідчення відданості й приязності, подекуди натрапляємо на подяки.

У листах М. М. Ковалевський ділився своїми життєвими та науковими планами, розмірковував щодо різних історичних, юридичних, політичних, соціологічних, економічних тем. Науковець давав оцінку не лише науковим працям інших учених, а й часто їх особистим рисам. Це дозволяє дізнатися деталі міжособистісних контактів світового наукового співтовариства.

М. М. Ковалевський писав листи до інших учених, письменників і громадських діячів з різних приводів: прохання допомоги третім особам, надрукувати статтю у своїх журналах, енциклопедіях чи газеті «Страна», надіслати нові книги чи журнали або з метою поінформувати про книжні новинки, запросити до участі в колективних наукових

проектах, обговорити інформацію про політичні події в Росії, Франції, США та інших країнах, де перебував адресант, тощо.

Необхідність детального вивчення опублікованих та архівних листів М. М. Ковалевського, видання з відповідною археографічною легендою найбільш важливих з них очевидні. Аналіз листів дозволить більш ґрунтовно показати роль відомого вченого та громадського діяча в суспільно-політичному, освітньому, науковому житті Російської імперії, багатьох західноєвропейських країн, США.

Список літератури / References

Bohdashyna O. M. Maksym Kovalevs'kyj: pokhid u vladu. *Istoryk i vlada*. Kyiv, 2016. S. 415–434. (In Ukrainian)

Богдашина О. М. Максим Ковалевський: похід у владу. *Історик і влада*. Київ, 2016. С. 415–434.

Bohdashyna O. M. Malovidomi epizody z zhyttia M. M. Kovalevs'koho. *Zbirnyk naukovykh prats' Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Ser. Istoriia ta heohrafiia* [Collected Scholarly Works of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Series: History and Geography]. 2020. No. 58. S. 15–23. (In Ukrainian)

Богдашина О. М. Маловідомі епізоди з життя М. М. Ковалевського. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія*. 2020. № 58. С. 15–23. DOI: <https://doi.org/10.34142/2313-2345.2020.58.02>.

Bohdashyna O. M. Vplyv marksyzmu na evoliutsiiu svitohliadu M. M. Kovalevskoho. *Zbirnyk naukovykh prats' Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Ser. Istoriia ta heohrafiia* [Collected Scholarly Works of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Series: History and Geography]. 2012. Vyp. 48. S. 245–248. (In Ukrainian)

Богдашина О. М. Вплив марксизму на еволюцію світогляду М. М. Ковалевського. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія*. 2012. Вип. 48. С. 245–248.

Hajlova N. B. «Eslі obshchestvo perestalo verit' i v nachal'stvo, i v revoliuciju ... to ono objazano verit' hotja by v sebja: liberaly-centristy v 1907–1914 gg.». *Rossija XXI* [Russia XXI]. 2020. No. 4. S. 154–187. (In Russian)

Хайлова Н. Б. «Если общество перестало верить и в начальство, и в революцию ... то оно обязано верить хотя бы в себя: либералы-центристы в 1907–1914 гг.». *Россия XXI*. 2020. № 4. С. 154–187.

Kaloev B. A. M. M. Kovalevskij (K 50-letiju so dnja smerti). *Sovetskaja etnografija*. 1966. No. 6. S. 30–42. (In Russian)

Калоев Б. А. М. М. Ковалевский (К 50-летию со дня смерти). *Советская этнография*. 1966. № 6. С. 30–42.

Kovalevskij M. M. Moya zhizn': Vospominaniya. Moskva: ROSSPEN, 2005. 781 s. (In Russian)

Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. Москва: РОССПЭН, 2005. 781 с.

Kovalevskij M. M. Pys'ma M. M. Kovalevskoho k V. F. Mylleru. *M. M. Kovalevskij i ego issledovanija gorskih narodov Kavkaza* / B. A. Kaloev. Moskva, 1979. S. 177–192. (In Russian)

Ковалевский М. М. Письма М. М. Ковалевского к В. Ф. Миллеру. *М. М. Ковалевский и его исследования горских народов Кавказа* / Б. А. Калоев. Москва, 1979. С. 177–192.

Kovalevskij M. M. [Pys'mo] V. F. Mylleru. *V. F. Miller — kavkazoved: issled. i materialy* / B. A. Kaloev Ordzhonikidze, 1963. S. 162–163. (In Russian)

Ковалевский М. М. [Письмо] В. Ф. Миллеру. *В. Ф. Миллер — кавказовед: исслед. и материалы* / Б. А. Калоев. Орджоникидзе, 1963. С. 162–163.

M. M. Kovalevskij: uchyonyj, gos. i obshhestv. deyatel i grazhdanin (1917). Petrograd: T-vo A. F. Marks, 1917. 274 s. (In Russian)

М. М. Ковалевский: учёный, гос. и обществ. деятель и гражданин (1917). Петроград: Т-во А. Ф. Маркс, 1917. 274 с.

Maksym Maksimovich Kovalevs'kyj: biobibliohr. pokazhch. / avt. peredm. d-r ist. nauk, prof. O. M. Bohdashyna; uklad. O. M. Bohdashyna; bibliohr. red. S. B. Hlybys'tka. Kharkiv: Vyd-vo KhNU imeni V. N. Karazina, 2021. 241 s. (In Ukrainian)

Максим Максимович Ковалевський: біобібліогр. показч. / авт. передм. д-р іст. наук, проф. О. М. Богдашина; уклад. О. М. Богдашина; бібліогр. ред. С. Б. Глибницька. Харків: Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 241 с.

Matieva A. H. Istorija ital'janskih faktorij Severnogo Prichernomorja XIII–XV vv. v issledovanijah M. M. Kovalevskogo: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.03. Moskva, 2004. 526 s. (In Russian)

Матиева А. Х. История итальянских факторий Северного Причерноморья XIII–XV вв. в исследованиях М. М. Ковалевского: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Москва, 2004. 526 с.

Pogodin S. N. M. M. Kovalevskij. Sankt-Peterburg: Nestor, 2005. 158 s. (In Russian)

Погодин С. Н. М. М. Ковалевский. Санкт-Петербург: Нестор, 2005. 158 с.

Vorob'eva Ju. S. Iz opyta podgotovki publikacii pisem i vospominanij M. M. Kovalevskogo (1851–1916). *Arhivovedenie i istochnikovedenie otechestvennoj istorii: Problemy vzaimodejstvija na sovremennom jetape*: dokl. i soobshh. na 4-j Vseros. konf., Moskva, 24–25 apr. 2002 g. / VNIIDAD. Moskva, 2002. S. 333–340. (In Russian).

Воробьева Ю. С. Из опыта подготовки публикации писем и воспоминаний М. М. Ковалевского (1851–1916). *Архивоведение и источниковедение отечественной истории: Проблемы взаимодействия на современном этапе*: докл. и сообщ. на 4-й Всерос. конф., Москва, 24–25 апр. 2002 г. / ВНИИДАД. Москва, 2002. С. 333–340.

Vorob'eva Ju. S. «Slushatelej budet mnogo...»: Rus. vyssh. shk. obshhestv. nauk v Parizhe po pis'mam M. M. Kovalevskogo, 1901–1905 gg. *Istoricheskij arhiv* [Historical Archive]. 1993. No. 6. S. 171–179. (In Russian).

Воробьева Ю. С. «Слушателей будет много...»: Рус. высш. шк. обществ. наук в Париже по письмам М. М. Ковалевского, 1901–1905 гг. *Исторический архив*. 1993. № 6. С. 171–179.

Olena Bohdashyna

Doctor of Historical Sciences, Professor

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

29 Alchevskikh St., 61002, Kharkiv, Ukraine

Email: bohdashyna@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8505-5075>

THE LETTERS OF M. M. KOVALEVSKY: LITTLE-KNOWN DETAILS OF THE SCHOLAR'S BIOGRAPHY

The article analyzes a broad selection of letters by M. M. Kovalevsky that reveal interesting and little-known details of the scholar's public activities and private life. In his correspondence, Kovalevsky shared his life and academic plans and reflected on various historical, legal, political, sociological, and economic issues. Kovalevsky wrote letters to other academics, writers, and public figures for various reasons: asking for help on behalf of others, soliciting contributions for journals, encyclopedias, or the newspaper (Strana) that he edited, sending new books and magazines, sharing information about new publications, extending invitations to participate in collective projects, informing his correspondents about political events in Russia, France, the USA, or any other country that served as his permanent or temporary home at the time, and more. The correspondence of this internationally renowned scholar — already widely recognized during his lifetime — served not only as a means of communication. It also provides valuable insights into his

private life and his active, multifaceted activities in various countries around the world. In his letters, M. M. Kovalevsky reflects on his personal life journey, evaluates the words and actions of his friends, relatives, and acquaintances, and offers critical observations on the domestic and foreign policies of the Russian Empire and other states. This body of epistolary sources sheds ample light on the role of Kovalevsky as a prominent scholar and public figure in the social, political, and academic life of the Russian Empire and other countries. The article also provides an overview of the external characteristics of Kovalevsky's correspondence, highlights the distinctive qualities of the scholar's epistolary style, and notes the high literary merit of his letters. An overview of the existing editions of Kovalevsky's epistolary legacy is also given. Fragments of several letters preserved in the archives of Ukraine, Russia, and France appear in print for the first time. The author argues that we could benefit from new publications of Kovalevsky's most valuable letters.

Keywords: M. M. Kovalevsky, epistolary sources, circle of correspondence, customs of written communication in the second half of the 19th to early 20th centuries.

Текст надійшов до редакції 03.03.2025.

The text was received by the editors 03.03.2025.

Текст затверджено до друку 25.04.2025.

The text is recommended for printing 25.04.2025.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-06>
УДК 378.4.011.3-052(477.83-25)(091)"1918/1939"

Ewa Bukowska-Marczak

Doctor of Humanities in History

National Museum in Lublin

9 Zamkowa St., 20-117 Lublin, Poland

Institute of History Polish Academy of Sciences

29 Rynek Starego Miasta, 00-272 Warsaw, Poland

Email: ewabukowska87@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0024-1261>

BETWEEN POLITICS AND UNIVERSITY LIFE: THE STUDENT POPULATION OF LVIV IN THE INTERWAR PERIOD

The article is concerned with the student body of the Jan Kazimierz University in Lviv in the interwar period. At that time, Poles, Ukrainians, and Jews, as well as Romanians and Russians, studied at the university. The University of Lviv was one of the most important academic centers in the Second Polish Republic. Students had strong political beliefs during that time; often they were members of political factions and groups that operated inside and outside the walls of educational establishments. This led to the development of conflicts at the university. One phenomenon that had an impact on how interpersonal

Як цитувати: Bukowska-Marczak E. Between Politics and University Life: The Student Population of Lviv in the Interwar Period. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 113–131. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-06>

How to cite: Bukowska-Marczak E. Between Politics and University Life: The Student Population of Lviv in the Interwar Period. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 113–131. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-06>

© Bukowska-Marczak E., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

conflicts arose was the development of a strong nationalist ideology in Ukraine during the late 1930s. Other factors contributing to conflicts on the basis of nationality included the difficult economic situation of students at that time and the personal attitude of some members of the intelligentsia. The policy of the Polish state and the general political and economic situation in the city and in the country also had a significant impact on relations in the academic milieu. In the 1920s, just after Poland had regained independence, the Polish-Ukrainian conflict intensified at the university, which led to the establishment of the Ukrainian Secret University. Later, the struggles of nationalist Polish youth for the introduction of the numerus clausus principle at the university, and then of a bench ghetto for Jewish students, became more intensive. The objective of this article is to characterise the academic milieu of the Jan Kazimierz University, emphasising the role of politics as a factor shaping relations between students of different nationalities.

Keywords: Lviv students, Jan Kazimierz University, interwar period, academic life, student organisations, politics in academia.

The subject of this article is the student body of Lviv's Jan Kazimierz University in the interwar period. However, I am interested in student issues in a specific context. I would like to answer the questions: How did political activity and political involvement of young people affect the operations of the university? How did expressions of political views influence relationships between young people of different nationalities?

The period of the Second Polish Republic was a time of intense political life for students. Various ideologies and political orientations developed in universities. The mood among young people reflected the political situation of the era. The youth promoted views formulated in the programs of a broad range of political groups and factions. Pressing topics included issues of Polish-Ukrainian-Jewish relations. In this article, I am interested not simply in the student milieu, but in how state policy and propaganda among young people shaped the relations in this milieu. I would also like to draw attention to issues of national politics, which had a significant impact on what was happening in universities.

It is worth mentioning at the beginning some of the more important works and authors that have dealt with the issues of student life at the Jan Kazimierz

University. A good starting point for exploring this subject is the research done by professors Volodymyr Kachmar and Marian Mudryj. Volodymyr Kachmar is the author of many works on the history of the University of Lviv and its students in the 19th and early 20th centuries. Marian Mudryj has written on the Ukrainian Secret University (Kachmar 1999; Mudryj 2002). Other Ukrainian authors interested in problems of student life at the University of Lviv in the 19th and 20th centuries include R. Kovaliuk and M. Krykun (Kovaliuk 2001; Krykun 1998). Many Ukrainian authors address in their work the struggle for an independent Ukrainian university in Lviv at the turn of the 20th century. This is a particularly important thread for understanding inter-student relations at the university in the subsequent decades. In Poland, the problem of the students of the Jan Kazimierz University was discussed by Andrzej Pilch, Adam Redzik, Jan Draus, and Ewa Bukowska-Marczak. Andrzej Pilch has studied the student movement in the interwar period, while Adam Redzik and Jan Draus are the authors of a number of publications about the Jan Kazimierz University (Draus 2007; Redzik 2015). Notably, most works devoted to the University of Lviv focus on presenting the history of the university from the perspective of scholars and departments. Ewa Bukowska-Marczak offers a slightly different perspective in her research. In 2019, she published a monograph devoted to Polish-Jewish-Ukrainian relations at the university in the interwar period (Bukowska-Marczak 2019). Exploring the everyday life and problems of Lviv's academic youth, Bukowska-Marczak attempts to explain the causes of conflicts within the student body. She also draws attention to examples of cooperation and friendship between students of different nationalities. The present article continues this trend and, among other things, considers several sources from Lviv archives (mainly the DALO and CDIAL) that show the way of thinking among the students and academic staff about pressing problems of university life.

The University of Lviv, which received the name of the Jan Kazimierz University (JKU) in 1919, was one of the most important academic institutions in interwar Lviv and one of the most prominent higher-education establishments in the country at the time. Its operations were directed by regulations and decisions of the government of the Second Polish Republic (specifically, the Ministry of Religious Affairs and Public Education),

decisions of the University Senate, and the provisions of the university charter. The University Senate was the highest academic authority, comprised of the rector, the deputy rector, deans, deputy deans, and representatives of the faculty councils (one from each council). Shortly after Poland had regained independence, there were four faculties operating within the University: the Faculty of Theology, Faculty of Law and Political Science, Faculty of Medicine, and Faculty of Philosophy. In 1924, the Faculty of Philosophy was split into the Faculty of Philosophy and Faculty of Mathematics and Life Sciences. In 1930–1939, the Faculty of Medicine included the Faculty of Pharmaceutics, preparing students for the profession of a pharmacist. In turn, the School of Diplomacy was established at the Faculty of Law in April 1930 (Bukowska-Marczak 2017).

Recognising the Jan Kazimierz University as the academic hub of Lviv that brought together diverse figures, we can recall the names of some outstanding professors, such as Stefan Banach, Hugo Steinhaus, Kazimierz Twardowski, Eugeniusz Romer, Franciszek Bujak, Juliusz Kleiner, Oswald Balzer, and Leon Piniński. The university community included not only scholars, but also students, although they are not mentioned as often as their professors. Future prominent artists and cultural figures, such as Emanuel Schlechter and Henryk Vogelfänger (known under his stage name Tońko), were among the students of the Jan Kazimierz University. Other well-known alumni were Jan Karski (Kozielewski), Louis Brunon Sohn, Debora Vogel, Rachela Auerbach, and Roman Zubyk. Special literature is available on many of these figures (Redzik 2007, 46–47; Redzik 2014, 245–255). However, it should be stressed that when we speak of them we only speak of a tiny percentage of students. This paper is an attempt to characterise the entire community of young people studying at the Jan Kazimierz University in the interwar period, in times when the outstanding professor of Roman law and rector of the university, Count Leon Piniński, was lecturing there. The complex relationships between the most prominent ethnic and national groups at the university, namely Polish, Jewish, and Ukrainian students, will also be discussed.

In the academic year 1921/1922, the Jan Kazimierz University had 4867 students and 318 auditing students; in the academic year 1932/1933,

the number of students reached 7358. The vast majority of students were Polish. In terms of religion, the majority of young people at the university were Roman Catholic (of course, statistics on religious affiliation cannot be equated with that on nationality; however, due to the lack of precise data on the number of students of different nationalities, we must use the data on the religion of students). At the beginning of the university's operation, in the academic year 1921/1922, the largest group were Roman Catholics (approx. 53 percent). They were followed by young people of the Mosaic faith (approx. 43.5 percent), while Greek Catholic students numbered only 2.5 percent. Most Ukrainian students, the majority of whom were Greek Catholic, studied at the illegal Ukrainian Secret University at that time. In the academic year 1934/1935, the number of students of the Jewish faith decreased significantly (they constituted approximately 20 percent of all students), while the number of Roman Catholics (approx. 65 percent) and Greek Catholics (approx. 11.5 percent) increased. This change was connected with the dissolution of the Ukrainian Secret University in 1925. Due to the lifting of their boycott on the state university, Ukrainian students increasingly enrolled at the Jan Kazimierz University (Wittlinowa 1937, 50).

Students mostly came from out of Lviv — from the Lwów, Tarnopol, and Stanisławów voivodeships, and less frequently from the Lublin, Kraków, and Silesian voivodeships (Wittlinowa 1937, 23). They lived in the University dormitories at 7 Łozińskiego St., 32 Mochnackiego St., 35 Pijarów St., and 10 Słodowej St. Female students had the Student House at 36 Torosiewiczza St. at their disposal. Jewish youth were housed in a student dormitory at 26a Św. Teresy St., while Ukrainians were lodged in a building owned by the Taras Shevchenko Scientific Society, located at 21 Supińskiego St. It was a luxury to live in a university dormitory and not everyone could count on a room there. Some found accommodation in the homes of city residents, and others turned to their families for support (Bukowska-Marczak 2019, 38–40).

Participation in student organisations was a vital aspect of academic life. Effective propaganda facilitated recruitment to such bodies. Students beginning their education at the university were instantly informed that involvement in academic organisations was their moral duty. The Academic

Union of All-Polish Youth (Związek Akademicki Młodzież Wszechpolska) distributing leaflets to encourage students to join is a perfect example here. All-Polish Youth members used every opportunity to recommend associations that students should affiliate with and caution against those that were best avoided. Different clubs and societies were focused on ideological and educational issues, research, or mutual assistance. The oldest ones included the Academic Reading Room (Czytelnia Akademicka) and the JKU Students' Mutual Aid Society (Towarzystwo Bratniej Pomocy Studentów UJK), dating back to the 19th century. The former was established in 1867 as a cultural and scientific organisation. One of its key statutory objectives was to create structures and spaces for community and research work through such activities as running a library, hosting meetings, and publishing journals (the society's press wing was «Czasopismo Akademickie» [*Academic Journal*]). The JKU Students' Mutual Aid Society, commonly known as the Bratniak, brought together students who sought financial support. Through the society, cash loans were awarded to students and rooms in university dormitories were assigned. Students could also benefit from discounts in canteens. As regards ideological and educational associations, the nationalist All-Polish Youth enjoyed great popularity at the Jan Kazimierz University. In the late 1930s, one in six JKU students was its member. Most university societies were in its sphere of influence. According to the data collected by the Lviv District Administrator's Office in 1934, national organisations in Lviv were seen as «setting the tone for academic life». The Union fulfilled its objectives by effectively recruiting young people from rural and working-class backgrounds. As it had its representatives in the governing bodies of most mutual aid and scientific societies in Lviv (including the popular Bratniak), it could offer more to students than other associations. Youth coming from remote areas of the country thus became dependent on this organisation. For some students, this support represented the only opportunity to complete their studies (Bukowska-Marczak 2019, 199–202).

The Jews and Ukrainians had associations of their own. The activities of young Ukrainians were, to a large extent, centred around political issues. A lot of the students belonging to the Students'ka Hromada, one of the most important Ukrainian bodies operating at the university in the 1920s, were

affiliated with the Ukrainian Military Organisation (Bukowska-Marczak 2019, 85).

Numerous recent scholars exploring the Polish-Jewish relations in interwar academic communities (among others Monika Natkowska, Natalia Judzińska) stress that Jewish youth were often excluded from Polish academic organisations due to the introduction of the so-called «Aryan paragraph» in their charters. It is undoubtedly true. However, it should be noted that other nationalities were also unwilling to allow «aliens» to join their associations. The Jan Kazimierz University was not free of that peculiar atmosphere of segregation. The establishment of separate student societies for young people of different nationalities did not result only from the use of the Aryan paragraph by Poles. The charter of the Society of Jewish Philosophy Students, operating in Lviv and headed by Hugo Steinhaus, included a clause allowing only Jews to become members. Moreover, in the late 1920s Jewish youth were planning to establish a separate mutual aid organisation called «Friendly Aid» («Pomoc Koleżeńska»). According to its draft charter, its membership was to be limited to Jews (Bukowska-Marczak 2019, 90–101).

In the second half of the 1930s, enrolment at the university began to decrease. The economic problems plaguing the youth population (including high tuition fees) were not the only reason. The decrease in the number of students at the time was partly related to the harassment and abuse perpetrated mainly by Polish nationalist youth and targeting students of Jewish background. In the interwar period, the university was not free of disputes and conflicts.

In the early 1920s, Jews accounted for approximately 40 percent of the total number of students at the Jan Kazimierz University (Wierzbieniec 2000, 242). Already at the time, students expressing nationalist views were pushing for the adoption of a *numerus clausus* rule. They demanded that the number of Jewish students at the university be limited to 11 percent of the total. The students justified their claims by stating that the lecture halls were overcrowded. They warned against the university losing its Polish character. Soon thereafter, in the course of enrolment procedures for the academic year 1922/1923, the deans of the faculties of medicine and philosophy

demanded restrictions on the admission of Jewish applicants, citing classroom and laboratory capacity (Żyndul 1992, 59; Rędziński 2016, 585). In late October 1922, Minister of Religious Affairs and Public Education Kazimierz Kumaniecki overturned these orders, which caused turmoil in the nationalist youth circles. Disturbances started with the announcement of an academic strike, and continued with attacks against several Jews during a rally they had organised (Biedrzycka 2012, 177). The idea to introduce a *numerus clausus* was soon voiced at the Faculty of Law, and supported by the dean, who claimed that a decrease in the number of students at the faculty would improve efficiency. He noted the significant proportion of Jews among the law students. He defined the *numerus clausus* as a «safety valve» which could «protect Poland against grave risks to the nation and the state in the future»¹.

The nationalist campaign brought measurable results. In the 1930s, the decrease in the number of Jewish students at the university was notable. In the academic year 1931/1932, 230 candidates of a Christian background and 166 candidates declaring Jewish faith applied to the Faculty of Medicine. In the event, 114 students from the first group were admitted, compared to only 17 candidates from the second group².

Polish students acted in line with the principle that Poles should enjoy most rights in the reborn Poland. They expressed their opposition to Jewish students' organising annual dormitory weeks to raise funds for poor students, just like their Polish counterparts were doing. They opposed Jews wearing academic association badges similar to those used by Polish students. They launched a «green ribbon» campaign, boycotting Jewish commerce and encouraging the purchase of goods in Polish stores. Church authorities supported some initiatives of the Lviv youth. This was the case with the anti-Semitic excesses in response to the alleged insult of a Corpus Christi procession by Jewish gymnasium students in Zygmuntowska St. in June 1929. Three

¹ ДАЛО, ф. 26, оп. 6, спр. 974 к. 10: Лист декана юридичного факультету до Міністерства релігійних віросповідань і народної просвіти від 15 березня 1923 р. A letter from the dean of the Faculty of Law to the Ministry of Religious Affairs and Public Education, March 15, 1923.

² ДАЛО, ф. 110, оп. 4, спр. 336, к. 3: Списки студентів, прийнятих на перший курс у Львові. Lists of students admitted to the university, Lviv.

bishops, Franciszek Lisowski, Bolesław Twardowski, and Józef Teodorowicz (representing the Armenian rite), despite calling for an end to the excesses in a letter to the youth, upheld the story about an insult to the procession, describing the student riots as «noble outrage» (Bukowska-Marczak 2019, 127–146).

In the late 1920s, voices were raised at the Ministry of Religious Affairs and Public Education calling for the need to reform higher education. Proponents of reform believed that the existing liberal system allowed too much freedom to academic societies. Young Polish nationalists were critical of the draft reform and plans to restrict university autonomy, but, despite protests, the Ministry under the leadership of Janusz Jędrzejewicz eventually managed to bring them to life in the spring of 1933. The nationalists blamed the Jewish circles, which had been critical of the laws previously in force, for the enactment of the new regulations. Anti-Semitic protests soon broke out at the JKU. The youth demonstrating in defence of academic autonomy blocked access to the university building for Jewish students and hung a dummy of Janusz Jędrzejewicz dressed in orthodox Jewish clothes on the university dormitory at Łozińskiego St. (Bukowska-Marczak 2019, 155–164).

In the mid-1930s, the anti-Semitic campaign escalated again. After 1935, the stance of the Polish authorities towards the Jewish population hardened. At that time, anti-Semitism became one of the most important points on the agenda of National Democracy. Anti-Semitic attitudes made it possible to attack the government, which was accused of philo-Semitism. After Marshal Piłsudski's death, his successors were unable to stave off ethnic conflicts. In 1937, the so-called Camp of National Unity was established, with Colonel Adam Koc as its leader. In theory, the aim of this body was to unite supporters of the Sanation. In fact, the program of the Camp of National Unity was right-wing nationalist in character, positing that the Polish nation had to be the exclusive beneficiary of the Polish state. Members of this organisation upheld the idea of a special role of the Catholic Church in the development of the nation. The prolonged economic crisis and intensified anti-Semitic propaganda led to a wave of anti-Semitic excesses throughout the country. There were also demands for Jewish emigration (Trębacz 2018, 19–30).

Nationalist youth across the country started a campaign to drive Jewish students out of institutions of higher education. The first stage of the campaign was focused on the introduction of ghetto benches in universities and segregation between Polish and Jewish students. In a 1936 letter to Rector Stanisław Kulczyński, Czesław Rojek, a student, argued that «the academic youth cannot ignore the fact that the university educates future teachers of the Polish language and the history of our Homeland — Jews who are unable to think like Poles and share a covert anti-Polish sentiment [...]». An order that would block access to the University of Lviv for the Jewish population and provide separate seating to those who are already enrolled would not harm the course of scientific work but, on the contrary, it can certainly be said that the separation of the two hostile groups would surely contribute to enhancing the prestige of institutions of higher education»³.

Fearing a disorganisation of the work of universities, the minister of religious affairs and public education decided to make some concessions to the nationalist youth. On September 24, 1937, in a meeting of rectors, he authorised regulations regarding the distribution of seats in lecture halls between Polish and Jewish students (Natkowska 1999, 142).

At the University of Lviv, the nationalists' efforts would not initially produce the expected results, as Rector Kulczyński did not agree to the introduction of ghetto benches. At the end of 1937, crowds of young people would regularly gather at the university gates, announcing another day without Jews, who were not permitted to enter the premises. The authorities ultimately gave in and introduced ghetto bench arrangements in January 1938. The segregation of benches in lecture halls was a major step towards the realisation of the *numerus nullus* demand. Jewish students would study in fear and miss classes, being afraid of assaults. Police were patrolling the university premises daily, expecting disturbances at any time. Karol Zellermayer, a pharmacology student, was killed at the university, and two other students, Samuel Proweller and Markus Landesberg — at the Lviv Polytechnic (Bukowska-Marczak 2019, 164–190).

³ ЦДІАЛ, ф. 424, оп. 1, спр. 46, к. 106: Лист студента Чеслава Роєка до ректора Університету Яна Казимира, 31 жовтня 1936 р. Letter from the student Czesław Rojek to Stanisław Kulczyński, rector of the Jan Kazimierz University, October 31, 1936.

The attitudes of the nationalist youth were, to a large extent, influenced by the leaders of National Democracy and some in the Catholic circles, promoting the view that «Poland will either be a Catholic country or it will not exist at all» (Modras 2000, 245). The opinions of the Catholic press played a significant role. They criticised the assimilation programme, trying to prove that the Jews opposed polonisation. In the 1920s, these views were consolidated among the broad Catholic elites. At the same time, double identity often turned out to be unacceptable in interwar Poland. Under the influence of developing racial theories, a growing emphasis was placed on the «right of blood», according to which nationality was inherited from the parents (Landau-Czajka 2003, 125 et seq.)

Students, being young, were susceptible to various types of influences. Some of them came from rural areas and were raised in the spirit of traditional folk Catholicism, thus sympathising with the nationalist trends. The campaigns of Polish nationalists were opposed by socialist, democratic, and peasant party groups, but these were in the minority at the university. There were also examples of friendship and cooperation between Polish and Jewish students. Julian Strykowski (a well-known writer later in his life) recalled that, during his time at the university, he made friends with Teodor Parnicki and Marian Promiński, who would also become renowned writers. Many students opposed the ghetto benches and sat with their Jewish classmates. Some activists representing the All-Polish Youth (for instance, Witold Nowosad) also opposed aggressive anti-Semitic campaigns. At the time, expressions of support for persecuted Jewish students required a lot of courage, as any attempt to help them could have tragic consequences. Maria Fiderer, a socialist opposing aggressive attacks, was thrown off stairs, and Teresa Cisłówna, a Polish language and literature student who stood up for her Jewish friends, was assaulted in Kopernika St. Militias, armed with makeshift weapons, most often attacked students who were walking alone. There was no sufficient opposition on the part of young people who merely wanted to graduate as fast as possible after coming to Lviv and were not keen to risk conflict with members of the All-Polish Youth.

Relations between Polish and Jewish students at the JKU followed the pattern prevailing both in Lviv and across the country. The idea

of strengthening Polish identity in the eastern borderlands, to which members of the All-Polish Youth added theses on the need to eliminate «alien» (in this case, mainly Jewish and Ukrainian) influence, played a significant role in Lviv. There were Jewish pogroms across Poland, in Przytyk, Mińsk Mazowiecki, and Myślenice, right before the outbreak of the war (Żyndul 1994, 21–27).

Polish-Ukrainian relations at the Jan Kazimierz University were largely shaped by the legacy of the Polish-Ukrainian War. Poles living in Lviv were wary and mistrustful of Ukrainians. In 1921, Ukrainians established an illegal Ukrainian Secret University (USU). The Ukrainian youth were divided into two factions — one group enrolled at the JKU, and the other boycotted that institution and chose the USU. Conflicts emerged between the two factions. Young Poles from the nationalist camp kept their distance from Ukrainian students attending classes at the illegal university and reported secret lectures to the police (Mudryj 2015, 887–911; Bukowska-Marczak 2019, 203–213).

Ukrainian students in the inter-war period were convinced that they were taking part in a fight not for individual interests, but for the cause of the entire nation. They created hero figures that could serve as symbols of anti-Polish resistance. These included Olha Basarab, a member of the Ukrainian Women's Union, and Yaroslav Lubovych, a law student. They both died as a result of actions taken by the Polish police, and their funerals became large national demonstrations, which left a lasting mark on the consciousness of the younger generation. The universal homage that was paid to them gave rise to controversies in Polish circles. Ukrainian university students took part in the protests organised in connection with the funerals of Basarab and Lubovych (Bukowska-Marczak 2019, 213–217).

Nonetheless, conflicts between Polish and Ukrainian youth were less frequent than between Poles and Jews. They usually broke out in circumstances related to commemoration of the events of November 1918 or the attempts to establish an independent Ukrainian state in Transcarpathia. In November 1928, to commemorate the 10th anniversary of the Polish-Ukrainian War, Ukrainians hung yellow-and-blue flags on several major official buildings (including the university) and splashed paint on the Lviv Eaglets monument at the Polytechnic. Members of the Polish student corporation retaliated

brutally by demolishing the Ukrainian Student House at Supińskiego St. On both sides, conflicts between young people were usually provoked by nationalist circles. The authorities also indirectly contributed to the tension, accusing Ukrainians of provocations and restricting their liberties. Even Lviv democrats, liberals, and socialists would turn a blind eye on anti-Ukrainian campaigns in the city (Żygulski 1994).

Many Ukrainians were convinced that they were treated as second-class citizens at the university. Such applicants as Mykhailo Drahan, despite being eager to take up studies, could not be enrolled at the university shortly after the Polish-Ukrainian War because they had fought for the West Ukrainian People's Republic. Only after two years of tragic events, the relations between the two sides began to normalise, with some Ukrainian youth still choosing the Ukrainian Secret University. Even after graduating, employment opportunities for young Ukrainians were much more limited than those available to Polish graduates. These factors contributed to the growing distance between Polish and Ukrainian students. But despite the tensions, friendly relations could also be found in these circles, as testified by the students Volodymyr Barahura and Myroslav Semczyszyn (Bukowska-Marczak 2019, 217–239; Semczyszyn 1998, 34, Barahura, b.d.w., 26, 46, 53–54).

Ukrainian-Jewish relations at the university are a fairly complex issue. In the interwar period, they were often quite amicable. In the press, Ukrainians warned against joining the mass anti-Semitic movement, and sometimes even mocked the behaviour of Polish nationalists. However, the Ukrainian youth generally perceived the Jewish community as a threat to their national interests. They believed that Jews might compete with them in the fight for a share in the city's commerce and ultimately drive Ukrainians out of large urban centres. At the university, Ukrainians took part in anti-Semitic excesses much less frequently than Poles did, yet this does not mean that they refrained from such actions altogether (Bukowska-Marczak 2019, 239–245).

Relations between students of the three nationalities were certainly influenced by the academic staff, unable to deal with violent anti-Semitic campaigns. Powerless to find a solution to the problem, the university authorities limited their response to suspending lectures. Numerous

professors were involved in political games, losing esteem in the eyes of their students. Some scholars (such as Rector Edward Porębowicz) publicly declared their political views, e.g., by disparaging the Ukrainians' ambitions to have a state of their own. They expressed critical views about the establishment of an independent Ukrainian university. Those who strongly opposed radical slogans were often insulted and harassed, and loud demonstrations were organised near their homes. Most professors tried not to fall foul of their students. The share of scholars defending the attacked Jewish youth was negligible, with only a few signing an open letter against anti-Semitic excesses at universities. Many professors supported the *numerus clausus* provision — during a vote at a meeting of the council of the Faculty of Philosophy on February 1, 1922, 18 members were in favour of the *numerus clausus*, and 6 were against (Chrostek 2019, 353). Across the city as well as at the university, there was no effective opposition to the anti-Semitic campaign waged by the nationalist camp. However, the academic circles did include scholars (for instance Ryszard Ganszyniec, Stanisław Kulczyński) who openly came out in support of persecuted Jewish youth (Bukowska-Marczak 2019, 246–265).

As rightly noted by Vil Bakirov and Serhiy Posokhov, World War I triggered a crisis of the model of the classical university (Bakirov, Posokhov 2017). The researchers stress that the University of Lviv was an institution «on the periphery», in a borderland where various political and cultural identities mixed. The war only deepened the internal antagonisms. In this sense, the university was perceived as a «bastion». This was especially visible in the interwar period, when there were growing tendencies to build an independent Ukrainian identity. However, this process began much earlier, before the outbreak of World War I, represented among other things by the struggles to create an independent Ukrainian university (Bakirov, Posokhov 2017).

To sum up, it is important to emphasise once again the enormous influence of ethnic and national politics in shaping the attitudes of young people. This process was particularly visible in the eastern territories of the Second Polish Republic, where the Polish and Ukrainian nationalisms clashed. In Lviv, Polish-Ukrainian relations were particularly tense during the interwar period.

This was due to the city's location, ethnic makeup, and the fact that the Galician capital was the most important Ukrainian political and cultural centre at that time. The war of 1918-1919 left a lasting mark on the mutual relations. The rapid proliferation of conflicts was driven by nationalist tendencies developing very quickly in the Polish and Ukrainian milieus. The National Party in Lviv was one of the strongest in the country. Many professors had nationalist beliefs or were associated with this camp. This in turn influenced the popularity of nationalist ideas at the university and the related development of anti-Semitism. The radicalisation of academic youth had a significant impact on the development of anti-Semitic ideology at the university. An added factor was the change in government policy towards nationalism after the death of Marshal Józef Piłsudski.

In recent years, several significant publications have appeared demonstrating the achievements of the University of Lviv and successes of individual departments and professors. Relatively little consideration has been given to the student body. We should not forget the fate of the Jews and Ukrainians that lived in the same state and were discriminated against in various ways and deprived of equal opportunities and access to higher education. It is necessary to stress the role of radical ideologies, which resulted in the exclusion of certain categories of students from academic associations and student dormitories, making it impossible for them to pursue university education. The image of the Jan Kazimierz University familiar to us from the existing historiography remains incomplete without analysing these issues.

Список літератури / References

Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Red. A. Redzik, Kraków: Wysoki Zamek, 2015. 1302 s.

Aleksium N. Christian Corpses for Christians! Dissecting the Anti-Semitism behind the Cadaver Affair of the Second Polish Republic. *The Holocaust in Occupied Poland: New Findings and New Interpretations* / Red. J. T. Gross. Frankfurt am Main: SAGE Publications, 2012. PP. 9–28.

Bakirov V., Poshokov S. Universities During World War One: Common Trends and Ukrainian Experience. *IUIES Journal*. 2017. Vol. 4. No. 1. PP. 85–99.

Biedrzycka A. Kalendarium Lwowa 1918–1939. Kraków: Universitas, 2012. 1180 s.

Bukowska-Marczak E. Przyjaciele, koledzy, wrogowie? Relacje pomiędzy polskimi, żydowskimi i ukraińskimi studentami Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie w okresie międzywojennym (1918–1939). Warszawa: Neriton, 2019. 304 s.

Bukowska-Marczak E. Uniwersytet Jana Kazimierza. URL: <https://lia.lvivcenter.org/pl/organizations/jan-kazimierz-university/> (dostęp: 03.01.2024).

Chiger K., Paisner D. Dziewczynka w zielonym sweterku, tłum. B. Dżon. Warszawa: PWN, 2011. 319 s.

Chrostek M. Polacy, Żydzi i antysemityzm w publicystyce Ryszarda Ganszyńca. Tematy i Konteksty. 2019. Nr 9 (14). S. 348–371. DOI: <https://doi.org/10.15584/tik.2019.22>

Draus J. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007. 328 s.

Hon M. Konflikt ukraińsko-żydowski na ziemiach zachodnioukraińskich w latach 1935–1939. Świat niepożegnany. *Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku* / Red. K. Jasiewicz. Warszawa–Londyn: Rytm, 2004. PP. 244–258.

Judzińska N. Po lewej stronie sali. Getto ławkowe w międzywojennym Wilnie. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2023. 450 s.

Kachmar V. M. Pytання про створення українського університету у Львові в Австрійському парламенті на початку ХХ ст. *Львів: місто — суспільство — культура. Спец. вип. Вісника Львівського університету ім. І. Франка. Серія історична*. Т. 3. Львів, 1999. С. 421–430. (In Ukrainian)

Качмар В. М. Питання про створення українського університету у Львові в Австрійському парламенті на початку ХХ ст. *Львів: місто — суспільство — культура. Спец. вип. Вісника Львівського університету ім. І. Франка. Серія історична*. Т. 3. Львів, 1999. С. 421–430.

Landau-Czajka A. Syn będzie Lech... Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej. Warszawa: Neriton, 2006. 475 s.

Modras R. Polska katolicka albo nie-Polska. Stosunki polsko-żydowskie w latach 1933–1939 w świetle prasy katolickiej tego okresu. *Studia Judaica*. 2000. T. 3. Nr 2 (6). S. 245–269.

Mudryj M. Spór o ukraiński uniwersytet we Lwowie na przełomie XIX i XX stulecia i Ukraiński Tajny Uniwersytet (1921–1925). *Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, red. A. Redzik. Kraków: Wysoki Zamek, 2015. S. 887–911.

Mudryj M. Vid Avstrii do Pol'schi: problema ukrains'koho universytetu u L'vovi v pershij chverti KhKh st. L'viv: *Misto — suspil'stvo — kul'tura*. T. 4. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. S. 291–308. (In Ukrainian)

Мудрий М. Від Австрії до Польщі: проблема українського університету у Львові в першій чверті XX ст. *Львів: Місто — суспільство — культура*. Т. 4. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. S. 291–308.

Natkowska M. Numerus clausus, getto ławkowe, numerus nullus, «paragraf aryjski». Antysemityzm na Uniwersytecie Warszawskim 1931–1939. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. E. Ringelbluma, 1999. 188 s.

Semchyshyn M. Z knyhy Leva: ukrains'kyj L'viv dvadtsiatykh-sorokovykh rokiv: Spomyny. L'viv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka, 1998. 146 s. (In Ukrainian)

Семчишин М. З книги Лева: український Львів двадцятих-сорокових років: Спомини. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1998. 146 с.

Redzik A. Jak twórca szlagierów wszech czasów nie został adwokatem. *Palestra*. 2014. 59. Nr 1-2. S. 245–255.

Redzik A. Tońko. Henryk Vogelfänger (1904–1990), batiar, aktor, adwokat. *Cracovia Leopoldis*. 2007, 4. S. 46–47.

Rędziński K. Studenci żydowscy we Lwowie w latach 1918–1939. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*. 2016. T. 25. S. 581–601.

Trębacz Z. Nie tylko Palestyna. Polskie plany emigracyjne wobec Żydów. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, 2018. 385 s.

Wierzbieniec W. The Processes of Jewish Emancipation and Assimilation in the Multiethnic City of Lviv During the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Harvard Ukrainian Studies*. 2000. Nr 24. PP. 223–250.

Wittlinowa H. Atlas szkolnictwa wyższego. Warszawa: Nasza Księgarnia, 1937. 59 s.

Żygulski K. Jestem z lwowskiego etapu. URL: <https://www.lwow.com.pl/zygulski/zygulski.html> (dostęp 08.04.2025).

Żyndul J. Cele akcji antysemickiej w Polsce w latach 1935–1937. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. 1992. Nr 1. S. 53–63.

Żyndul J. Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937. Warszawa: Fundacja im. K. Kelles-Krauza, 1994. 96 s.

Список скорочень

ДАЛО/DALO — Державний архів Львівської області

ЦДІАЛ/CDIAL — Центральний державний історичний архів України у Львові

Ева Буковська-Марчак

докторка гуманітарних наук з історії

Національний музей у Любліні

Вул. Замкова, 9, 20-117 Люблін, Польща

Інститут історії Польської академії наук

Староміська площа, 29, 00-272, Варшава, Польща

Email: ewabukowska87@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0024-1261>

МІЖ ПОЛІТИКОЮ ТА УНІВЕРСИТЕТСЬКИМ ЖИТТЯМ: АКАДЕМІЧНА МОЛОДЬ ЛЬВОВА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті вивчено особливості життя студентської молоді Університету Яна Казимира у Львові в міжвоєнний період. У той час в закладі навчалися поляки, українці, євреї, а також румуни та росіяни. Університет уважали одним із найважливіших наукових центрів Другої Речі Посполитої, його студенти були політично активні; часто ставали членами політичних фракцій і груп, які діяли в навчальних закладах або поза ними. Це спричинило появу конфліктів в університеті. Одним із додаткових чинників, що вплинули на виникнення міжособистісних суперечок, стала націоналістична ідеологія, яка розвивалася в Україні наприкінці 1930-х рр. Іншими причинами конфліктів на національному ґрунті стали складне економічне становище тогочасного студентства та особисті політичні та ін. переконання деяких представників інтелігенції. У статті схарактеризовано студентське середовище Університету Яна

*Казимира, акцентовано увагу на політичних підтекстах, які опосередковано впливали на стосунки між студентами різних національностей. Значний вплив на взаємини в академічному середовищі мала політика польської держави та загальна політична й економічна ситуація в місті та країні. У 1920-х рр., відразу після відновлення Польщею незалежності, в університеті загострився польсько-український конфлікт, який спричинив створення Українського таємного університету. Пізніше боротьба націоналістично налаштованої польської молоді за впровадження принципу *numerus clausus* в університеті, а потім і в гетто для єврейських студентів загострилася. Авторка схарактеризувала академічне середовище Університету Яна Казимира, наголошуючи на ролі політики як чинника, що формує взаємини між студентами.*

Ключові слова: львівські студенти, Університет Яна Казимира, міжвоєнний період, академічне життя, студентські організації, політика в університеті.

Текст надійшов до редакції 02.03.2025.

The text was received by the editors 02.03.2025.

Текст затверджено до друку 13.05.2025.

The text is recommended for printing 13.05.2025.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-07>
УДК 94(477.54)''1929/1930'':[322+338.43.025.26]

Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

ДУХОВЕНСТВО ХАРКІВЩИНИ В УМОВАХ ПОЧАТКУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1929 — КІНЕЦЬ 1930 РОКІВ)

Статтю присвячено вивченню становища духовенства Харківщини в умовах проведення насильницької колективізації сільського господарства. Публікація ґрунтується переважно на архівних джерелах, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу, періодиці, опублікованих тематичних збірках документів, а також на використанні сучасної літератури з обраної проблематики. Аналіз історіографічного доробку дозволив зробити висновок про явно недостатнє та поверхове вивчення цієї теми, що робить її дослідження науково актуальним. Висвітлено антирелігійну та антицерковну політику більшовицької держави, спрямовану проти всіх конфесій, та на різке послаблення впливу інституту релігії

Як цитувати: Волосник Ю. Духовенство Харківщини в умовах початку колективізації (друга половина 1929 — кінець 1930 років). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 132–151. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-07>

How to cite: Volosnyk Yu. The Clergy of the Kharkiv Region at the Outset of Collectivization (Second Half of 1929 – End of 1930). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 132–151. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-07> (In Ukrainian)

© Волосник Ю., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

і церкви в суспільстві під час проведення насильницької суцільної колективізації. Проаналізовано правове становище духовенства і релігійних громад у нових умовах. Розкрито методи, які застосовувала більшовицька влада для реалізації поставленої радянсько-компартійним керівництвом мети: боротьба з релігією через різке збільшення репресій проти представників духовенства та церковного активу, арешти, розкуркулення, вислання у віддалені (північні та східні) регіони радянської держави, ув'язнення в концтабори, залякування, знущання над кліриками, заборону (або перешкоджання) відправлення релігійних обрядів, закриття церков і молитовень в адміністративному порядку, так звані «трудові мобілізації» священнослужителів, активне використання податкового пресу для економічного придушення духовенства, стрибкоподібне підвищення обов'язкових страхових внесків з церков і молитовень, позбавлення служителів культу будь-якої можливості отримання соціальної допомоги від держави та їх дискримінація за «класовою ознакою» тощо. Показано форми протесту й опору духовенства і вірян Харківщини антицерковній політиці більшовиків на селі та репресії каральних органів проти кліриків.

Ключові слова: Харківщина, антицерковна політика, репресії, духовенство, опір, насильницька колективізація, розкуркулення, дискримінація, вислання.

Насильницька колективізація сільського господарства — одна з переломних та надзвичайно трагічних подій радянської історії. Під час її проведення жорстоких репресій, переслідувань і утисків зазнало не лише багатомільйонне селянство, а й духовенство всіх конфесій, представники церковного активу, широкі маси вірян — громадян міста й села. Проте попри публікацію робіт, присвячених аналізу становищу духовенства й церкви в роки колективізації (Ignatusha 2004, Paschenko, Kyrydon 2004, Tryhub 2009, Babenko 2014, Dickinson 2000), регіональні аспекти цієї проблематики, зокрема на Харківщині, висвітлені все ще недостатньо або поверхово. Це зумовлює актуальність обраної теми.

Автор статті ставить за мету схарактеризувати становище духовенства в часи колективізації на Харківщині. Хронологічні межі розвідки — друга половина 1929 — кінець 1930 рр. — початковий період колективізації.

Територіальні межі — територія Харківщини в адміністративних кордонах кінця 1920-х — початку 1930-х рр.

Джерельну базу статті становлять такі групи джерел: законодавчі акти (Вісті наркомпраці УСРР 1930), опубліковані тематичні збірки документів (Мартирологія 1987, 1; Трагедия советской деревни 2000, 2; Русская православная церковь 1996), періодична преса («Радянське село» 1930), матеріали архівів (ДАХО, ЦДАВО України, ЦДАГОУ).

Як слушно зазначає один із сучасних дослідників: «1929 рік пов'язаний не лише з епохальними зрушеннями в соціально-економічному та політичному житті нашої країни, а й з кардинальними змінами в духовному житті і насамперед у православній церкві. Оскільки на порядку денному стояло питання не просто модернізації промисловості, а й «великого перелому» як в економіці, так і у свідомості громадянина СРСР, то релігійні інститути опинилися поза межами цього плану й заважали радянському керівництву здійснювати будівництво «нової людини» (Trihub 2009, 113).

З 1929 р. починається активний наступ на релігію та церкву. Ще 14 лютого 1929 р. ЦК ВКП(б) видав спеціальний циркуляр, спрямований на посилення антирелігійної роботи. «...Релігійні організації (церковні ради, мутаваліати, синагогальні товариства і т. п. є єдиною легальною контрреволюційною організацією, яка має вплив на маси» (пер. з рос.)^{*} — проголошувалось у цьому документі (Цит. за: Kurliandskiy 2011, 614). 3 жовтня 1929 р. скасовуються раніше встановлені пільги щодо сплати місцевих зборів з будівель, зайнятих під церкви та молитовні в селах (Kurliandskiy 2011, 326). 5 жовтня 1929 р. НКВС УСРР позбавив служителів культу «права вступати до членів споживчих товариств у сільській місцевості», хоча вони ще могли бути членами сільськогосподарської кооперації всіх видів¹.

Через місяць, 4 листопада 1929 р., ухвалюється циркуляр наркомату землеробства, що остаточно позбавляв церковнослужителів тих невеликих наділів землі, які в них ще залишалися (Kurliandskiy 2011, 343). У той же день Антирелігійною комісією (при політбюро ЦК ВКП(б)) ухвалюється «історичне» рішення, що забороняло церковний дзвін

^{*} Тут і далі, якщо не вказано інше, усі переклади належать авторові статті.

¹ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), Ф. Р-845 (фонд Харківського окрвиконкому). Оп. 2. Спр. 815. Арк. 36.

у містах і селищах. Мотивувалося це рішення тим, що дзвін суперечить принципам відділення церкви від держави, «...заважає праці та використанню трудящим населенням його відпочинку» (пер. з рос.) (Цит. за: Kurliandskiy 2011, 346).

В умовах насильницької колективізації становище духовенства надзвичайно ускладнилося. Репресивні, економічні та позаекономічні заходи, що їх вживала більшовицька влада під час проведення суцільної колективізації, поставили духовенство на межу виживання. Згідно з наказом ОДПУ СРСР від 2 лютого 1930 р. «Про заходи з ліквідації куркульства як класу» передусім удар мало бути завдано по «... куркульському активу церковників та сектантів» та їх родинам, які планувалося вислати «у віддалені північні райони СРСР та конфіскувати їх майно»² (пер. з рос.). Передбачалося «вилучити» насамперед «куркулів — активних членів церковних рад, будь-яких релігійних, сектантських общин і груп, що активно себе проявляють» (пер. з рос.) та за рішенням трійок з позасудового розгляду справ при ОДПУ ув'язнити цих осіб у концтаборах, а їхні сім'ї вислати у віддалені північні райони СРСР³.

У циркулярному листі ОДПУ СРСР від 22 березня 1930 р. зазначалося: «Соціалістична перебудова села й ліквідація куркульства як класу ставлять перед нами завдання ліквідації центрів церковної контрреволюції». Священнослужителі та віряни були віднесені до переліку «політично неблагонадійних» груп населення, здатних на реальний та потенційний опір радянській владі (Цит. за: Babenko 2014, 290). Згідно з цим документом духовенство, що залишилося без парафій, підлягало виселенню з районів суцільної колективізації. Це стосувалося передусім тих священників, на яких була зібрано компромат. Інші категорії, як вважало керівництво держави, також «поступово необхідно буде виселити — і тих найбільш шкідливих служителів культу, стосовно яких місцеві відділи ДПУ не матимуть

² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 т. Т. 2. Ноябрь 1929 — декабрь 1930 / Под. ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 163.

³ Там само. С. 164.

достатньо компрометувальних матеріалів, і тих, чиї церкви просто виявилися закритими» (Babenko 2014, 316).

Свою лепту в погіршення становища сільського духовенства внесли розпорядження наркомзему та Радгоспцентру (початок 1930 р.), опубліковані в радянській пресі⁴. Згідно з цими розпорядженнями з території радгоспів мали виселити з 1 квітня 1930 р. у двотижневий термін колишніх дідичів, куркулів і священнослужителів. Занепокоєне цим керівництво Всеукраїнського православного (обновленського) синоду в березні 1930 р. звернулось до НКВС УСРР за відповідними роз'ясненнями, запитуючи, «...як (це рішення — Ю. В.) узгодити з законодавством про свободу віри та виконання обрядів...»⁵. Невдовзі з адміністрування НКВС надійшло таке роз'яснення: «За розпорядженням наркомату землеробства в радгоспах не можуть взагалі проживати приватні особи, крім робітників і службовців даного радгоспу. А тому розпорядження Радгоспцентру про виселення попів, дідичів тощо з території радгоспів цілком законне, оскільки на терені радгоспів немає релігійних громад»⁶. Іншими словами, на священнослужителів незабаром чекало примусове виселення.

Антирелігійний штурм, масове примусове закриття молитовень, brutальні методи насильницької «секуляризації» спричинили вкрай негативну реакцію суспільства, особливо з боку селян-вірян. За оцінкою заступника голови ДПУ УСРР К. М. Карлсона (кінець грудня 1929 р.): «За останній час ексцеси (на релігійному підґрунті — Ю. В.) стали набувати майже хронічного характеру. Зареєстровані ексцеси, що виникли з різних причин: арешт попа, вилучення дзвонів, заборона будівлі церкви, вилучення ікон тощо»⁷. У доповідній записці «Про ексцеси на релігійному ґрунті по Україні за час з 1 травня 1929 р.», що наприкінці грудня 1929 р. була направлена К. М. Карлсоном

⁴ Радянське село. 1930. 6 лютого (№ 581).

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади (далі — ЦДАВО) України. Ф. 5 (фонд НКВС УСРР). Оп. 3. Спр. 1961. Арк. 93.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. Спр. 1961. Арк. 92.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі — ЦДА-ГОУ). Ф. 1 (фонд ЦК КП(б)У). Оп. 20. Спр. 2994. Арк. 159зв.-160.

керівництву ЦК КП(б)У, зазначалось, що активна антирелігійна політика, закриття храмів «... викликали майже повсюдний активний спротив з боку духовенства і активу релігійників. Ця протидія в деяких місцях ...вилилась у відкриті форми спротиву віруючих. Характерно відмітити, що якщо у перший час ексцеси на ґрунті закриття церков виникали стихійно, в багатьох випадках без керівництва ними з боку попів, то за останній час ексцеси стали набувати організовану форму протидії церковників. В теперішній час антирадянські налаштовані церковники намагаються збудити ексцеси у кожному зручному випадку»⁸. За наданими керівництву КП(б)У офіційними даними органами ДПУ УСРР за час з 1 травня по 15 грудня 1929 р. в Україні були зафіксовані 32 випадки ексцесів на релігійному ґрунті⁹. Тобто практично по 1 виступу на кожну декаду!

За інформацією керівництва ДПУ УСРР, 30 листопада 1929 р. в колонії для безпритульників ім. Горького (с. Куряж) «піп Крижанівський разом з активом релігійників самовільно відкрили церкву, що знаходиться на території колонії, що була зачинена у жовтні 1929 р. за постановою загального сходу селян с. Куряжа, затвердженого окрвиконкомом. Вихованці колонії, які намагалися перешкоджати відкриттю церков були побиті»¹⁰. У грудні 1929 р. в с. Курилівка на Куп'янщині відбувся виступ вірян через спробу закрити місцеву молитовню. Один з «шефів» цього села намагався змусити священника Курилівки зректися сану, а потім у храмі ще й «виголосити проповідь з метою закрити церкву». Це й стало стимулом для подальших подій. Біля церкви зібрався натовп вірян до 200 ос. і став бити на сполох. Внаслідок цього було також зірвано зібрання з підготовки проведення колективізації та хлібозаготівель. Лише через три дні вдалося вгамувати заворушення вірян¹¹.

У деяких випадках віряни чинили опір представникам влади, які намагалися арештувати священнослужителів. За повідомленнями

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1 (фонд ЦК КП(б)У). Оп. 20. Спр. 2994. Арк. 158.

⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2994. Арк. 158.

¹⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2994. Арк. 161.

¹¹ Там само. Арк. 155, 159 зв.

ДПУ (1929 р.), у с. Руська Лозова (Дергачівський район) відбувся інцидент, коли арештованих міліціонером Острофоровим за антирадянську агітацію священника Д. Г. Іваницького і трьох членів церковної п'ятдесятки супроводжували до райцентру і в цей час на Іваницького «накинувся натовп жінок з криками: “Уїжджай, інакше випустимо кишки!”» У село було направлено співробітників ДПУ для ведення слідства¹².

У таємній доповідній записці секретно-політичного відділу ОДПУ (березень 1931 р.), що аналізувала класову боротьбу на селі в 1930 р., зокрема, повідомлялося: «виступи на релігійному ґрунті у багатьох випадках вирізнялися своєю організованістю, упертим опором місцевій владі, супроводжувались побиттям рабробітників і радянських активістів, розгромом сілрад та інших громадських організацій»¹³ (пер. з рос.). У 1929 р. майже чверть (23,5 %) усіх селянських виступів відбулася на релігійному ґрунті, у 1930 р. — 10,8 %, притому що кількість виступів збільшилась у понад 10 разів!¹⁴

В умовах суцільної насильницької колективізації більшовицька влада багатократно посилила тиск, насильство та знущання над духовенством і вірянами, зробивши їх повсюдним явищем. Навіть близький до влади керівник обновленської церкви в Україні — голова священного синоду митрополит Пімен (Пегов) у своїй петиції, направлений до НКВС УСРР у самий розпал колективізації (початок лютого 1930 р.), змушений був констатувати безліч безчинств та насильств, вчинених над духовенством і вірянами, підкреслюючи, що ці явища є «... однаковими майже для всіх єпархій України»¹⁵. Обновленський ієрарх скаржився: «...зараз майже у всіх єпархіях України спостерігається закриття церков явочним порядком, не очікуючи рішень ВУЦВК, ...ліквідація 50-к, загрозами та примусом (нічними викликами до сілрад, загрози вислання, примус до купівлі

¹² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2994. Арк. 66.

¹³ Трагедия советской деревни... Т. 2. С. 793.

¹⁴ Там само. С. 787.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1961. Арк. 105.

облігацій, виключення дітей зі школи, а батьків з кооперативів, арешт членів церковних рад... та відібрання церковних ключів... відібрання підписів за закриття церков по домах із залякуванням)... Відбувається зняття хрестів, дзвонів, вивезення ікон та начиння ще із знущаннями (свистом і музикою); або негайний розгром усіх церковних предметів при захопленні церкви ... недозвіл зборів 50-ки та арешт членів церковних рад і священників за збір підписів (щоб не закрили храм — Ю. В.), відмова в реєстрації знов прибулих священників, нерідко з грубощами та погрозами... підвищення до крайньої міри... податків з церкви, непосильне оподаткування духовенства податками всіх видів, різкі арешти священників (під свята)... образи, висилання священників з села у 24 години або негайно владою голови сільради (часте явище)... створення обстановки, що позбавляє духовенство будь-якої можливості жити в селі, де він священствує»¹⁶.

Попри постанову ЦК ВКП(б) (березень 1930 р.), яка погрожувала функціонерам-«перегинщикам» «притягненням винних до найсуворішої відповідальності» за знущання над релігійними почуттями вірян¹⁷, у реалізації антирелігійної політики мало що змінилось (враховуючи подвійні стандарти, характерні для більшовицької політики щодо релігії та церкви). Постанова була розрахована на пониження «градусу» народного невдоволення та припинення запеклого опору вірян. При цьому вся провина за «перегини» перекладалася на місцеві органи.

Закриття церков і молитовень зовсім не припинилося. Після короткої паузи процес відновився. По Україні за час з 1 жовтня 1929 р. до 1 жовтня 1930 р. з дозволу ВУЦВК було закрито 387 храмів (зокрема 260 церков, 90 синагог та 34 інші молитовні), а свавільно (тобто без дозволу вищої влади) місцева влада закрила вдвічі більше молитовень — ще 719! У Харківському окрузі за рік, з 1 жовтня 1929 р. до 1 жовтня 1930 р., тільки за постановою ВУЦВК було закрито 30 церков, 2 синагоги, 1 молитовня¹⁸.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1961. Арк. 106-106зв., 107.

¹⁷ Трагедия советской деревни... Т. 2. С. 304–305.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 1 (фонд ВУЦВК). Оп. 7. Спр. 1697. Арк. 28.

Під час проведення насильницької колективізації чимало священнослужителів було заарештовано за звинуваченнями (часто надуманими) в антирадянській пропаганді, розпалюванні релігійної ворожнечі, «заклику до повстання», протидії «заходам уряду на селі», участі в повстанській організації тощо. За такими звинуваченнями на Харківщині було репресовано чимало кліриків, зокрема за агітацію проти заходів радянської влади був заарештований і 19 лютого 1930 р. засуджений судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР до 10-річного ув'язнення в концтаборі священник села Колупаївка Липецького району М. М. Силіванський (Reabilitovani istorieu 2008, 1, ch. 2, 403–404). Арештів і репресій зазнали священники О. Я. Попов (с. Грушуваха Петрівського району), А. П. Попов (с. Губарівка Богодухівського району), І. Т. Пипенко (с. Барвінково), І. О. Чернявський (с. Волохів Яр Балаклійського району), О. Л. Максимович (с. Піщанка Красноградського району), П. Я. Михайлець (с. Олексіївка Близнюківського району), В. Г. Пенькович (с. Васищеве Харківського району), О. П. Столяревський (с. Сороківка Харківського району), М. М. Тарасевич (с. Старе Мажарове Зачепилівського району), О. А. Андрієнко (с. Мала Писарівка Золочівського району), К. В. Алексєєв (с. Старовіровка Нововодолазького району), В. Д. Барабоха (с. Тернова Вовчанського району) та багато ін. (Reabilitovani istorieu 2005, 1, ch. 1, 176, 180, 203, 420, 454, 471, 721, 758, 777; 2008, 1, ch. 2, 256; 2014, 2, 271, 561, 583). Більшість арештованих була засуджена до різних термінів ув'язнення у концтаборах або ж вислана до Північного краю СРСР та Казахстану.

Одночасно чимало представників духовенства Харківщини стали жертвами розкуркулення. Наприклад, у 1930 р. на Ізюмщині був розкуркулений «служник культу» А. Ковтун, причому на тій підставі, що до 1917 р. він мав 50 десятин землі, яку «обробляв найманою працею»¹⁹. У Старому Салтові 1930 р. був розкуркулений колишній чернець С. П. Малько, якого в липні 1931 р. заарештували (за статтями 54-10, 54-11 КК УСРР), а в березні 1932 р. ДПУ УСРР вислало до Північного краю на 3 роки (Reabilitovani istorieu 2014, 2, 724).

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 34.

Одночасно розкуркулили чимало представників церковного активу: церковних старост, регентів церковних хорів, сторожів, членів церковних п'ятидесятків, керівників протестантських релігійних громад та ін. Наприклад, І. Х. Тимченко — керівник «релігійної секти» у 1929 р. був розкуркулений, а потім за контрреволюційну агітацію висланий до Сибіру на 3 роки (Reabilitovani istorieiu 2005, 1, ch. 1, 487). 1930 р. був двічі розкуркулений як церковний староста с. Печеніги Чумак І. П., якого у вересні 1931 р. заарештувало ДПУ за антирадянську агітацію (Reabilitovani istorieiu 2008, 1, ch. 2, 594). На початку 1931 р. був розкуркулений член церковної п'ятдесятки с. Борки Зміївського району Я. С. Чухно, якого в березні 1931 р. за антирадянську агітацію ДПУ вислало до Північного краю на 3 роки (Reabilitovani istorieiu 2008, 1, ch. 2, 597). Церковний староста с. Великі Проходи Липецького району Ф. Є. Пенцов на початку 1931 р. був розкуркулений, того ж року заарештований за антирадянську агітацію і за рішенням особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 17 квітня 1931 р. висланий до Північного краю на 3 роки (Reabilitovani istorieiu 2008, 1, ch. 2, 267).

За несплату податку в 1931 р. був засуджений на 3 роки заслання настоятель Троїцького храму с. Олексіївка Олексіївського району О. І. Стрельников (Pravoslavnaia enciklopediia 2009, 465). Староста Свято-Димитрієвського храму в с. Васищево І. З. Халин був заарештований та за рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 16 лютого 1930 р. висланий терміном на 5 років до Північного краю (Pravoslavnaia enciklopediia 2009, 496-497). Тоді ж був висланий до Північного краю терміном на 5 років і псаломщик цього ж храму О. І. Халин (Pravoslavnaia enciklopediia 2009, 496).

У січні 1930 р. упродовж двох днів в Україні була арештована велика група вірян — 250 ос. — та 35 католицьких священників. Звинувачення були типовими: створення філій Польської організації військової (ПОВ), яку звинувачували в антирадянській агітації, контрреволюційній діяльності, шпигунстві на користь Польщі, Німеччини, Ватикану тощо. Для багатьох активних священників харківський процес закінчився оголошенням смертного вироку, який згодом замінили 10 роками таборів, для інших — 5–10 роками ув'язнення в концтаборах (Bistic'ka

Е.В. 2010, 3, 27; Politychnyj teror 2002, 315). Упродовж 6 місяців 1930 р. в Україні було заарештовано близько 800 священників і дияконів УАПЦ²⁰, не рахуючи арештованих представників духовенства інших конфесій.

Разом із застосуванням репресій у період колективізації «ефективним способом» закрити храм і позбутися «присутності» духовенства в населеному пункті був податковий тиск. Віряни різних районів Харківщини зверталися до НКВС та ВУЦВК зі скаргами на «неправильне», надмірне та незаконне оподаткування релігійних громад. Наприклад, у травні 1930 р. п'ятдесятка Георгіївської церкви с. Барвінково скаржилась вищій владі на неправильне оподаткування²¹. У червні 1930 р. релігійна громада с. Білий Колодязь Вовчанського району звернулася до секретаріату ВУЦВК зі скаргою на «великі податки, через що громада мусить відмовитися від церкви»²². Раніше, ще в березні 1930 р. члени релігійної п'ятдесятки с. Гусарівки Ізюмського району скаржилися на надмірне та неправильне оподаткування релігійної громади, а також на те, що місцева сільрада перешкоджає проведенню богослужіння в молитовному будинку та накладає незаконні штрафи та податки. У листопаді 1930 р. священнослужитель Вознесенської церкви с. Лозової Олешкевич скаржився на надмірне оподаткування²³. А в листопаді 1930 р. до вищої влади звернулася вже президія Соборно-єпископської церкви (Ф. Булдовського), яка жалілася на різке «підвищення податків з молитовень та службовців культу»²⁴. Релігійні громади та священнослужителів також змушували платити численні незаконно встановлені податки та різні збори: податки на користь товариств СОЗів (сумісної обробки землі — Ю. В.), на трактори, на кооперацію, ліквідацію неписьменності, примусове розміщення

²⁰ Мартирологія українських церков у 4 т. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто, Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. С. 1035.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 19.

²² Там само. Оп. 6. Спр. 210. Арк. 174.

²³ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 10, 17.

²⁴ Там само. Арк. 8.

облігацій державних позик²⁵. Також стягувалися незаконний збір за виконання піснеспівів під виглядом сплати авторського гонорару, податок з продажу в молитовнях свічок тощо (Paschenko, Kyrydon 2004, 251). Ці непосильні податки економічно придушували духовенство й вірян. У листі голови ВЦВК СРСР М. Калініна до керівника «всесильної» ЦКК ВКП(б) С. Орджонікідзе (1930 р.) повідомлялося про численні факти беззаконня щодо духовенства на місцях: «У зв'язку з ... політикою колективізації сільського господарства і розкуркуленням ... усі заходи органів місцевої влади спрямовуються до того, щоб разом з куркулями “розкуркулити” й служителів культу. Це незаконне “розкуркулення” відбувається під виглядом оподаткування. Служителів культу намагаються оподаткувати по всіх лініях і в таких розмірах, щоб вони не змогли виконати пред'явлені їм вимоги. І тоді в них конфіскується все майно, навіть найнеобхідніше для родини, а сім'я виселяється...» (Odincov 1991, 51).

Непосильним тягарем для релігійних громад стало різке підвищення страхових платежів, що мали сплачувати за молитовні будинки органам держстраху. В розпал проведення колективізації в лютому 1930 р. Держстрах СРСР та його місцеві органи зробили перерахунок страхових платежів за майно релігійного призначення²⁶. При цьому, за повідомленням митрополита Пімена в НКВС УСРР (лютий 1930 р.), розміри страхових внесків за молитовні будинки з релігійних громад зросли у 5-6 та навіть у 10 разів!²⁷. Страхові внески належало сплатити в дуже стислий термін, а за несплату передбачалося «розірвання угод з релігійними громадами та закриття молитовень в адміністративному порядку»²⁸. Керівництво НКВС УСРР вказувало, що це розпорядження спричинило невдоволення релігійного населення і було «одним з моментів адміністративного закриття молитовних будинків»²⁹.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк.82.

²⁶ Там само. Арк. 188-188 зв.

²⁷ Там само. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1961. Арк. 106 зв.

²⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 188, 206.

²⁹ Там само. Арк. 188-188зв.

Значно частіше органи влади на селі стали забороняти священникам здійснювати службу Божу в церквах і молитовнях. Скарги на такі дії стали повсякденним явищем³⁰. У січні 1930 р. релігійна громада Хрестовоздвиженської церкви с. Лиман Андріївського району на Ізюмщині надіслала до НКВС УСРР скаргу на те, що «служнику релігійного культу забороняють служити в церкві»³¹. Мешканці с. Князево Харківської округи у березні 1930 р. скаржились до ВУЦВК на голову місцевої сільради Петченка, що він «самовільно забороняє віруючим користуватися церквою»³². Релігійна громада Івано-Предтеченської церкви с. Снежків-Кут (літо 1930 р.) подала до адміністративного управління НКВС УСРР скаргу на місцеву сільраду «що вона не дозволяє служнику культу відправляти релігійні обряди»³³. Органи влади, як правило, відмовляли їй у задоволенні клопотань вірян щодо здійснення традиційних релігійних обрядів-хресних ходів, перенесення святих чудотворних ікон, освячення води, полів тощо³⁴.

«Бичем» для духовенства стали т. зв. «трудові мобілізації», що їх активно проводили місцеві органи влади, особливо на селі. Як і в роки воєнного комунізму, влада прагнула активно використовувати безоплатну працю «позбавлених» — духовенства. Священнослужителів змушували задарма виконувати різні, переважно важкі та «непрестижні» роботи, особливо в сільському господарстві — збирання овочів, копання картоплі, буряків тощо. При цьому «залучали» до цієї праці кліриків часто-густо без урахування віку та стану здоров'я. Інколи на такі роботи посилали священника навіть з усім сімейством. За відмову працювати або ухиляння служителів культу штрафували. Наприклад, лише після скарги доньки 64-річного священника Соколовського з с. Ракитного, якого на початку жовтня 1930 р. примусово мобілізували (навіть

³⁰ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 106зв.

³¹ Там само. Арк. 124.

³² Там само. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 219. Арк. 248.

³³ Там само. Оп. 7. Спр. 1697. Арк. 99.

³⁴ Там само. Арк. 53, 57, 58, 59, 66, 67 зв., 76.

не повідомивши сім'ю, куди саме і на який термін) на сільгоспроботи, та після втручання інспектури культів НКВС УСРР від керівника міліції Нововодолазького району в листопаді 1930 р. нарешті було отримано відповідь (далі — мовою оригіналу): «...коли проводилася ударна кампанія по мобілізації робочої сили на уборку буряків та картоплі, всі позбавлені виборчих прав були оголошені мобілізованими, тому сільрада захватила й Соколовського...». Повідомлялось, що зараз Соколовський вже звільнений «і всі службовці культу не мобілізуються»³⁵. Священника с. Константинівки Краснокутського району П. Сухова разом з дружиною у вересні 1930 р. сільрада мобілізувала для копання буряків. На прохання вірян у свято Різдва Богородиці він здійснив у храмі богослужіння, за що був оштрафований сільрадою. Лише після скарги релігійної громади адміністративне управління НКВС УСРР запропонувало місцевій владі звільнити священника «в дні свят від копки буряків для виконання релігійних обов'язків ...»³⁶.

У період 1930-х рр. діяльність духовенства (як і функціонування релігійних громад) визначалася та регламентувалася «Положенням про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу», що набуло чинності 2 січня 1930 р.³⁷ Цей документ, затверджений наркомом НКВС УСРР В. А. Балицьким, базувався (і відтворював багато його основних положень) на ухваленому 8 квітня 1929 р. ВЦВК та РНК РСФРР положенні «Про релігійні об'єднання»³⁸. Цей закон юридично закріплював витіснення церкви з усіх сфер світського життя. Фактично більшовицька держава заборонила будь-яку церковну діяльність, що виходила за межі храму (Arhiepiskop Igor Isichenko 2003, 314–315, 323). Зокрема не можна було створювати каси взаємодопомоги,

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1961. Арк. 13–14.

³⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 11, 26; Оп. 6. Спр. 218. Арк. 267.

³⁷ Там само. Оп. 6. Спр. 210. Арк. 1–2.

³⁸ Русская православная церковь и коммунистическое государство 1917–1941. Документы и фотоматериалы. Москва: Издательство Библейско-Богословского института святого апостола Андрея, 1996. С. 250–261.

кооперативи, виробничі об'єднання, організовувати дитячі, юнацькі, жіночі молитовні та інші зібрання, займатися доброчинною діяльністю, надавати будь-яку матеріальну допомогу навіть членам своєї релігійної общини, видавати релігійну літературу, створювати групи та гуртки біблійні, хорові, музичні, рукодільницькі, а також для навчання релігії, влаштовувати бібліотеки й читальні, дитячі майданчики, організовувати санаторії та лікувальну допомогу. Не допускалося викладання жодних віровчень не лише в державних, суспільних, але й у приватних навчальних і виховних закладах. Релігійні громади не визнавалися за юридичну особу, не мали права без дозволу органів влади скликати свої з'їзди та збори тощо³⁹.

Релігійні обряди, що влаштовувалися поза межами храму (церковної огорожі) з «масовою участю віруючих на вулицях, майданах, берегах річок (хресні ходи, ношення ікон та ін.)» мали допускалися виключно з письмового дозволу органів місцевої влади — окружних адмінвідділів у містах та районних адмінвідділів у селах та селищах міського типу. При цьому особи, що влаштовували здійснення масових релігійних заходів, мали завчасно звертатися за дозволом до органів влади — не пізніше ніж за два дні в містах та селищах міського типу та не пізніше ніж за 5 днів — у сільській місцевості. В документі НКВС УСРР спеціально було вказано, що дозволи на проведення «таких релігійних обрядів» органи влади мали видавати «залежно від місцевих обставин»⁴⁰.

Держава прагнула максимально контролювати та регламентувати діяльність духовенства всіх конфесій. Одрразу впадає в око, що «Положення» значно розширило коло осіб, що їх влада відносила до числа «служників культу», зробивши «виняток» лише для «сторожів при молитовних будинках та осіб, що випікають проскури та мацу», і не включивши їх до «лав» духовенства⁴¹.

У документі зазначалося, що «за служників культу треба вважати всіх осіб, що беруть ту або іншу безпосередню участь у виконанні релігійних

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 210. Арк. Ззв., 4, 4 зв., 5, 6; Русская православная церковь и коммунистическое государство... С. 250–252.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 210. Арк. Ззв., 4, 4 зв., 5, 6.

⁴¹ Там само. Арк. Ізв., 5 зв.

обов'язків незалежно від того, чи є виконання цих релігійних обов'язків їх професією та засобами для життя, чи вони виконують ці обов'язки без жодної матеріальної або грошової нагороди». Категорично застерігалось, що «жодний служник культу не повинен приступати до виконання своїх релігійних обов'язків до реєстрації в окрадмінвідділі чи в райадмінвідділі...». Район діяльності священнослужителів суворо обмежувався «домівкою членів релігійного об'єднання», яке вони обслуговували і «місцем знаходження молитовного будинку»⁴². Релігійна община мала утримувати «служників культу» на підставі складеної між ними угоди за рахунок коштів «що добровільно вносять ... члени даної релігійної громади». Під час сплати населенням державних і місцевих податків заборонявся збір коштів з вірян на будь-які релігійні потреби⁴³.

Священнослужителі зазнавали соціальної дискримінації як особи, позбавлені виборчого права. Нагадаємо, що згідно з п. 12 додатку до обіжника наркомату праці УСРР № 92 від 19 квітня 1930 р. «Перелік категорій осіб, що не мають права на одержання пенсій та допомог, порядком соціального страхування, через позбавлення їх виборчих прав до рад» пенсій і будь-якої соціальної допомоги позбавлялись «службовці релігійних культів». Ця ж категорія громадян позбавлялась права на отримання допомоги з безробіття⁴⁴. У вересні 1931 р. згідно з новою постановою наркомату праці УСРР особи, позбавлені виборчих прав за конституцією (а отже, і священнослужителі), були також позбавлені права одержання додаткової допомоги за соцстрахуванням (щомісячну допомогу на годування дитини, на догляд за дитиною, одноразову допомогу на поховання тощо)⁴⁵.

Згідно з постановою наркомату праці СРСР від 23 грудня 1930 р. «управи кадрів посиляють осіб, позбавлених виборчих прав ... тільки на масові фізичні роботи, а саме: лісорозробки, лісозаготівлі, сплав

⁴² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 210. Арк. 5зв.

⁴³ Там само. Арк. 5зв., 10 зв.

⁴⁴ Вісті народного комісаріату праці УСРР. 1930. № 11. 15 червня. С. 14, 15.

⁴⁵ Вісті народного комісаріату праці УСРР. 1931. № 17. 15 вересня. С. 28.

лісу, торфорозробки, повантажно-розвантажні (так у тексті — Ю. В.) роботи, на боротьбу з сніговими заметами тощо»⁴⁶. Отже, навіть у разі зняття з себе сану священнослужителі були приречені не лише на важку фізичну працю, а фактично на жалюгідне існування без будь-якої соціальної перспективи. Як бачимо, представники духовенства зазнавали «класової» дискримінації при працевлаштуванні, а соціальне страхування на них і зовсім не поширювалося.

У червні 1930 р. сектор соціального страхування наркомату праці УСРР роз'яснив, що законодавство про працю, а також соцстрахування поширюється на церковних «сторожів, а також грубників, що зайняті обслуговуванням будинків та приміщень усіляких релігійних культів, коли вказані особи склали трудові договори ... через професіональну ячейку ...». У тих випадках, коли профспілка не брала участі в складанні такого договору, страхування не проводилося і такі особи не могли розраховувати на відповідні державні виплати⁴⁷.

Отже, наведений вище матеріал свідчить, що вже на початку насильницької колективізації радянська держава істотно посилює тиск на духовенство і вірян. Використовуючи різні методи (терор, репресії, адміністративні, позаекономічні, економічні інструменти), органи більшовицької влади чинили шалений тиск на духовенство та вірян, намагаючись ліквідувати або принаймні значно підірвати вплив релігійних інститутів у суспільстві, особливо на селі. Як і по всій Україні, на Харківщині цей процес відбувався дуже інтенсивно. У вкрай важких обставинах духовенство і віряни намагалися чинити опір антирелігійному більшовицькому натиску, активно протидіяти закриттю храмів, арештам священнослужителів і представників церковного активу, всіляко протестуючи проти заборон і обмежень здійснення дозволених законодавством релігійних обрядів.

⁴⁶ Вісті народного комісаріату праці УСРР. 1931. № 2. 30 січня. С. 13.

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 88.

Список літератури / References

Arhiepiskop Igor Isichenko. Istoria Hristovoi Tserkvi v Ukraini. Kharkiv: Akta, 2003. 472 s. (In Ukrainian)

Архієпископ Ігор Ісиченко. Історія Христової Церкви в Україні. Харків: Акта, 2003. 472 с.

Babenko L. Radyans'ki organi derzhavnoi bezpeki v sistemi vzayemovidnosin derzhavi i pravoslavnoi tserkvi v Ukraini (1918 — seredina 1950-h rr.). Poltava: TOB: «АСМІ», 2014. 549 s. (In Ukrainian)

Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 — середина 1950-х рр.). Полтава: ТОВ: «АСМІ», 2014. 549 с. (In Ukrainian)

Bistric'ka E. V. Polityka radians'koi vlady schodo rymo-katolyts'koi tserkvy v 1920-kh — 1930-kh rr. *Istoriia relihij v Ukraini i sviti: zb. nauk. prats'. Seriya «Istorychne relihiieznavstvo»*. Vyp. 3. Ostroh, 2010. S. 17–33. (In Ukrainian)

Бистрицька Е. В. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в 1920-х — 1930-х рр. *Історія релігій в Україні і світі: зб. наук. праць. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Вип. 3. Острогож, 2010. С. 17–33.

Dickinson A. Quantifying Religious Oppression: Russian Orthodox Church Closures and Repression of Priests 1917–41. *Religion, State & Societ.* 2000. Vol. 28. No. 4. PP. 327–335.

Ignatuscha O. Instytutsijnyj rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. — 30-ti rr. XX st.). Zaporizhzhia: Polihraf, 2004. 440 s. (In Ukrainian)

Ігнатюша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.

Kurlyandskiy I. Stalin, vlast', religiya (religiyoznij i cerkovnij factory vo vnutrenney politike soetskogo gosudarstva v 1922–1953 gg.). Moskva: Kuchkovo pole, 2011. 720 p. (In Russian)

Курляндский И. А. Сталин, власть, религия (религиозный и церковный факторы во внутренней политике советского государства в 1922–1953 гг.). Москва: Кучково поле, 2011. 720 с.

Odincov M. I. Gosudarstvo i cerkov 1917–1938 gg. Moskva: Znanie, 1991. 64 s. (In Russian)

Одинцов И. Государство и церковь 1917–1938 гг. Москва: Знание, 1991. 64 с.

Paschenko V., Kyrydon A. Bil'shovyts'ka derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1930-ti roky. Poltava, 2004. 335 s. (In Ukrainian)

Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. Полтава, 2004. 335 с.

Politychnyj teror i teroryzm v Ukraini XIX–XX st. Istorychni narysy / Vidp. red. V. A. Smolij. Kyiv: Nauk. dumka, 2002. 952 s. (In Ukrainian)

Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2002. 952 с.

Pravoslavnaia enciklopediya Khar'kovschiny / Sost. i otv.red. A. D. Kaplin. Kharkov: Maydan, 2009. 564 s. (In Russian)

Православная энциклопедия Харьковщины / Сост. и ответ. ред. А.Д. Каплин. Харьков: Майдан, 2009. 564 с.

Reabilitovani istoriieiu. Kharkivs'ka oblast'. Kn.1, ch.1 / Obl. red. kol.: Dulub V. H., Bakirov V. S., Yarmysh O. N. ta in. Kharkiv: Oryhinal, 2005. 800 s. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн.1, ч.1 / Обл. ред. кол.: Дулуб В. Г., Бакіров В. С., Ярмиш О. Н. та ін. Харків: Оригінал, 2005. 800 с.

Reabilitovani istoriieiu. Kharkivs'ka oblast'. Kn. 1, ch. 2 / Obl. red. kol.: Terekhov I. O. ta in. Kyiv; Kharkiv: Oryhinal, 2008. 672 s. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1, ч. 2 / Обл. ред. кол.: Терехов І. О. та ін. Київ; Харків: Оригінал, 2008. 672 с.

Reabilitovani istoriieiu. Kharkivs'ka oblast'. Kn. 2 / Obl. red. kol. Baluta I. M. ta in. Kyiv; Kharkiv: Oryhinal, 2014. 672 s. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 2 / Обл. ред. кол. Балута І. М. та ін. Київ; Харків: Оригінал, 2014. 672 с.

Tryhub P. O. Rozkol RPTs v Ukraini (1922–1939): mizh DPU ta reformatsiieiu. Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly, 2009. 300 s. (In Ukrainian).

Тригуб П. О. Розкол РПЦ в Україні (1922–1939): між ДПУ та реформацією. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 300 с.

Yurii Volosnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

THE CLERGY OF THE KHARKIV REGION AT THE OUTSET OF COLLECTIVIZATION (SECOND HALF OF 1929 – END OF 1930)

The paper is concerned with the situation of the clergy of the Kharkiv region in the initial phases of the forced collectivization of agriculture. The analysis is based primarily

on archival sources, many of which are introduced for the first time, as well periodicals, published thematic collections of documents, and academic literature on the subject. An overview of the historiography leads the author to argue that this subject has been insufficiently and superficially studied, and a more thorough engagement with it is overdue. The paper discusses the anti-religious and anti-church policy of the Bolshevik state, targeting all denominations and aimed at sharply weakening the influence of religion and ecclesiastical institutions in society during the forced total collectivization. The legal status of clergy and religious communities in these new conditions is analyzed. The methods used by the Bolshevik authorities to achieve the goal set by the Communist Party leadership are considered, including a sharp increase in repressions against clergy, arrests, dekulakization, exile to remote (northern and eastern) regions of the Soviet state, imprisonment in concentration camps, intimidation, abuse of clergy, prohibition (or obstruction) of religious rites, administrative closure of churches and houses of prayer, the so-called «labor mobilizations» of clerics, active use of punitive taxation to economically stifle clergy, a sharp increase in mandatory insurance payments imposed on churches and houses of prayer, exclusion of clerics from any possibility of receiving social assistance from the state and their discrimination on “class grounds”, and more. The paper also sheds light on the varied forms of protest and resistance by the clergy and believers of the Kharkiv region against the anti-church policy of the Bolsheviks in rural areas and on the repressions against clerics.

Keywords: Kharkiv region, anti-church policy, repression, clergy, resistance, forced collectivization, dekulakization, discrimination, exile.

Текст надійшов до редакції 09.03.2025.

The text was received by the editors 09.03.2025.

Текст затверджено до друку 23.05.2025.

The text is recommended for printing 23.05.2025.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-08>
УДК 930:005.745-027.543”192/193”

Марія Доценко

магістриня історії

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

E-mail: m-i-dotsenko161@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0085-6807>

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ МІЖНАРОДНИХ КОНГРЕСІВ ІСТОРИЧНИХ НАУК (1920–1930-ті РОКИ)

Статтю присвячено дослідженню специфіки організаційного оформлення Міжнародних конгресів історичних наук у період 1920–1930-х рр. Визначено організаційні новації та чинники, що зумовили перетворення цих форумів на наймасштабнішу форму наукової комунікації міжнародної академічної спільноти істориків. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що ключову роль у процесі організаційного оформлення Міжнародних конгресів історичних наук відігравали специфіка геополітичної ситуації, що склалася у світі після завершення Першої світової війни, та динамічний розвиток світової історіографії у міжвоєнний період. Особливу увагу у статті приділено аналізу процесу заснування Міжнародного комітету історичних наук як органу, що забезпечує комунікацію між національними співтовариствами істориків у рамках конгресового простору, та його діяльності,

Як цитувати: Доценко М. Організаційне оформлення Міжнародних конгресів історичних наук (1920–1930-ті роки). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 152–165. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-08>

How to cite: Dotsenko M. The Organizational Maturation of International Congresses of Historical Sciences (1920s–1930s). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 152–165. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-08> (In Ukrainian)

© Доценко М., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

спрямованої на зменшення деструктивного впливу політико-ідеологічних чинників на роботу форумів. Зокрема, з'ясовано, що діяльність Міжнародного комітету історичних наук у період 1920–1930-х рр. сприяла реінтеграції до світового наукового співтовариства істориків з Центральних держав і СРСР та розширенню конгресової мережі через залучення до участі в таких заходах дослідників з країн, не представлених під час попередніх зустрічей науковців. На основі аналізу програм Міжнародних конгресів історичних наук міжвоєнного періоду встановлено, що модернізація підходів до формування мережі секцій зазнала значного впливу процесів спеціалізації історичного знання та інституалізації нових напрямів історичних досліджень. У статті зроблено висновок про принциповий характер новаций, привнесених у роботу Міжнародних конгресів історичних наук у міжвоєнний період, та їхнє важливе значення для завершення організаційного становлення цієї форми наукової комунікації.

Ключові слова: Міжнародні конгреси історичних наук, Міжнародний комітет історичних наук, наукова комунікація, наукове співтовариство.

Ключовою умовою ефективного розвитку будь-якої науки є забезпечення регулярної комунікації між дослідниками. Наймасштабнішою формою наукової комунікації істориків, що вже понад століття об'єднує представників фахового наукового співтовариства з усього світу, є Міжнародні конгреси історичних наук. Організаційне оформлення такої форми наукової комунікації припадає на 1920–1930-ті рр. і пов'язано передусім з утворенням Міжнародного комітету історичних наук, який з 1926 р. опікується підготовкою та проведенням цих заходів. Утім, попри принциповий характер новаций, привнесених у роботу форумів у цей період, діяльність конгресів міжвоєнної епохи набула вкрай фрагментарного відображення в історіографії. Оглядові статті учасників окремих зустрічей науковців 1920–1930-х рр., які брали участь у форумах як представники т. зв. «західної» (Leland 1923; 1926; 1939; Martin 1923; 1928; 1933; Flinck 1934) та «радянської» (Minc 1928; Fridljand 1929; Lukin 1933; Pankratova 1933) історіографій, мають характер інформаційних повідомлень і не містять рефлексії їхніх учасників щодо впливу загальносвітових процесів, що визначають розвиток тодішньої історичної науки, на перебіг цих заходів. Сучасна українська проблемна історіо-

графія вичерпується енциклопедичними статтями, присвяченими загальній історії Міжнародних конгресів історичних наук та Міжнародного комітету історичних наук, зокрема відповідними публікаціями Я. І. Ісаєвича (Isaievych 2009a; 2009b). Відсутність спеціальних праць, присвячених організаційній специфіці конгресів у міжвоєнний період, підвищує актуальність цього дослідження.

Мета дослідження полягає у визначенні організаційної специфіки діяльності Міжнародних конгресів історичних наук у період 1920–1930-х рр. з огляду на загальносвітові тренди та ключові тенденції розвитку світової історичної науки. Джерельна база дослідження представлена офіційною документацією Міжнародного комітету історичних наук, передусім програмами роботи форумів, інформаційними листами про проведення конгресів та звітами національних комітетів істориків країн-учасниць цих заходів, опублікованими в тогочасних фахових періодичних виданнях країн-членів Міжнародного комітету історичних наук.

Традиція скликання Міжнародних конгресів історичних наук була започаткована у 1900 р., її поява стала закономірною реакцією світової академічної спільноти на загальну кризу т. зв. «горизонтальної» комунікативної моделі науки. Усвідомлення науковим співтовариством неможливості забезпечення ефективного розвитку історіографії без регулярного обміну досвідом між дослідниками з різних країн і вичерпності наявних можливостей для ефективної професійної взаємодії вчених у рамках «традиційних» інституціональних структур (університети, академії) сприяло швидкому перетворенню форумів на інструмент активізації міжнародної та міждисциплінарної кооперації вчених (Schroeder-Gudehus 1990, 143). Стабільно високий рівень залучення академічних спільнот різних країн до участі в цих заходах зумовив появу ідеї заснування міжнародної організації, що мала координувати проведення конгресів і забезпечувати фахову комунікацію між вченими з усього світу у міжконгресовий період. Пропозицію щодо створення такої організації вперше представив світовому науковому співтовариству М. Джейсон під час IV Міжнародного конгресу історичних наук у Лондоні (1913 р.),

і вона отримала доволі широку підтримку (Erdmann 1990, 207). Утім, розгортання Першої світової війни та пов'язане з нею порушення періодичності проведення таких форумів зумовили відтермінування реалізації цієї ініціативи до скликання V Міжнародного конгресу історичних наук у Брюсселі (1923 р.).

Відновлення практики скликання форумів ознаменувалося визнанням міжнародною академічною спільнотою необхідності пошуку механізмів зменшення впливу геополітичної ситуації на перебіг роботи засідань. Усвідомлення науковим співтовариством неефективності застосованої під час підготовки та проведення конгресу у Брюсселі практики незапрошення до участі в заході академічних спільнот істориків з країн, визнаних агресорами у Першій світовій війні, сприяло актуалізації питання про утворення структури, орієнтованої на нормалізацію відносин між державними співтовариствами істориків та перетворення конгресів на простір для ефективного розв'язання нагальних питань світової історичної науки. На основі представленого О. Галецьким проєкту положення про діяльність такої структури, укладеного на основі аналізу діяльності аналогічних інституцій у сфері природничих і точних наук, керівництво конгресу на чолі з А. Піренном ухвалило рішення про заснування Міжнародного комітету історичних наук. Розроблення статуту цієї організації було доручено Бюро конгресу істориків у Брюсселі, яке мало представити остаточний варіант документа до 1926 р. (Leland 1923, 654).

Підготовка статуту Міжнародного комітету історичних наук тривала три роки і супроводжувалася гострою дискусією між присутніми у складі Бюро представниками наукових співтовариств американських та французьких істориків. Магістральною проблемою, що гальмувала процес, стала наявність принципових розбіжностей щодо вимог до країн — потенційних членів цієї організації. Американський проєкт статуту передбачав можливість участі в цій організації академічних спільнот усіх країн, представлених під час форумів у Берліні (1908 р.), Лондоні (1913 р.) або Брюсселі (1923 р.), і в такий спосіб дозволяв легітимізувати присутність на наступних заходах учених з Центральних держав (передусім Німеччини та Австрії) та СРСР

як країни, що позиціонувала себе правонаступницею Російської імперії. Французький проєкт передбачав обмеження кола потенційних членів комітету лише представниками національних співтовариств істориків, які брали участь у заході в Брюсселі, що фактично унеможливлювало реінтеграцію вчених із зазначених вище країн до конгресового простору. Активна підтримка американського проєкту з боку Великобританії, Італії та скандинавських країн та визначальна роль Американської історичної асоціації в отриманні комітетом субсидії від Меморіального фонду Лори Спелман Рокфеллер для задоволення фінансових потреб упродовж перших трьох років діяльності організації зумовили ухвалення американського проєкту статуту (Leland 1926, 728–731).

Згідно з цим документом, Міжнародний комітет історичних наук являє собою неурядову організацію, зміст діяльності якої полягає в плануванні, організації та проведенні Міжнародних конгресів історичних наук, формуванні національних комітетів істориків і забезпеченні ефективної комунікації між ними під час конгресів та в міжконгресовий період¹. Членами цієї організації могли стати будь-які країни-учасниці Берлінського, Лондонського або Брюссельського конгресів істориків за умови присутності їхніх представників під час установчої сесії Міжнародного комітету історичних наук у Женеві в квітні 1926 р. Кількість делегатів від кожної країни варіювалася залежно від її статусу: 2 делегати від кожної суверенної держави та 1 делегат від залежної території (домініони, колонії тощо). Ухвалення всіх організаційних рішень відбувалося проведенням загального голосування і могло бути досягнуто за умови позитивного рішення більше ніж 75 % членів комітету. Окрім зазначеної кількості представників, кожна країна могла пропонувати своїх експертів з певної проблематики, які мали би сприяти підвищенню ефективності роботи окремих секцій, проте були позбавлені права голосу у вирішенні нагальних організаційних питань на рівні комітету (Leland 1926, 728–729).

¹ Constitution of the International Committee of Historical Sciences. International Committee of Historical Sciences: website. URL: <http://surl.li/ggwahf> (accessed: 20.12.2024).

Керівним органом, що регламентував діяльність цієї інституції, було визначено Бюро Міжнародного комітету історичних наук, що складалося з президента, двох віцепрезидентів, генерального секретаря, скарбника та чотирьох членів, які мали репрезентувати не менш ніж п'ять країн. Бюро обиралося під час заключного засідання кожного конгресу і мало виконувати свої обов'язки до проведення наступного форуму². Для регулювання фінансово-правової діяльності комітету додатково передбачалося заснування т. зв. юридичного штабу з центром у м. Вашингтон (Leland 1926, 729).

Початок діяльності Міжнародного комітету історичних наук ознаменувався необхідністю пошуку механізмів зменшення впливу геополітичної ситуації на перебіг роботи конгресів. З огляду на це, першочергового характеру набуло питання визначення практичних кроків для реінтеграції до фахового наукового співтовариства вчених з Центральних Держав і СРСР для їхньої участі в роботі VI Міжнародного конгресу істориків в Осло (1928 р.). Пріоритетність реалізації цього напрямку діяльності комітету визначалася відповідною вимогою з боку Меморіального фонду Лори Спелман Рокфеллер щодо обов'язкового активного залучення істориків з Німеччини, Австрії та СРСР у роботу форуму (Erdmann 1990, 207–208). Такий стан речей зумовив проголошення керівництвом Міжнародного комітету історичних наук принципу неполітизованості такої форми наукової комунікації, що залишається однією з ключових засад її функціонування дотепер (Rykhlik 2022, 75). Символічним актом інклюзії до фахового наукового співтовариства академічних спільнот істориків з країн, що після Першої світової війни опинилися поза конгресовим простором, стало надання радянським та австрійським ученим права виступу на церемонії закриття цього заходу (Minc 1928, 93).

Діяльність форуму істориків в Осло засвідчила ефективність обраної Міжнародним комітетом історичних наук стратегії «примирення»

² Constitution of the International Committee of Historical Sciences. International Committee of Historical Sciences: website. URL: <http://surl.li/ggwahf> (accessed: 20.12.2024).

істориків з країн-учасниць Першої світової війни та подолання впливу післявоєнної міжнародної напруженості на функціонування фахового наукового співтовариства, проте актуалізувала проблему необхідності пошуку шляхів примирення між представниками т. зв. «радянської» та «російської» («емігрантської») історіографій, ризики виникнення якої не були належно оцінені організаторами заходу за його підготовки. Ідеологічне протистояння між представниками цих академічних спільнот мало значний вплив на перебіг роботи конгресу й досягло кульмінації у формі відкритого конфлікту під час засідання Генеральної Асамблеї Міжнародного комітету історичних наук у Венеції (1929 р.) (Fridljand 1929, 270–271), ледь не ставши причиною розпуску його дочірньої комісії з питань викладання історії³. Утім, починаючи з засідання Генеральної асамблеї Міжнародного комітету історичних наук у Лондоні (1930 р.)⁴, зазначене протистояння починає поступово згасати і вже не відіграє істотної ролі під час роботи VII Міжнародного конгресу історичних наук у м. Варшава (1933 р.), коли основним вузлом протиріч, що визначали перебіг засідань форуму, стає методологічний антагонізм між т. зв. «радянською» та «західною» наукою (Derzhavin 1933, 81–87). Попри недостатній рівень прогнозування ризиків, пов'язаних з розгортанням процесу інтеграції наукового співтовариства істориків з СРСР до конгресового простору та відсутність чітко визначеної процедури реагування на виникнення конфліктних ситуацій між ученими, що зумовлюють втрату дискусіями академічного характеру, досвід протидії конфронтації між представниками т. зв. «радянської» і «російської» та т. зв. «радянської» і «західної» історіографій став прецедентом для успішного стримування впливу нацистської ідеології на перебіг роботи засідань форумів у Варшаві (1933 р.) (Fling 1934, 273–274; Martin 1933, 542–543) та Цюриху (1938 р.) (Blanchet 1938, 223–224; Leland 1939, 292–293).

³ Eastman D. M. Report of the Assembly of the International Committee of Historical Sciences. *Report of the Annual Meeting of the Canadian Historical Association*. 1929. № 8(1). P. 17–18.

⁴ Trotter R. G. Report of the Assembly of the International Committee of Historical Sciences. *Report of the Annual Meeting of the Canadian Historical Association*. 1930. № 9 (1). P. 13–15.

Важливим напрямом діяльності Міжнародного комітету історичних наук, що сприяв становленню конгресів як форми наукової комунікації істориків з усього світу, стало розширення конгресового простору, що відбувалося через інтеграцію до нього нових членів та проведення форумів у регіонах, які раніше не були залучені до організації заходів. Активна взаємодія цієї організації з національними академічними спільнотами істориків з країн, які не були представлені на попередніх зустрічах науковців, дозволила інтегрувати до комунікативної мережі міжнародного наукового співтовариства істориків-учених з 15 країн та забезпечити їхню участь у роботі засідань під час конгресів в Осло (1928 р.) та Варшаві (1933 р.)⁵. Відмова від практики обмеження географії цих форумів територіальними рамками Західної Європи та залучення в ролі країн-організаторів заходів Норвегії, Польщі та США (IX Міжнародний конгрес історичних наук, запланований на 1943 р., мав відбутися у м. Вашингтон)⁶ засвідчила визнання Міжнародним комітетом історичних наук перспективності посилення академічних зв'язків з американськими істориками та активізації контактів з науковими співтовариствами вчених з країн Скандинавії та Центрально-Східної Європи.

Організаційне оформлення Міжнародних конгресів історичних наук ознаменувалося не лише спробою консолідації зусиль учених для протидії впливу політико-ідеологічних чинників на функціонування цього майданчика для фахової наукової комунікації, але й модернізацією підходів до формування програми форумів. Посилення спеціалізації історичного знання та розгортання процесу інституалізації нових напрямів історичних досліджень сприяли розширенню мережі секцій та зумовили необхідність пошуку механізмів оптимізації роботи конгресу. Запропонований під час підготовки зустрічі науковців у Брюсселі (1923 р.) поділ секцій на синхронні підсекційні засідання

⁵ Comités nationaux — National Committees d'après les Bulletins et textes du secrétariat. International Committee of Historical Sciences: website. URL: <http://surl.li/htxxrl> (accessed: 20.12.2024).

⁶ Congrès international des sciences historiques de Zürich. *Bibliothèque de l'École des chartes*. 1938. № 99. P. 430–431.

(Leland 1923, 646–647) обмежував учасників заходу у формуванні індивідуальної програми візиту та нерідко унеможлиблював присутність учених на всіх потенційно цікавих для них сесіях, присвячених суміжній проблематиці. Різка критика цього підходу, висловлена під час форумів у Брюсселі (1923 р.) (Martin 1923, 444–445), Осло (1928 р.) (Cordey 1928, 158–160) та Варшаві (1933 р.) (Fling 1934, 271–273; Coornaert, Préclin 1934, 148–149), зумовила визнання керівництвом Міжнародного комітету історичних наук доцільності пріоритизації засідань та запровадження їхнього поділу на т. зв. «ранкові сесії», присвячені проблемам, потенційно цікавим широкому колу вчених, і т. зв. «вечірні сесії», спрямовані на обговорення вузькоспеціалізованих питань. Зазначена модель вперше була застосована під час VIII Міжнародного конгресу історичних наук у Цюриху (1938 р.) і стала основою для подальшої імплементації ранжування засідань на т. зв. «головні» та «спеціалізовані» сесії, що дотепер залишається одним з ключових принципів у практиці організації роботи цих форумів (Leland 1939, 291–292). Інтеграція до програми конгресів засідань, організованих тематичними міжнародними комітетами, комісіями та організаціями, що входили до складу Міжнародного комітету історичних наук⁷, засвідчила посилення впливу характерних для розвитку світової історіографії міжвоєнного періоду процесів формування курсу на міждисциплінарність досліджень та водночас поглиблення спеціалізації історичного знання на підготовку та проведення цих заходів.

Принципових змін у період 1920–1930-х рр. зазнав підхід до формування культурної програми конгресів, що в попередні роки мала здебільшого пізнавальний характер і передбачала забезпечення додаткових умов для неформальної комунікації між академічними спільнотами істориків з різних країн. З часів форуму істориків у Брюсселі (1923 р.) тематична специфіка цього елемента зустрічей науковців починає виконувати символічні функції, визначені передусім

⁷ VIIe congrès international des Sciences Historiques, Varsovie, du 21 au 28 août 1933 sous le haut patronage de S. E. Le Président de la République de Pologne. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*. 1932. № 37. P. 38–43.

геополітичним контекстом проведення кожного з заходів. Інтеграція до культурної програми першого повоєнного заходу екскурсій до м. Іпр та місця битви на р. Ізер (Leland 1923, 642) дозволяє констатувати визнання організаторами конгресу потенціалу культурної програми як одного з інструментів примирення представників наукового співтовариства істориків з різних країн світу та є першим в історії такої форми наукової комунікації прецедентом організації культурних заходів для консолідації наукового співтовариства у визнанні недопущення нових масштабних збройних конфліктів у світі. Подальша еволюція підходу до формування культурної програми пов'язана з підготовкою та проведенням форуму у Варшаві (1933 р.) та спрямуванням усіх запропонованих його учасникам додаткових заходів на презентацію традицій польського державотворення (Coornaert, Préclin 1934, 148). Міжнародно-політичний контекст проведення цього конгресу сприяв усвідомленню його організаторами можливості й доцільності використання культурної програми для легітимації державної незалежності в очах світової громадськості.

Отже, діяльність Міжнародних конгресів історичних наук у період 1920–1930-х рр. ознаменувалася модернізацією підходів до організації цих заходів, що було зумовлено як специфікою геополітичної ситуації у світі, так і загальними тенденціями розвитку світової історичної науки. Заснування Міжнародного комітету історичних наук та забезпечення ним комунікації між національними академічними спільнотами сприяло розширенню мережі фахового наукового співтовариства та мінімізації впливу політико-ідеологічних чинників на перебіг роботи засідань. Поглиблення спеціалізації історичного знання та інституалізація нових напрямів досліджень сприяли зародженню практики пріоритизації проблематики сесій за значущістю для розвитку світової історіографії. Зазначені здобутки діяльності конгресів дозволяють стверджувати про принциповий характер новацій, привнесених у роботу цих форумів у міжвоєнний період, та їхнє важливе значення для завершення організаційного становлення такої форми наукової комунікації.

Список літератури / References

- Blanchet A. Congrès international des sciences historiques à Zurich. *Journal des Savants*. 1938. № 5. P. 223–224.
- Coornaert E., Préclin E. Le VIIe Congrès international des Sciences historiques. *Revue d'histoire moderne*. 1934. T. 9. № 12. P. 147–150.
- Cordey J. Le VIe congrès international des sciences historiques. *Bibliothèque de l'École des chartes*. 1928. № 89. P. 158–160.
- Derzhavin N. S. Burzhuaznaja istoricheskaja nauka na kongresse. *Bor'ba klassov*. 1933. № 12. S. 81–87. (In Russian)
- Державин Н. С. Буржуазная историческая наука на конгрессе. *Борьба классов*. 1933. № 12. С. 81–87.
- Erdmann K. D. Les Congrès internationaux des Sciences historiques. *Relations internationales*. 1990. № 62. P. 201–211.
- Fling F. M. Seventh International Congress of Historical Sciences Warsaw, August 21–28, 1933. *The American Historical Review*. 1934. Vol. 39. № 2. PP. 269–274.
- Fridljand C. Tret'ja sessija internacional'nogo komiteta istoricheskikh nauk. *Istoriik-marksist*. 1929. № 13. S. 269–275. (In Russian)
- Фридлянд Ц. Третья сессия интернационального комитета исторических наук. *Историик-марксист*. 1929. № 13. С. 269–275.
- Goyau G. Au Congrès Historique d'Oslo. *Revue des Deux Mondes*. 1928. Vol. 47. № 1. P. 189–194.
- Isaievych Ya. D. Mizhnarodnyj komitet istorychnykh nauk. URL: <http://surl.li/bdnih> (data zvernennia: 23.12.2024). (In Ukrainian)
- Ісаєвич Я. Д. Міжнародний комітет історичних наук. URL: <http://surl.li/bdnih> (дата звернення: 23.12.2024).
- Isaievych Ya. D. Mizhnarodni konhresy istorykiv. URL: <http://surl.li/bdmvr> (data zvernennia: 23.12.2024) (In Ukrainian)
- Ісаєвич Я. Д. Міжнародні конгреси істориків. URL: <http://surl.li/bdmvr> (дата звернення: 23.12.2024).
- Leland W. G. The International Congress of Historical Sciences, Held at Brussels. *The American Historical Review*. 1923. Vol. 28. № 4. PP. 639–655.

Leland W. G. The International Committee of Historical Sciences. *The American Historical Review*. 1926. Vol. 31. № 4. PP. 726–731.

Leland W. G. The Congress of Historical Sciences at Zurich. *The American Historical Review*. 1939. Vol. 44. № 2. PP. 290–293.

Lhéritier M. Le Comité International des Sciences Historiques. *Revue d'histoire moderne*. 1930. T. 5. № 28. P. 280–288.

Lukin N. M. VII Mezhdunarodnyj istoricheskij kongress v Varshave. *Istoriik-marksist*. 1933. № 5. S. 118–129. (In Russian)

Лукин Н. М. VII Международный исторический конгресс в Варшаве. *Историик-марксист*. 1933. № 5. С. 118–129.

Martin O. Le Congrès Historique de Bruxelles. *Revue historique de droit français et étranger*. 1923. Vol. 2. P. 443–461.

Martin O. Le Congrès Historique d'Oslo. *Revue historique de droit français et étranger*. 1928. Vol. 7. P. 441–460.

Martin O. Le Congrès Historique de Varsovie. *Revue historique de droit français et étranger*. 1933. Vol. 12. № 3. P. 525–544.

Mine I. Marksisty na istoricheskoy nedele v Berline i 6-m mezhdunarodnom kongresse istorikov v Oslo. *Istoriik-marksist*. 1928. № 9. S. 84–96. (In Russian)

Ми́нц И. Марксисты на исторической неделе в Берлине и 6-м международном конгрессе историков в Осло. *Историик-марксист*. 1928. № 9. С. 84–96.

Myhre J. E. 6th International Congress of Historical Sciences Oslo 1928. URL: <http://surl.li/potxnw> (accessed: 23.12.2024).

Pankratova A. Dnevnik raboty kongressa. *Bor'ba klassov*. 1933. № 10. S. 70–74. (In Russian)
Панкратова А. Дневник работы конгресса. *Борьба классов*. 1933. № 10. С. 70–74.

Pankratova A. Sed'moj mezhdunarodnyj kongress. *Bor'ba klassov*. 1933. № 10. S. 1–16. (In Russian)

Панкратова А. Седьмой международный конгресс. *Борьба классов*. 1933. № 10. С. 1–16.

Raymond J. VIIe Congrès international des sciences historiques: Résumés des communications présentées au Congrès. *Revue des études byzantines*. 1934. 174. P. 248.

Rykhlik Ya. Rozdumy vidomoho ches'koho istoryka pro ahresiiu Rosii proty Ukrainy na storinkakh drugoho vydannia knyhy «Istoriia Ukrainy» (Praha, 2022) ta u zv'iazku z provedenniam XXII Mizhnarodnoho konhresu istorychnykh nauk (Poznan', RP, 21–27 serpnia 2022 r.). *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky. Mizhvidomchyj zbirnyk naukovykh prats'*. 2022. Vyp. 31. S. 71–76. (In Ukrainian)

Рихлік Я. Роздуми відомого чеського історика про агресію Росії проти України на сторінках другого видання книги «Історія України» (Прага, 2022) та у зв'язку з проведенням XXII Міжнародного конгресу історичних наук (Познань, РП, 21–27 серпня 2022 р.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. 2022. Вип. 31. С. 71–76.

Schroeder-Gudehus B. Les congrès scientifiques et la politique de coopération internationale des académies des sciences. *Relations internationales*. 1990. № 62. P. 135–148.

Synave P. Le Ve Congrès International des Sciences Historiques. *Revue Biblique*. 1923. Vol. 32. № 3. P. 416–425.

Volgin V. Metodologicheskaja diskussija na Varshavskom kongresse. *Bor'ba klassov*. 1933. № 10. S. 24–26. (In Russian)

Волгин В. Методологическая дискуссия на Варшавском конгрессе. *Борьба классов*. 1933. № 10. С. 24–26.

Warland G. 5th International Congress of Historical Sciences, Brussels 1923. URL: <http://surl.li/kvbskb> (accessed: 20.12.2024).

Mariia Dotsenko

Master of History

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

E-mail: m-i-dotsenko161@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0085-6807>

THE ORGANIZATIONAL MATURATION OF INTERNATIONAL CONGRESSES OF HISTORICAL SCIENCES (1920s-1930s)

The article is concerned with the organization of international congresses of historical sciences in the 1920s and 1930s. The author identifies the organizational innovations and factors that led to the transformation of this platform into the largest form of academic

communication for the global community of historians. Analysis of the sources leads the author to argue that the key roles in the organizational evolution of international congresses of historical sciences were played by the geopolitical situation in the aftermath of World War I and the dynamic development of historical scholarship around the world in the interwar period. The article pays special attention to the establishment of the International Committee of Historical Sciences as a structure that promoted communication between national communities of historians within the congress space, and to its activities aimed at reducing the destructive influence of political and ideological factors on the work of these forums. In particular, it is found that the efforts of the International Committee of Historical Sciences in the 1920s and 1930s contributed to the reintegration of historians from the Central Powers and the USSR into the global research community and helped expand the reach of congresses to involve researchers from previously unrepresented countries. Based on the analysis of the programs of the international congresses of historical sciences that convened in the interwar era, the author establishes that the modernization of approaches to the structuring of the system of sections was greatly influenced by the processes of specialization of historical knowledge and institutionalization of new areas of historical research. The author concludes that the innovations introduced into the work of international congresses of historical sciences in the interwar era were far-reaching and proved essential for the organizational maturation of this form of academic exchange.

Keywords: international congresses of historical sciences, International Committee of Historical Sciences, academic communication, academic community.

Текст надійшов до редакції 04.03.2025.

The text was received by the editors 04.03.2025.

Текст затверджено до друку 14.05.2025.

The text is recommended for printing 14.05.2025.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-09>
УДК 94(5)''04/14'':373.091.64(47+57)''193/195''

Сергій Д'ячков

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: s.v.dyachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7884-2572>

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ В «СТАЛІНСЬКОМУ БУКВАРІ» АКАДЕМІКА Є. КОСМІНСЬКОГО

Радянські підручники з всесвітньої історії рідко привертають увагу дослідників. Проте матеріали цього масиву джерел дають можливість зануритися в різноманітні проблеми розвитку історичної науки, освіти й культури. Нові шкільні підручники багато в чому забезпечили загальний успіх сталінської реформи освіти середини 30-х рр. Підручник академіка Є. Космінського з історії середніх віків для 6–7 класів середньої школи мав, безумовно, новаторський характер. Він вперше пропонував шкільний курс всесвітньої історії, який охоплював проблеми середньовіччя країн Європи та Азії, а також історії народів тогочасного СРСР. Він став «сталінським букварем» — класичним взірцем навчальної книги для масової радянської школи. Його автор був вимушений доводити свою лояльність режиму ідеологемами «марксистської теорії», а також пропагандою панславізму,

Як цитувати: Д'ячков С. Історія середньовічного Сходу в «сталінському букварі» академіка Є. Космінського. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 166–185. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-09>

How to cite: Dyachkov S. History of Medieval Asia in Academician Ye. Kosminsky's «Stalin's Primer». *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 166–185. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-09> (In Ukrainian)

© Д'ячков С., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

антизахідництва та антиклерикалізму. Розділи, присвячені історії країн Сходу, з'явилися в підручниках С. Космінського, виданих наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. Автор підручника встановив відповідну «ієрархію» східних народів. «Прогресивну» роль серед них відіграють неросійські народи СРСР на чолі з Грузією, Вірменією, Азербайджаном та народами Середньої Азії. До «передових» народів Сходу автор відносить арабів, індійців та китайців. Щодо кочових народів (гунів, монголів, маньчжурів), а також турків-османів та японців переважають негативні судження. Перший досвід викладання історії країн і народів Сходу в середні віки мав певні труднощі, які переважно полягали в неможливості втиснути цивілізації Сходу в марксистську теорію соціально-економічних формацій. Автор підручника був вимушений пристосовувати історичні реалії середньовіччя до політико-ідеологічних постулатів та вимог компартійної цензури. Крім того, навчальний матеріал страждає помітною структурною недосконалістю. Унаслідок цього з історичного контексту «зникли» країни й народи, спотворено значний масив фактів та явищ, порушено живу тканину соціально-політичних і культурних процесів Східного Середньовіччя.

Ключові слова: історія середньовічного Сходу, радянські шкільні підручники, академік С. Космінський, «сталінський буквар».

Історія посідає особливе місце в шкільних навчальних програмах будь-якої держави. Адже саме її зміст надає можливість підростаючому поколінню ідентифікувати себе як громадян країни та засвоїти необхідні культурно-історичні традиції. Радянські підручники з всесвітньої історії відносно нещодавно почали виступати як окремий предмет дослідження. Матеріали цього цікавого й багатоаспектного масиву джерел дають можливість зануритися в різноманітні проблеми розвитку історичної науки, освіти й культури відповідного періоду.

У перше десятиліття радянської влади було здійснено енергійну спробу кардинального реформування всієї системи освіти для позбавлення «буржуазної спадщини». У 20-ті рр. школярам та студентами СРСР замість традиційних курсів з вітчизняної та всесвітньої історії за деякими винятками пропонували штучні, схематизовані «коктейлі» з історії, соціології, суспільствознавства. На початку 30-х рр. їхня шкідливість та пустопорожність стали очевидними (Strazhev 1957, 65–68).

В умовах тоталітарного режиму СРСР процес реформування середньої та вищої освіти очолила компартія. 15 травня 1934 р. було ухвалено постанову ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР «Про викладання громадянської історії в школах СРСР», в якій зазначалося про необхідність викладання історії в живій цікавій формі з висвітленням найважливіших подій та фактів у їхній хронологічній послідовності. Підкреслювалося, що вирішальною умовою міцного засвоєння учнями курсу є обов'язкове закріплення в пам'яті учнів важливих історичних явищ, історичних діячів, хронологічних дат. Вважалося, що тільки такий курс історії може підвести учнів до марксистського розуміння історії.

Кінцевий результат концептуальних змін в історичній науці та освіті — шкільні та вишівські підручники. З появою «стабільних» шкільних підручників з громадянської історії пов'язували загальний успіх сталінської реформи освіти середини 30-х рр. Пізніше в публіцистичному середовищі з'явився термін «сталінський буквар», яким називали шкільні підручники — стовпи реформованого освітнього простору радянської держави. Другим пунктом постанови 1934 р. були визначені провідні науковці, відповідальні за створення нових підручників з історії для школи. Групу спеціалістів з історії середніх віків очолив професор Євген Олексійович Космінський (у документі помилково названий Косьмінским)¹.

Важливим кроком у реформуванні викладання історії в середній школі стали конкурси підручників, проведені під пильним контролем компартії та уряду. Зрештою, переможцями конкурсу визнали навчальні книги, які освітяни називали «професорськими підручниками», оскільки їхніми авторами ще за традицією царської Росії були університетські професори, визнані авторитети радянської історичної науки. Серед них — професор Є. О. Космінський, фігура якого посідає особливе місце в радянській медієвістиці.

Євген Космінський (1886–1959) навчався у Варшавському та Московському університетах, де на той час викладали метри

¹ Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Центрального Комитета ВКП(б). О преподавании гражданской истории в школах СССР. 15 мая 1934 г. *Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК от 16 мая 1934 г.* № 113. С. 368–369.

російської медієвістики кінця XIX — початку XX ст. Після стажування в Гейдельберзі та закінчення університету в 1910 р. із золотою медаллю Є. Космінський залишився на кафедрі загальної історії Московського університету для підготовки до професорського звання.

Після Жовтневої революції талановитий учений та викладач зміг пристосуватися до реалій більшовицького режиму. У 1925–1926 рр., будучи в науковому відрядженні у Великій Британії, майже п'ять місяців працював у наукових установах та бібліотеках, збираючи матеріали для дисертації з історії англійського села у XIII ст. У період 1926–1935 рр. Є. Космінський був професором Інституту Червоної професури. З відновленням історичного факультету МДУ в 1934 р. очолив там кафедру історії середніх віків. З 1936 р. до кінця життя працював також старшим науковим співробітником сектору історії середніх віків в Інституті історії АН СРСР.

Професор Є. Космінський був фундатором та незмінним редактором щорічника «Средние века» — головного видавничого органу медієвістів Радянського Союзу. У листопаді 1946 р. він став дійсним членом АН СРСР. Як визнаного фахівця з аграрної історії середньовічної Англії Є. Космінського обрали почесним доктором Оксфордського університету, а також членом Американської академії політичних наук у Нью-Йорку та членом Товариства з економічної історії при Лондонському університеті (Nauchnaja 1956, 5–15; Gutnova 1972, 52–62). Під час «безпощадної» боротьби з «космополітизмом» у 1949 р. визнаного у світі вченого, лауреата Державної премії академіка Є. Космінського звинуватили в «буржуазному об'єктивізмі» та змусили залишити керівництво університетською кафедрою, а пізніше й сектором Інституту історії (Gorova 2014, 96–99; Sharova 2003, 256–296).

На диво, ця розправа не відбилася на долі шкільного підручника за його авторством. Серед переможців конкурсу навчальних книг з всесвітньої історії підручник, підготовлений у 1940 р. за редакцією Є. Космінського, виявився найбільш «живучим» і неодноразово перевидавався (1941, 1943, 1949, 1951, 1956, 1959). Крім того, підручник перекладали мовами народів СРСР і багаторазово видавали в союзних

та автономних республіках, а також у країнах «народної демократії» (Bibliografija 1956, 27–28). Рівня «сталінського букваря» навчальна книга Є. Космінського «досягла» у виданнях другої половини 40-х — першої половини 50-х рр. Підручники саме цього часу проаналізовано в статті (Kosmins'kyu 1949; Kosminskij 1951).

Структура підручника Є. Космінського для того часу мала безумовно новаторський характер і навіть відповідала деяким сучасним тенденціям вивчення історії в загальній середній школі. Цим підручником вперше пропонувався шкільний курс всесвітньої історії, який охоплював проблеми середньовіччя країн Європи та Азії, а також історії народів тогочасного СРСР.

Відповідно до вимог постанови 1934 р. та затвердженої на той час періодизації всесвітньої історії в основу навчальної книги було покладено хронологічну послідовність історичних подій — від падіння Західної Римської імперії до буржуазної революції в Англії в середині XVII ст. За сучасною періодизацією, визнаною в Україні, це історія середніх віків (7 клас) та частково початок Нового часу (8 клас). Шкільну програму було розраховано на 80 навчальних годин. Вивчення історії середніх віків починалося у другому півріччі VI класу та охоплювало весь VII клас (Andrejevskaja, Bernadskij 1947, 32).

Зміст навчального матеріалу підручника Є. Космінського поділено на три відділи відповідно до визнаної тоді періодизації історії середніх віків: «Раннє середньовіччя»; «Європа і Азія XI–XV століть»; «Пізнє середньовіччя». Періодизація історії середніх віків, запропонована в тексті підручника, не пояснювалася. Автор обмежився загальним та безумовним зауваженням: *«Цей період називається середніми віками тому, що він лежить посередині між стародавнім світом і новим часом. У середні віки панував не рабовласницький лад, як у стародавньому світі, а феодалний»* (Kosmins'kyu 1949, 3). Треба також підкреслити, що академік Є. Космінський на сторінках підручника застосовував поняття «середні віки», «феодалізм», «період кріпацтва» як тотожні й поширював їх у всесвітньому просторі V–XVII ст.

Фахівці зазначають, що навчальні видання за авторством Є. Космінського наприкінці 40-х — початку 1950-х рр. за своїм змістом

свідчили про повну капітуляцію історика перед ідеологічним тиском та партійною цензурою. Своєрідною квінтесенцією підручника може слугувати стаття академіка Є. Космінського з дуже виразною назвою «Ідейно-політичне виховання під час уроків історії середньовіччя». У цьому творі висококваліфікований історик-науковець був вимушений доводити свою лояльність режиму ідеологічними та пропагандистськими штампами нібито «марксистської теорії» та цитатами з творів більшовицьких вождів: *«Історія повинна малюватись учню, як прогресивний розвиток всього людства від первісно-общинного ладу, через рабство, феодалізм і капіталізм до безкласового соціалістичного суспільства»* (пер. з рос.)* (Kosminskij 1947, 5).

Уже друге речення тексту підручника можна вважати за кредо цієї праці: *«Римське рабовласницьке суспільство було зруйновано революцією рабів та колонів і варварськими завоюваннями»* (Kosmin's'kyu 1949, 3). Взагалі текст підручника дуже щільно заповнений відповідними твердженнями відносно революції рабів і колонів, класової боротьби селян-кріпаків як рушійної сили всесвітньо-історичного процесу тощо. Ця особливість підручника знайшла відповідну оцінку фахівців (Valenskiy 1954, 21–28; Gorova 2014, 96–99).

Крім «марксистського» забарвлення, підручник Є. Космінського страждає також іншими ідеологічними та пропагандистськими забобонами, серед котрих домінують панславізм та антизахідництво. Наприклад, германці та романо-німецькі народи згадуються в тексті поверхово й лише через призму боротьби класів. З другого боку, історія слов'янства представлена у відверто ідеалізованому вигляді.

Дуже упереджено, не жалкуючи чорної фарби та відвертої брехні, у підручнику подається роль католицької церкви, а також релігії взагалі. Твір Є. Космінського по суті є антиклерикальним підручником. На його сторінках релігія (християнська, мусульманська, буддійська) і церква системно представлені як головна твердиня феодальної експлуатації, неучтва та мракобісся (Valenskiy 1954, 87).

Стосовно включення матеріалів історії країн Сходу до шкільного підручника потрібно відзначити, що «шкільна історія» на просторах

* Тут і далі всі переклади, якщо не вказано інше, належать авторові статті.

Російської імперії, починаючи з XIX ст. була наскрізь європоцентричною. У перших виданнях реформованого шкільного підручника з історії середніх віків для 6-7 класів проблеми історії країн та народів Сходу не розглядалися. Відповідні розділи, присвячені історії країн Сходу в середні віки, з'явилися в підручниках Є. Космінського, виданих наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. Як уже відзначалося, це був новаторський крок, який свідчив про намагання створити всеосяжний підручник всесвітньої та вітчизняної історії для середньої школи. Отже, шкільний курс історії формував в учнів уявлення про прогресивний перебіг історичного процесу, що в середні віки полягав у становленні, піднесенні та розкладі феодалізму.

У підручнику Є. Космінського проблемам середньовічної історії країн Сходу присвячений значний обсяг навчального матеріалу, але й він подається тенденційно під густим ідеологічним «соусом» і з помітними «білими плямами». На думку академіка Є. Космінського, *«учні повинні переконатися, що західні народи, які претендують на світове панування і роль носіїв всесвітньої цивілізації, тривалий час залишалися варварами у порівнянні з народами більш культурного Сходу, Візантією, з арабами, з Індією та Китаєм»*. Ця ідеологічна установка підкріплюється морально-етичним тиском: *«... Жах і мерзоту має викликати в учнів опис звірств європейських колонізаторів у захоплених країнах, винищення цілих племен, система найжорстокішого рабства, торгівля людьми»* (пер. з рос.) (Kosminskij 1947, 8).

Автор підручника встановлює певний ранжир східних народів. «Прогресивну» роль серед них відіграють неросійські народи СРСР, серед яких особливе місце в історичних подіях та явищах належить передусім Грузії, Вірменії, Азербайджану та народам Середньої Азії. До передових народів середньовічного сходу автор відносить арабів, індійців та китайців. Що стосується кочових народів (гунів, половців, монголів, маньчжурів), а також турків-османів та японців, то щодо них переважають негативні судження.

Огляд відповідних розділів підручника Є. Космінського показує, що перший досвід викладання історії країн і народів Сходу в середні віки мав певні труднощі, які полягали передусім у неможливості увібгати

цивілізації Сходу в марксистську теорію соціально-економічних формацій. Крім того, автор підручника був вимушений пристосовувати історичні реалії середньовіччя до політико-ідеологічних постулатів та вимог компартійної цензури.

Араби та народи Близького Сходу

У першому відділі «Раннє середньовіччя» два параграфи третього розділу присвячені подіям виникнення ісламу та історії Арабського халіфату. Учням запропоновано нарис соціально-економічного й політичного розвитку країн Аравійського півострова, а також розповідь про особливості життя людей у складних кліматичних умовах. Феномен виникнення ісламу Є. Космінський трактує як результат боротьби арабів з іноземними поневолювачами — персами та абіссинцями. Крім того, іслам розглядається як засіб подолання внутрішніх проблем через об'єднання бедуїнської та хіджаської аристократії. За текстом навчальної книги якийсь Мухаммед з Мекки був обраний Аллахом для проповіді єдиної «істинної віри» серед язичників. За божим промислом Мухаммед домогся перемоги єдинобожжя в Аравії. У підручнику підкреслюється, що, *«як і християнська релігія, іслам наказував простому народові коритись знаті і владі»* (Kosmins'kyu 1949, 25).

Особливе місце в підручнику приділено причинам успіхів арабських завоювань та конкретному перебігу подій. До тексту параграфу додається досить коректна та інформативна історична карта «Завоювання арабів». Зрозуміло, що головні противники арабів — Візантія та Іран — *«були виснажені довгою війною між ними»*, а також *«жорстокою класовою боротьбою»*. Під час завоювання Вірменії, Грузії, Азербайджану й Середньої Азії араби зіткнулися з упертим небажанням народів підкоритись іноземному пануванню. Боротьба за незалежність розтягнулася на сотні років. Грузію — батьківщину «вождя народів» — арабам не вдалося підкорити цілком, і гірські області країни залишилися незалежними (Kosmins'kyu 1949, 28).

У результаті арабських завоювань утворилася небачена за розмахом мусульманська держава на чолі з халіфами, яких уважали заступниками пророка. Серед усіх халіфів бути згаданим у підручнику удостоївся лише

«суворий і фанатичний» Омар. У тексті досить коротко переказується історія династії Омейядів та Аббасидів. Класовий характер ісламської держави для автора не підлягав сумніву та не вимагав якогось пояснення: *«У халіфаті встановився феодальний лад. Знать мала багато землі, на якій працювали підлеглі їй селяни. Але в неї було й багато рабів»*. Суспільство було засновано на соціальній та майновій несправедливості: *«Халіфи, знать та багаті купці Багдада жили в казковій розкоші, у чудових палацах серед теністих садків. Але у той же час у Багдаді жило багато бідноти, жебраків, а також погано оплачуваних, напівголодних поденичників і рабів»* (Kosmins'kyu 1949, 29).

У тексті підручника немає пояснень, звідки в бедуїнів та осілих арабів взявся «феодалізм». Також не пояснюється, чому саме занепадав та розвалився халіфат. Серед нових держав, утворених на руїнах халіфату, згадуються лише ті, що виникли на просторах майбутнього СРСР (Kosmins'kyu 1949, 30–31).

У розділі VII «Культура раннього середньовіччя» окремий параграф присвячено культурі країн халіфату. Тут справедливо стверджується, що загарбники-араби, які руйнували *«пам'ятники середньоазіатського письменства»* врешті-решт підпали під вплив греків, сірійців, іранців, народів Середньої Азії та інших завойованих народів і засвоїли їх культуру. Отже, культура і наука продовжували розвиватися в халіфаті арабською мовою. Є. Космінський розповідає про видатні досягнення арабської культури того часу, однак водночас зауважує, що в мусульманських країнах, як і в християнських, *«вільна думка переслідувалась, і релігія затримувала розвиток науки»*. Проте вже в наступному абзаці автор визнає великі досягнення всесвітньо відомих науковців і мислителів аль Хорезмі, аль Біруні, Алі ібн Сіні (чомусь без дат життя) (Kosmins'kyu 1949, 67). Імена цих видатних особистостей традиційно згадуються в радянських і сучасних підручниках.

До розділу XI «Побут і культура XII–XIII століть» включено параграф «Культура Сходу і Русі». У перших рядках параграфа проголошується вже відомий ідеологічний постулат: *«в XII — XIII століттях культура Китаю, Індії, мусульманських країн, Візантії стояла вище*

західноєвропейської» (Kosmins'kyu 1949, 113). Автор уважав, що цього достатньо, бо далі йдеться лише про культурні досягнення арабської Іспанії.

Окремим пунктом у параграфі характеризується розвиток культури Грузії та Азербайджану, оскільки вони представляють «*народи нашої великої батьківщини*» (Kosmins'kyu 1949, 115). Стверджується, що на межі XII–XIII ст. Грузія переживала піднесення і стала однією з найсильніших держав Близького Сходу (?). Є. Космінський ґрунтовно підкреслює, що в Грузії за часів цариці Тамари процвітала книжна освіченість і поезія. Тут творив один з найвидатніших поетів в історії середньовіччя Шота Руставелі. Далі йдеться про досягнення грузинської архітектури XI–XII століть. На думку автора, «*грузинські архітектори користувались славою на Русі і допомагали в будівництві руських храмів*» (Kosmins'kyu 1949, 116). На жаль, конкретні факти щодо цього не наводяться.

Треба відзначити, що середньовічну історію Близького Сходу та Передньої Азії в підручнику Є. Космінського представлено дуже мало. Про сильні та обширні держави, які виникли тут після розпаду халіфату, не йдеться. На сторінках підручника зовсім розчинилася історія середньовічного Ірану. Держава Сасанідів (III–VII ст.) згадується лише в руслі її відносин з Візантією (Kosmins'kyu 1949, 16–17). Сефевидський Іран, який у XVI–XVII ст. був гідним противником Османської Туреччини та Великих Моголів, на сторінках підручника навіть не згадується.

Індія

До розділу VII «Культура раннього середньовіччя» чомусь включений невеличкий § 4 «Індія», який у російськомовному виданні перетворюється на самостійний розділ (Kosminskij 1951, 71–74). Характеристика культурного розвитку народів царства Гупта (IV–VI ст.) подається традиційно для цього підручника. Спочатку визнано високі досягнення в різних сферах культурного життя, а потім запропоновано класово-ідеологічні штампи. Живо описано багатства буддійських монастирів та храмів, які нібито за допомогою багаторуких

і багатоголових ідолів залякували й експлуатували темних селян (Kosmins'kuu 1949, 69–70)

Досягнення індійської культури підкріплюються двома ілюстраціями: «Індійський храм часів Гупта» та «Танцюючий Шива» (Kosmins'kuu 1949, 69, 70). Як і до інших малюнків підручника, тут немає пояснень. Учні й учитель не знають, що на ілюстрації зображено храмово-монастирський печерний комплекс Аджанта у сучасному вигляді. За часів Гупта ця унікальна архітектурна пам'ятка виглядала зовсім інакше. Маємо сумніви, що пересічному вчителю історії вистачало відповідних знань, для того щоб пояснити дітям, хто такий Шива Натараджа, що він «танцює» не на дитині, а на дияволі-карлику.

Далі за текстом підручника з'ясовується, що в царстві Гупта панував феодалізм. У 5 класі в курсі історії стародавнього світу школярі вивчали давню історію Індії й дізналися про зародження та поширення буддизму (Istorija 1943, 56–57). Проте там нічого не було про революцію рабів і колонів в Індії, що — за сталінською теорією — передусь встановленню феодалізму? То як феодалізм виник в Індії за часів Гупта? Відповіді на це логічне питання в тексті немає. Мабуть, Є. Космінський тут випередив час, оскільки уже в 1957 р. головна книжка радянської історичної науки затверджувала, що занепад *рабовласницької держави Гуптів* є тією історичною межею, яка відокремила для Індії давнину — час панування рабовласницьких держав — від середньовіччя — часу панування феодальних відносин (Vsemirnaia 1957, 58).

Відверто штучним виглядає включений до тексту параграфа пункт «Держава Газневідів» (Kosmins'kuu 1949, 70–71). Тут автор відверто славить «*сміливого завойовника*», «*талановитого полководця, жорстокого і обачливого політика*» султана Махмуда Газнеvida. Спочатку він служив бухарським правителям, а потім створив свою державу на території Афганістану та захопив певну частину північно-західної Індії, безжалісно пограбувавши її.

У другому та третьому відділах підручника (розвинуте та пізнь середньовіччя) про історію, життя й буття в Індії згадується мимохідь. За межами підручника залишилася трьохсотлітня історія Делійського султанату (1206–1526) та виникнення й розквіт Імперії Великих

Моголів (1526–1754). Отже, маємо величезні прогалини у «всесвітньо-історичному процесі» та історії великої країни і цивілізації. До речі, зародження та поширення індуїзму, яке сталося саме в «середні віки», також не привернуло увагу автора та не увійшло до тексту навчальної книги.

Китай

Параграф, присвячений історії Китаю в ранньосередньовічну добу значно більший за обсягом порівняно з Індією і містить цікавий навчально-пізнавальний матеріал (Kosmins'kyu 1949, 71–76). У тексті відсутній місток між загибеллю у III ст. н. е. династії Хань, про яку учні дізнавалися з уроків історії стародавнього світу в 5 класі (Istorija 1943, 59–67), та династією Тан, що затвердилася в Китаї у VII ст. н. е. За чотири століття «смутного часу» між цими датами *«до Китаю не раз вдиралися кочові народи»*, і, мабуть, — можна припустити, — що встановлювалися феодальні відносини, оскільки панівним класом країни за часів Тан уже були феодалі. Після цього догмату Є. Космінський пропонує зворушливу оповідь про тяжке становище та нелюдську експлуатацію китайського селянства з боку держави та феодалів. До того ж, коло експлуататорів на китайському ґрунті поширилось: *«Феодалі, лихварі, купці, буддійські монахи жили в багатстві і розкошах. Селяни ненавидили своїх експлуататорів і часто проти них повставали»*.

Дивно, але розповідь про найбільший і дуже потужний виступ китайського селянства на чолі з Хуан Чао проти експлуататорів викладено в підручнику дуже скромно, — лише два невеличкі абзаци. Учні дізнаються, що *селянське повстання* вибухнуло наприкінці IX ст. й повсталі захопили столицю Чанань та два з половиною роки її утримували. За межами розповіді залишилася інформація про конкретні дати селянського руху, про територію країни, яку він охопив, про особу ватажка, про кількість людей, які брали участь у повстанні тощо.

У наступному абзаци Є. Космінський констатує, що *«Велика селянська війна»* під проводом Хуан Чао була придушена кочівниками, до яких по допомогу звернулися імператор і феодалі, бо не могли подолати

народний виступ. Отже, уважний читач загадується над питанням: що то було — «повстання» чи «війна» китайських селян проти феодалів-гнобителів? З погляду пропаганди класової боротьби це принципове питання залишилося без відповіді (Kosmins'kyu 1949, 71–72).

У пунктах про імперію Сун та культуру Китаю міститься цікавий та змістовний матеріал, присвячений досягненням китайського народу в сільському господарстві, ремеслі, торгівлі, різних галузях культури, науки, освіти, мистецтва.

Невеличкий пункт «Кочівники» складається з трьох коротеньких абзаців і на китайському ґрунті виглядає «притягнутим за вуха». Проте його головна ідеологема викладена дуже просто, відверто й брехливо: *«Західна Європа була захищена від цих страшних хижаків тією міцною стіною, яку являли народи Східної Європи, Русь, Візантія, слов'янські землі приймали на себе головні удари степових кочівників»* (Kosmins'kyu 1949, 76).

На цьому історія середньовічного Китаю на сторінках українськомовного підручника Є. Космінського фактично закінчується. Зрозуміло, що історія завжди ворожої Японії також опинилася за межами уваги автора. У російськомовному варіанті навчальної книги є останній за змістом і дуже стислий розділ XVIII «Китай в XIV–XVII століттях». У ньому півтора аркуша присвячено боротьбі проти монгольського завоювання, народженню імперії Мін, опору китайців японським агресорам у Кореї, занепаду Китаю та його підкорення маньчжурами. Не дивно, що такий обсяг історичного матеріалу автор подає доволі конспективно.

Питання класової боротьби в цьому розділі дещо втратили актуальність. Визнається, наприклад, що феодали також можуть ненавидити загарбників. Стверджується, що боротьбу за визволення країни розпочало товариство «Біла лілія» (ідеться про буддійську секту «Білий лотос»). Фантазії про одночасний початок повстання по усій країні доповнює правдива інформація, що на чолі визвольного руху став селянин Чжу Юань-чжан. Мимохідь визнається, але не коментується той факт, що зубожілий селянин став імператором і заснував нову

династію Мін, адже цей дивний соціальний кульбіт аж ніяк не вкладався у «прокрустово ложе» теорії боротьби класів (Kosminskij 1951, 265–267).

Кочовики. Завоювання монголів

Історія номадів середньовіччя не знайшла свого логічного представлення на сторінках підручника Є. Космінського. Зазвичай кочовики подаються здебільшого як агресори, які здійснювали жорстокі грабіжницькі походи проти сусідніх країн. Завоювання кочовиків полегшувалися глибокими соціально-політичними кризовими явищами, які переживали Візантія, Русь, Індія, Китай. Лише монголи «заслужили» окремої розповіді, у якій запропоновано відносно розгорнутий опис особливостей життя, воєнно-політичної організації суспільства та завоювань у розділі Х другого відділу підручника (Kosmins'kyu 1949, 91–95).

Описуючи заняття та умови життя, а також причини об'єднання монгольських племен, Є. Космінський не зміг утриматися від певного європоцентризму, згадуючи «князя» Темучина та «імператора» Чингісхана (Kosmins'kyu 1949, 92). Причини успіхів монгольських завоювань викладено в цілому виважено й зрозуміло. Проте в російськомовному виданні знайшлося місце для дуже суперечливої ідеологічної аналогії. Є. Космінський проголошує певну тотожність між монголами та хрестоносцями: *«Монгольська знать так само жадібно мріяла про завоювання та грабіж сусідніх культурних країн, як західноєвропейські рицарі про грабіж Візантії та завоювання Палестини»* (пер. з рос.) (Kosminskij 1951, 92).

Не можна погодитися з хронологічними рамками монгольських завоювань, що їх запропоновано в підручнику. Безпосередньо завоювання монголів — з погляду автора — починаються у 1215 р. захопленням столиці Північного Китаю, а закінчуються після підкорення Багдаду в 1258 р. Про агресію монголів проти країн Південно-Східної Азії та Японії у 50-ті — 80-ті рр. не згадано (Kosmins'kyu 1949, 93–94).

Треба визнати, що автору вдалося коротко, але дуже виразно передати жахи й наслідки завойовницьких походів та монгольського іґа на підкореній території. З погляду навчальних цілей корисною

та інформативною слід вважати історичну мапу на розворот «*Велика держава Чингіс-хана і монгольські держави його наступників у XIII ст.*», але загубилася вона в тексті про середньовічне місто (Kosmins'kyu 1949, 104–105). Причини розпаду монгольської імперії в підручнику не розглядаються, констатується лише сам факт поділу на чотири незалежних улуси. Історія Золотої Орди структурно в тексті підручника не виділяється. Лише окремі факти історії цієї держави, що виникла після розпаду Монгольської імперії, згадано крізь призму історії Московської Русі та імперії Тимура.

Висновок до розділу суперечить фактам, але ідеологічно вивірений: *«Своїми стражданнями і своєю невпинною боротьбою з нещадними загарбниками руський народ заслони́в Західну Європу від жаху монгольського іґа»* (Kosmins'kyu 1949, 94–95).

Турки-османи. Держава Тимура

Розділ XVI підручника штучно й вигадливо поєднав проблеми історії Південно-Східної Європи і країн Азії в XIV–XV ст. Сходознавчий компонент цього дивного розділу містить коротеньку розповідь про виникнення держави турків-османів. З'ясовується, що на початку XIV ст. в Малій Азії невідомо звідки взялися *«туркмени, або турки як їх інакше називали»*. Серед них посилюється емірат якогось Османа. Автор не пояснює, що воно таке «емірат», але приписує Осману *«об'єднання більшості малоазійських турецьких володінь в державу, яка за його ім'ям стала називатись Османською»* (Kosmins'kyu 1949, 168). Насправді підкорити собі територію Малої Азії туркам вдалося лише через 150 років. Це не дивно, бо експансія османів на початку існування їхньої держави була спрямована проти слабких західних сусідів — Візантії, Болгарії, Сербії. Ще два невеличкі абзаци знадобилося Є. Космінському, щоб завоювати Болгарію, завдати страшної поразки сербам на Косовому полі та замкнути кільце турецьких володінь навкруги Константинополя.

Далі учням пропонується пункт-«ліхтарик» «Тимур й Тимуриди», який за обсягом помітно перевищує всю інформацію розділу, присвячену туркам. Є. Космінський барвисто описує «життєвий шлях» Тимура

до небувалих завоювань, але ігнорує хронологію: у цьому пункті вказано лише дату перемоги над османами та рік смерті завойовника. Причини та напрямки завойовницьких походів не пояснюються. Ісламський фанатизм, характерний для Тимурова війська, у тексті підручника чомусь не згадується. Здається, що автор симпатизує Тимуру Кульгавому, який *«поєднав у собі таланти дипломата і полководця»* і розправився з ворожими йому *«феодальними князями»* (Kosmins'куу 1949, 170). Крім оповіді про численні перемоги та завоювання, які здійснювалися з надзвичайною жорстокістю, в підручнику йдеться про награбовані величезні багатства, частина яких спрямовувалася на розвиток господарства, науки, культури, прикрашання столиці імперії Самарканду. В розділі згадано онука завойовника султана-просвітителя Улугбека, філософа і поета Алішера Навої, нащадка Тимура узурпатора Бабура, який заснував Імперію Великих Моголів в Індії. Посилена увага до історії держави Тимура й Тимуридів пояснюється тим, що центр величезної держави був розташований у межиріччі Амудар'ї та Сирдар'ї, тобто на території майбутнього СРСР. Зрозуміло, що все це свідчить про «велике й славне минуле» радянських народів Середньої Азії.

Пункт «Падіння Константинополя» нагадує вінегрет. Про облогу та захват візантійської столиці в 1453 р. йдеться лише у двох перших абзацах. Далі розповідається про завоювання XV–XVI ст. і створення Османської імперії, яка досягла своєї могутності за часів Сулеймана Пишного (1520–1566). Певна інформація про турецькі завоювання дещо підкріплюється двома якісними кольоровими картами вкладки «Європа в середині XVI століття» і «Європа в 1648 р.». У тексті розділу відсутня будь-яка інформація про державний устрій, соціально-політичну організацію суспільства, розвиток економіки й культури. Не знайшлося місця навіть яничарам, візірам і Роксолані — улюбленій жінці Сулеймана, про яку обов'язково згадують у сучасних українських підручниках.

Узагальнюючи матеріал розділу, турецька середньовічна держава на сторінках підручника С. Космінського отримує сувору, ідеологічно обґрунтовану, але багато в чому справедливую оцінку: *«Турки-османи розгромили культуру Візантії, Сербії, Болгарії, Вірменії. Вони розорили*

Грузію. Турецьке ярмо надовго затримало культурний розвиток арабських країн. Завойований турками Схід на багато століть був приречений на занепад і відсталість» (Kosmins'kyu 1949, 171–173).

Підбиваючи підсумки, маємо констатувати, що похвальну інноваційну для свого часу спробу академіка Є. О. Космінського створити підручник із всесвітньої історії для середньої школи не можна визнати успішною. Сходознавчі розділи тексту мають ті самі «хвороби», які характерні для підручника в цілому. Передусім мається на увазі підкорення змісту навчальної книги пропагандистко-ідеологічним постулатам «революції рабів і колонів», «класової боротьби», формаційній теорії тощо. На сторінках шкільного підручника Є. Космінський беззастережно стає на бік «революційних класів та народів Радянського Союзу в їхній боротьбі з усіма можливими гнобителями та завойовниками часів Середньовіччя». До цього треба додати, що сторінки підручника, присвячені історії країн Сходу, страждають помітною структурною недосконалістю. Це спричинює значні й незрозумілі лакуни, з історії «зникають» країни і народи. У тексті підручника Є. Космінського спотворено значний масив історичних фактів та явищ, порушена жива тканина соціально-політичних й культурних процесів Східного Середньовіччя.

Список літератури / References

Andreevskaja N. V., Bernadskij V. N. Metodika prepodavanija istorii v semiletnej shkole. Moskva: Gosuchpedizdat, 1947. 216 s. (In Russian)

Андреевская Н. В., Бернадский В. Н. Методика преподавания истории в семилетней школе. Москва: Госучпедиздат, 1947. 216 с.

Bibliografija trudov E. A. Kosminskogo. *Srednie veka*. [Middle Ages]. 1956. Vyp. 8. S. 20–38. (In Russian)

Библиография трудов Е. А. Косминского. *Средние века*. 1956. Вып. 8. С. 20–38.

Gorova A. O. Radjans'ki ideologichni kampanii povoennoho periodu ta ih vpliv na rozvitok medievistiki. *Visnik students'kogo naukovoogo tovaristva : zbirnik naukovih prac' studentiv*. [Bulletin of the Student Scientific Society: collection of students' scientific papers]. Vyp. 11. Nizhin: NDU im. M. Gogolja, 2014. S. 96-99. (In Ukrainian)

Горова А. О. Радянські ідеологічні кампанії повоєнного періоду та їх вплив на розвиток медієвістики. *Вісник студентського наукового товариства : збірник наукових праць студентів*. Вип. 11. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. С. 96–99.

Gutnova E. V. Evgenij Alekseevich Kosminskij. *Voprosy istorii*. [Questions of History]. 1972. № 9. S. 52–62. (In Russian)

Гутнова Е. В. Евгений Алексеевич Косминский. *Вопросы истории*. 1972. № 9. С. 52–62.

Istoriya Drevnego mira. Uchebnik dlja 5-6 klassov srednej shkoly. Pod redakciej A. V. Mishulina. Izd. 3. Moskva: Uchpedgiz, 1943. 216 s. (In Russian)

История Древнего мира. Учебник для 5-6 классов средней школы. Под редакцией А. В. Мишулина. Изд. 3. Москва: Учпедгиз, 1943. 216 с.

Kosminskij E. A. Idejno-politicheskoe vospitanie na urokah istorii srednih vekov. *Sovetskaja pedagogika* [Soviet pedagogy]. 1947. № 5. S. 3–15. (In Russian)

Косминский Е. А. Идеино-политическое воспитание на уроках истории средних веков. *Советская педагогика*. 1947. № 5. С. 3–15.

Kosmins'kyu Ye. A. Istoriya serednixh vikiv. Pidruchnyk dlya 6-7 klasiv seredn'oyi shkoly. Pereklad z persho ho rosiys'koho vydannya. Kyiv: Radyans'ka shkola 1949. 263 s. (In Ukrainian)
Космінський Є. А. Історія середніх віків. Підручник для 6-7 класів середньої школи. Переклад з першого російського видання. Київ: Радянська школа, 1949. 263 с.

Kosminskij E. A. Istoriya srednih vekov: Uchebnik dlja 6-7 klassov sred. shkoly. 3-e izd. Moskva : Uchpedgiz, 1951. 272 s. (In Russian)

Косминский Е. А. История средних веков: Учебник для 6-7 классов сред. школы. 3-е изд. Москва: Учпедгиз, 1951. 272 с.

Nauchnaja i obshhestvennaja dejatel'nost' E. A. Kosminskogo. *Srednie veka*. [Middle Ages]. 1956. Vyp. 8. S. 5–15. (In Russian)

Научная и общественная деятельность Е. А. Косминского. *Средние века*. 1956. Вып. 8. С. 5–15.

Sharova A. V. Istoriik srednevekovoj Anglii v sovetskoj Rossii: kompromissy akademika Je. A. Kosminskogo. *Odissey: chelovek v istorii*. 2003. Gl. Red. A. Ja. Gurevich. Institut vseobshhej istorii. Moskva: Nauka, 2003. S. 256–296. (In Russian)

Шарова А. В. Историк средневековой Англии в советской России: компромиссы академика Э. А. Косминского. *Одиссей: человек в истории*. 2003 Гл. ред. А. Я. Гуревич. Институт всеобщей истории. Москва: Наука, 2003. С. 256–296.

Strazhev A. I. Prepodavanie istorii v sovetskoj shcole za 40 let. *Prepodavanie istorii v shcole* [Teaching History in School]. 1957. № 5. S.64–74. (In Russian)

Стражев А. И. Преподавание истории в советской школе за 40 лет. *Преподавание истории в школе*. 1957. № 5. С.64–74.

Valenskiy Yu. Akademik Ye. A. Kosminskiy i voprosy interpretatsii istorii srednikh vekov v sovetskoy shkole. *Institut po izucheniyu istorii i kul'tury SSSR. Issledovaniya i materialy*. Myunkhen, 1954. 112 s. (In Russian)

Валенский Ю. Академик Е. А. Косминский и вопросы интерпретации истории средних веков в советской школе. *Институт по изучению истории и культуры СССР. Исследования и материалы*. Мюнхен. 1954. 112 с.

Vsemirnaja istorija v desjati tomah. T. 3. Moskva: Gospolitizdat, 1957. 896 s. (In Russian)
Всемирная история в десяти томах. Т. 3. Москва: Госполитиздат, 1957. 896 с.

Serhiy Dyachkov

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.v.dyachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7884-2572>

HISTORY OF MEDIEVAL ASIA IN ACADEMICIAN YE. KOSMINSKY'S «STALIN'S PRIMER»

Soviet textbooks of world history rarely attract the attention of researchers. However, this category of sources can shed light on various aspects of the development of historical scholarship, education, and culture. New school textbooks were instrumental in ensuring the overall success of Stalin's educational reforms of the mid-1930s. Academician Ye. Kosminsky's textbook of medieval history for grades 6 to 7 of secondary school was certainly innovative. He was the first to offer a world history course that covered the Middle Ages in both Europe and Asia, as well as the medieval history of the peoples of the USSR. It became a «Stalin's primer» — a classic model textbook for the Soviet mass school. (Sections devoted to the history of Asia also appeared in Kosminsky's textbooks published in the late 1940s to early 1950s.) Kosminsky was forced to prove his loyalty to the regime through promoting the ideological postulates of «Marxist theory» and propaganda of pan-Slavism, anti-Westernism, and anticlericalism. He established a «hierarchy» of Eastern peoples. The «progressive» role among them was assigned to the non-Russian ethnicities of the USSR, led by the Georgians, Armenians, Azerbaijanis,

and the peoples of Soviet Central Asia. The author included the Arabs, Indians, and Chinese among the «advanced» peoples of the East. As for nomadic peoples (the Huns, Mongols, Manchus), as well as the Ottoman Turks and Japanese, they were for the most part judged negatively. The initial experience of teaching the medieval history of Asian countries and peoples proved difficult, mainly because of the impossibility of squeezing the civilizations of Asia into the Marxist theory of socio-economic formations. Kosminsky had to adapt the historical realities of the Middle Ages to the political and ideological tenets and requirements of Communist party censorship. The textbook also suffered from noticeable structural deficiencies. As a result, countries and nations «disappeared» from the historical context, a broad range of facts and phenomena were distorted, and the living fabric of socio-political and cultural developments in medieval Asia was disrupted.

Keywords: history of medieval Asia, Soviet school textbooks, Academician Ye. Kosminsky, «Stalin's primer».

Текст надійшов до редакції 21.03.2025.

The text was received by the editors 21.03.2025.

Текст затверджено до друку 01.05.2025.

The text is recommended for printing 01.05.2025.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-10>
УДК 930(73)''1945/202'':255.2-543.2

Людмила Пономаренко

кандидатка історичних наук, доцентка

Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

Вул. Шевченка, 1, 25006, Кропивницький, Україна

Email: l_ponomarenko12@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1359-303X>

**ВІД РЕЛІГІЇ ДО МЕДИЦИНИ:
ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ДОСЛІДНИКІВ США
НА КУЛЬТ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО БОГА ЛІКУВАННЯ**

Стаття присвячена аналізу розвитку американської історіографії культу Асклепія від 1945 р. до сьогодні. У ній досліджується внесок американських учених у вивчення релігійного аспекту культу Асклепія. Вони висвітлили багатогранність культу як соціального, релігійного та медичного феномену античного світу. У статті розглянуто еволюцію методологічних підходів, включаючи перехід від тексточентричних досліджень, запропонованих Е. Едельштейн та Л. Едельштейн, до залучення міждисциплінарних методів, впроваджених Б. Віккізер та Г. Ренбергом. У статті здійснено аналіз інноваційних підходів до поєднання археологічних,

Як цитувати: Пономаренко Л. Від релігії до медицини: еволюція поглядів дослідників США на культ давньогрецького бога лікування. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 186–202. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-10>

How to cite: Ponomarenko L. From Religion to Medicine: The Evolution of American Scholarly Perspectives on the Cult of the Ancient Greek God of Healing. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 186–202. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-10> (In Ukrainian)

© Пономаренко Л., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

епіграфічних і текстових джерел, що дозволили сформувати комплексне уявлення про культ. Значну увагу приділено дослідженням політичного та соціального виміру культу Асклепія, його взаємодії з раннім християнством, а також ролі культу у формуванні індивідуальної та колективної ідентичності античного суспільства. Окремо розглянуто дослідження ритуалу інкубації та символіки вотивних жертвоприношень. Дослідники підкреслювали роль культу у відновленні суспільств після криз, його здатність зміцнювати соціальну згуртованість, сприяти відновленню громадянської ідентичності та забезпечувати духовну рівновагу античного суспільства. У статті також висвітлюються дослідження взаємодії культу Асклепія з іншими релігіями, зокрема раннім християнством, та проводиться аналіз того, як ця конкуренція впливала на формування релігійної ідентичності та культурної спадщини. Ця стаття сприяє поглибленню розуміння античної релігії, значення культу Асклепія в античному світі та внеску американської історіографії у глобальний науковий контекст. Вона відкриває нові перспективи для міждисциплінарних досліджень, що включають аналіз політичних, соціокультурних і релігійних чинників, які впливали на формування і розвиток культу.

Ключові слова: культ Асклепія, американська історіографія, історія медицини, доба античності, пізньоримський час, римські провінції.

Культ Асклепія, давньогрецького бога зцілення, був одним із найтриваліших і найвпливовіших явищ релігійного життя античності. Він проіснував майже тисячоліття — від кінця VI ст. до н. е. до V ст. н. е. — та пережив більшість інших культів, ставши унікальним поєднанням релігійних вірувань та лікувальних практик у Стародавній Греції та Римі.

Сучасна історіографія культу Асклепія сягає останньої чверті XIX ст. Ця проблематика привернула значну увагу науковців зі всього світу, які досліджували античну релігію та медицину, соціальне розшарування стародавнього суспільства та регіональні особливості відправлення культу.

Попри це, дослідження культу Асклепія залишаються розрізненими. Науковці дедалі частіше зосереджуються на окремих аспектах культу, що ускладнює бачення цілісної картини. Ця прогалина підкреслює необхідність систематизації та узагальнення вже наявних знань, виявлення недостатньо вивчених питань та дослідження історіографії культу Асклепія в рамках різних академічних традицій.

Американська наукова традиція вивчення античної історії посідає чільне місце у світовій історіографії, перебуваючи в тісному зв'язку з культурними й ідеологічними цінностями США. З часів заснування таких установ, як Американський археологічний інститут (1879) та Американська школа класичної літератури, мистецтва й старожитностей в Афінах (1881), американські вчені зробили вагомий внесок у дослідження історії Стародавньої Греції та Риму. Якщо в XIX — на початку XX ст. у вивченні культу Асклепія домінували німецькі та французькі дослідники, то після Другої світової війни лідерство перейшло до американських науковців. Проте їхній значний внесок досі не був системно проаналізований. Відсутність комплексного огляду досягнень і методологій американської науки у цій сфері створює серйозну лакуну в сучасній історіографії.

Ця стаття має на меті аналіз досліджень американських учених, присвячених релігійному аспекту культу Асклепія в період з 1945 р. до наших днів. Для досягнення мети дослідження необхідно виконати такі завдання: вивчити причини домінування американської античної наукової школи над європейськими у другій половині XX ст.; виокремити найактуальніші проблеми культу Асклепія в американській історіографії зазначеного періоду; систематизувати підходи американських дослідників до вивчення культу Асклепія; виявити застарілі гіпотези, що стосуються релігійних аспектів культу Асклепія, та оцінити внесок американських дослідників у їх нове тлумачення. Такий комплексний аналіз стане важливим для вивчення культу Асклепія в ширшому контексті і сприятиме подальшому розвитку історіографічних досліджень античної релігії.

Джерельна база цього дослідження представлена працями, присвяченими релігійному аспекту культу Асклепія, опублікованими в США з 1945 р. Серед них особливо вирізняється двотомне дослідження подружжя Едельштейнів (Edelstein, Edelstein 1998). Ця фундаментальна праця стала основою для багатьох подальших досліджень з цієї проблематики.

До праць, що охоплюють ширші аспекти культу, належать роботи Б. Віккізер (Wickkiser 2008) і Дж. Ренберга (Renberg 2007; 2017), у яких

проаналізовано вплив культу Асклепія на політичне та суспільне життя античності. Важливим напрямом є дослідження відносин між культом Асклепія та раннім християнством. Ця тема розглядається у працях Дж. Елдріджа (Eldridge 1979), Г. Фернгрена (Ferngren 1992) та Ф. Фленнері (Flannery 2017), зокрема проаналізовано, як образ Асклепія як «цілителя» конкурував із християнськими концепціями спасіння.

Важливе значення мають дослідження Дж. Мікалсона (Mikalson 1984; 1998) та Р. Мітчелла-Бояска (Mitchell-Boyask 2008), присвячені ролі культу у відновленні суспільства після епідемії чуми в Афінах (430–426 рр. до н. е.).

Важливими джерелами для вивчення історіографії культу Асклепія є праці, присвячені давньогрецькій релігії, зокрема дослідження Р. Котанські (Kotansky 1991) та Е. Стаффорд (Stafford 2007), у яких проаналізовано символіку та ритуали в античній релігійній традиції.

Окрему увагу дослідників привертає твір римського оратора Елія Арістіда «Священні промови», який часто стає об'єктом наукового аналізу. Серед праць, присвячених цьому твору, вирізняється стаття Л. Пірсі (Pearcy 1988), у якій розглядаються його релігійні та літературні аспекти.

Отже, джерельна база цього дослідження є репрезентативною та дозволяє всебічно висвітлити вивчення релігійного аспекту культу Асклепія в американській історіографії другої половини XX ст. й до сьогодення.

Історіографічна база дослідження охоплює праці з історіографії античної історії та археології в США (Dyson 1998); рецензії на монографії таких провідних науковців, як Е. Едельштейн та Л. Едельштейн (Edelstein, Edelstein 1998), Б. Віккізер (Wickkiser 2008) і Р. Мітчелл-Бояск (Mitchell-Boyask 2008). Вихід цих монографій спричинив значний резонанс у європейсько-американській науковій спільноті, зробивши їх ключовими віхами у дослідженні культу Асклепія.

Б. Віккізер (Wickkiser 2008) отримала високу оцінку за свій інноваційний підхід до аналізу культу Асклепія. Г. Маркс-Вольф підкреслила здобутки колеги у висвітленні двох основних тез: зростання

популярності Асклепія як реакції на розвиток раціональної медицини та політичний контекст встановлення його культу в Афінах (Marx-Wolf 2010). К. Каппаріс відзначив глибину її аналізу, який відкрив нові перспективи у вивченні ролі Асклепія в історії медицини (Kapparis 2009).

Метод «контекстуального формалізму», який застосував Р. Мітчелл-Бояск (Mitchell-Boyask 2008), був високо оцінений М. Макінтайр, котра відзначила його здатність поєднувати текстуальний та історичний аналіз (McIntyre 2009).

Важливим підрозділом історіографії є біографічні статті про науковців, які вивчали культ Асклепія, та некрологи, присвячені тим з них, хто пішов з життя. Після смерті Л. Едельштейна (Edelstein, Edelstein 1998) в 1966 р. вийшла перша біографічна стаття, яку написав у пам'ять про вченого його колега — провідний спеціаліст з історії медицини та філолог-класик Л. Стевенсон (Stevenson 1966). Цей матеріал містить важливі відомості щодо соціально-політичного становища, в умовах якого довелося жити і працювати Е. Едельштейн та Л. Едельштейн (Edelstein, Edelstein 1998), дає уявлення про особистість Л. Едельштейна (Edelstein, Edelstein 1998) як ученого, розкриває своєрідність його підходу до вивчення античної історії. Сучасні біографічні дослідження представлені статтями істориків медицини С. Поу й Ф. Стахніча, в яких особлива увага приділяється діяльності ученого в 1930-ті рр., позначені приходом до влади у Німеччині НСДП, антисемітською політикою нацистів та її наслідками для наукової спільноти країни (Pow, Stahnisch 2016).

Важливим джерелом фактичного матеріалу є біографії таких дослідників, як Б. Віккісер, Г. Фернгрена, Дж. Мікалсона, Р. Мітчелла-Бояска, Е. Стаффорд, опубліковані на офіційних сайтах університетів, де вони викладають. Ці біографії надають не лише відомості про їхню професійну діяльність, а й дозволяють простежити ключові етапи формування їхніх наукових інтересів. До цієї категорії джерел належать також curriculum vitae, які містять систематизовану інформацію про еволюцію наукових поглядів і напрямів дослідницької роботи. Наприклад, у резюме Б. Віккісер детально висвітлюються її академічні

здобутки, участь у проєктах та публікаційна активність, що дозволяє аналізувати розвиток її наукових підходів. Ці джерела не лише розширюють уявлення про діяльність окремих учених, але й сприяють глибшому розумінню тенденцій у сучасній науковій думці.

Нарешті, важлива інформація міститься в оглядах історіографії до наукових робіт, присвячених культу Асклепія (Edelstein, Edelstein 1998; Mikalson 1998; Mitchell-Boyask 2008; Wickkiser 2008).

Отже, можна зазначити, що історіографічна база дослідження є задовільною та дозволяє виконати поставлені мету й завдання.

Після завершення війни Європа переживала економічний і політичний занепад, і Сполученим Штатам довелося взяти на себе провідну роль у процесі реконструкції (Dyson 1998, 219). У цей період на тлі ідеалістичних переконань про «вічні західні цінності», які були підкріплені перемогою над нацистами та фашистами, американська еліта почала активно підтримувати дослідження античності. Такі університети, як Гарвард і Принстон, стали осередками нового покоління істориків і археологів, які зробили античний світ, особливо Грецію, більш актуальним і захопливим для сучасників. Важливість класичної освіти відчувало покоління, що було відрізане війною від Європи. Це підкреслюється швидким відновленням американських шкіл у Римі та Афінах. Уже в 1948 р., попри труднощі, пов'язані з діяльністю грецьких партизанів та закриттям багатьох музеїв, відкрилася літня Американська школа в Афінах (Dyson 1998, 220).

Зростання престижу університетів США також було пов'язане із запрошенням європейських викладачів, які привносили з собою нові ідеї та підходи до вивчення античності (Dyson 1998, 217). Прихід до влади у 1933 р. А. Гітлера став найдраматичнішим епізодом в історії Німеччини. Згідно з низкою антисемітських законів, які ухвалили нацисти у 1933 р., усі неарійці відсторонювалися від посад у сферах управління, юриспруденції та освіти. Наслідком цього закону стала масова еміграція інтелектуальної еліти Німеччини до США та Великобританії (Pow, Stahnich 2016, 6).

Одним із таких емігрантів був історик медицини Людвіг Едельштейн (1902–1965), який, маючи єврейське походження, також був звільнений

зі своєї посади в Берлінському університеті. Л. Едельштейн отримав посаду викладача історії медицини в університеті Джона Гопкінса (США), де працював з 1934 до 1947 рр. У 1945 р. разом з дружиною Еммою (1904–1958) вони видали монографію, присвячену культу Асклепія (Pow, Stahnich 2016, 7).

У першому томі цієї праці зібрані всі літературні та більшість епіграфічних джерел з культу Асклепія. Другий том представляє детальну історію розвитку культу Асклепія, оснований на письмових джерелах. Л. Едельштейн розглянув найактуальніші на той час дискусійні питання з цієї проблематики та запропонував низку нових ідей щодо їх вирішення. По-перше, учений висунув гіпотезу, що Асклепій спочатку був героєм, а не хтонічним божеством, як вважалося на той час. По-друге, Л. Едельштейн довів, що давньогрецька раціональна медицина виникла не в храмах Асклепія, а була надбанням лікарів-ремесників; по-третє, вчений пояснив популярність культу Асклепія в античному світі філантропічною натурою божества та індивідуальним підходом до пацієнтів у асклепіонах. Робота Е. та Л. Едельштейнів стала фундаментом для дослідження окремих аспектів культу наступними поколіннями істориків та мала колосальну практичну цінність (Stevenson 1966, 183). Наукова новизна праці полягала в її міждисциплінарному підході, що інтегрував міфологію, історію та медичну антропологію (Edelstein, Edelstein 1998).

Монографія Е. та Л. Едельштейнів домінувала в західній історіографії протягом другої половини ХХ ст. Дослідники розглядали окремі аспекти культу Асклепія (Edelstein, Edelstein 1998). Лише на початку ХХІ ст. доцентка кафедри класичних дисциплін Вандербільтського університету Бронвен Віккізер (народилася 1969 р.) здійснила спробу створити узагальнювальне дослідження культу Асклепія. У своїй дисертації 2003 р., яка була опублікована як монографія у 2008 р., Б. Віккізер зробила інноваційний внесок у цю проблематику, заповнивши лакуни праці Е. та Л. Едельштейнів (Curriculum Vitae: Bronwen L. Wickkiser).

Критика Б. Віккізер методології Л. Едельштейна була зосереджена на надмірній залежності останнього від текстових джерел, що,

на думку Б. Віккізер, призвело до маргіналізації матеріальних свідчень. Її монографія підкреслює важливість залучення археологічних та епіграфічних даних для формулювання більш комплексного погляду на культ Асклепія. Такий методологічний підхід дозволив Б. Віккізер продемонструвати, як асклепіони були пов'язані з громадянською та імперською ідентичністю (Wickkiser 2008).

Б. Віккізер кинула виклик бінарним рамкам «раціональне — ірраціональне» та «публічне — приватне», які, на її думку, обмежували попередні дослідження культу. Дослідниця спростувала ці дихотомії, пов'язавши культ Асклепія з грецькою медициною та громадським життям (Wickkiser 2008).

Також Б. Віккізер переконливо продемонструвала, що впровадження культу Асклепія в Афінах і Римі було зумовлене політичними мотивами, а не лише реакцією на кризу у сфері охорони здоров'я, як вважалося раніше (Karraris 2009, 522).

Замість того щоб сприймати культ Асклепія як стаłe явище, Б. Віккізер акцентувала увагу на його динамічній еволюції в різних географічних регіонах та історичних епохах. Вона досліджувала, як культ адаптувався до мінливих соціально-політичних умов, зокрема під час його інтеграції до римської державної релігії, де культ виконував важливу роль у врегулюванні класових конфліктів і налагодженні зовнішніх відносин (Marx-Wolf 2010).

Підсумовуючи, Б. Віккізер запропонувала нове, більш глибоке бачення культу Асклепія, основане на поєднанні різних груп джерел. Вона відкинула редуктивні бінарні підходи та розглянула культ у тісному зв'язку з політичними й соціальними структурами. Такий методологічний підхід подолав обмеження текстоцентричного і християнізованого дослідження Л. Едельштейна, відкривши шлях до глибшого розуміння культу Асклепія як медичного та політичного феномену (Karraris 2009, 523).

Майже одночасно з виходом праць Б. Віккізер були зроблені інші спроби узагальнювального дослідження культу Асклепія — цього разу в роботах американського історика, викладача Вашингтонського університету в Сент-Луїсі Гіла Ренберга (народився 1970 р.).

У дослідженнях Г. Ренберга висвітлено багатогранну роль фігури Асклепія як цілителя й божественного покровителя, з акцентом на адаптивності та значущості цього культу в різних регіонах і в різні періоди античного світу (Renberg 2017).

Г. Ренберг детально досліджував значення ритуалу інкубації, через який люди отримували зцілення у снах у храмах Асклепія. Простеживши історичну неперервність інкубації, дослідник показав, як цей ритуал еволюціонував і трансформувався під впливом культурного обміну, зокрема внаслідок зв'язків західного античного світу з Близьким Сходом та Єгиптом (Renberg 2007).

У своєму дослідженні Г. Ренберг занурюється у процес інтеграції Асклепія в римську релігію, зосереджуючи увагу на дуалістичній природі його культу, який поєднував функції громадського захисту та приватного місця для зцілення. Дослідження храму на острові Тибр у Римі розкриває локальну адаптацію культу, демонструючи, як роль бога змінювалася відповідно до соціальних і політичних потреб. Цей баланс між виконанням громадських обов'язків і задоволенням особистих потреб відображає універсальну здатність культу Асклепія адаптуватися до різних культур і умов античного світу (Renberg 2007).

Загалом праці Г. Ренберга значно поглибили дослідження культу Асклепія, завдяки ґрунтовному аналізу його еволюції, ритуалів і культурного значення.

Після виходу фундаментальної монографії Е. Едельштейн та Л. Едельштейн одним з релевантних аспектів дослідження культу Асклепія в американській науковій спільноті були його відносини з раннім християнством. Зокрема, Дж. Елдрідж підкреслював, що епітет «спаситель» і символіка змії поставили культ Асклепія в пряму ідеологічну опозицію до ранньохристиянських вірувань, сприяючи конфлікту між двома релігійними системами (Eldridge 1979). А Г. Б. Фернґрен (народився 1942 р.) зазначав, що в греко-римському світі Асклепій, як головне божество зцілення, створював серйозний культурний і релігійний виклик для раннього християнства (Ferngren 1992). Г. Фернґрен наголошував, що основний внесок раннього християнства у сферу охорони здоров'я полягав не в чудесних

зціленнях, а у впровадженні філантропічної моделі догляду хворих, глибоко вкоріненої в богословських принципах. Такий підхід відрізняв християнство від трансакційних і ритуалізованих методів зцілення, характерних для асклепіонів (Ferngren 1992).

Викладачка кафедри філософії та релігії Університету Джеймса Медісона Френсіс Фленнері у своєму дослідженні аналізувала, як дива Ісуса, які не вимагали дорогих приношень, протиставлялись підношенням, поширеним у храмах Асклепія того часу. Ф. Фленнері підкреслювала, як ранньохристиянські автори використовували образ Ісуса-цілителя для встановлення теологічної переваги над Асклепієм. Ісус зображувався як божественна постать, яка виходила за обмеження греко-римських релігійних традицій (Flannery 2017).

Отже, відкидаючи винятковість і наголошуючи на милосерді, раннє християнство переосмислило зцілення як божественний акт, що підносив Ісуса над Асклепієм у греко-римській традиції. Протистояння між християнством і культом Асклепія стало ключовим у формуванні християнської ідентичності та розширенні її впливу в греко-римському світі (Flannery 2017).

Одним із популярних напрямів дослідження культу Асклепія є аналіз його ролі у відродженні афінського суспільства після епідемії чуми 430–426 рр. до н. е. Зокрема цьому питанню присвятили свої дослідження почесний професор кафедри античності Університету Вірджинії Джон Мікалсон (народився 1943 р.) та професор античних студій Університету Темпл Робін Мітчелл-Бояск (нар. 1961) (Mitchell-Boyask 2008).

Дж. Мікалсон наголошував, що впровадження культу Асклепія в Афінах невдовзі після епідемії слід розглядати як колективну реакцію на глибокі страждання громадян. Заснування храму Асклепія на південному схилі Акрополя надало афінянам новий простір для зцілення, підкреслюючи здатність цього бога не лише лікувати фізичні недуги, але й сприяти відновленню соціальної стабільності. Запровадження культу свідчило про зміну релігійних пріоритетів афінян, акцентуючи увагу на особистому благополуччі та оздоровленні громади (Mikalson 1984).

Р. Мітчелл-Бояск підкреслював, що будівництво Асклепіону поблизу театру Діоніса було значущим актом, який поєднав надію на зцілення, громадянську ідентичність і культурне оновлення. Розташування храму акцентувало зв'язок між театральним мистецтвом, культом і процесом відновлення поліса. Асклепій виконував роль сакрального простору, що сприяв фізичному та духовному зціленню, ставши символом надії та стійкості для міста, яке боролось з наслідками масштабної епідемії (Mitchell-Boyask 2008).

Близькість Асклепіону до театру Діоніса, за словами Р. Мітчелла-Бояска, відображала віру афінян у лікувальну силу мистецтва і драматичних вистав. Учений також проводив паралелі між образами хвороби та зцілення у трагедіях того періоду і культом Асклепія, стверджуючи, що вистави були важливі для психологічного відновлення афінян (Holmes 2010, 289).

Обидва дослідники дійшли висновку, що культ Асклепія відіграв ключову роль у переосмисленні афінської спільноти після чуми. Поєднання медицини, релігії та громадянського життя зробило культ важливим елементом відновлення й оновлення Афін. (McIntyre 2009, 442)

Важливими джерелами для дослідження культу Асклепія є праці, присвячені давньогрецькій релігії. Наприклад, Дж. Мікалсон досліджував інтеграцію культу Асклепія в громадське та релігійне життя елліністичних Афін. Він аналізував взаємодію між державними інституціями Афін і релігією, акцентуючи увагу на адаптації й збереженні традиційних культів, зокрема культу Асклепія, в умовах змін політичної влади (Mikalson 1998).

Ключовим аргументом Дж. Мікалсона було те, що елліністичний період не був часом занепаду афінської релігії, як це часто стверджується в історіографії, а радше періодом її трансформації. Культ, подібний до культу Асклепія, зберігали свої важливі соціальні та духовні функції, залучаючи прочан і підтримуючи соціальну згуртованість навіть за умов політичної нестабільності (Pirenne-Delforge 1994, 29).

Інноваційність підходу Дж. Мікалсона полягала в подоланні традиційної дихотомії між «приватною» та «державною» релігією.

Він стверджував, що індивідуальні релігійні обряди були глибоко інтегровані в громадянське життя. Спираючись на дослідження Е. Едельштейн та Л. Едельштейн, які вважали культ Асклепія переважно приватним, Дж. Мікалсон запропонував альтернативний погляд, наголошуючи на його громадянському значенні (Parker 1996, 17).

Дослідження Дж. Мікалсона стало вагомим внеском у розуміння складності релігійного життя елліністичних Афін. Його висновки кинули виклик традиційним уявленням про релігійний занепад у періоди суспільно-політичних криз, запропонувавши концепцію неперервності (Mikalson 1998).

Історик та співробітник Музею Гетті Рой Котанські (народився 1953 р.) проаналізував культ Асклепія у ширшому контексті грецьких магичних і релігійних обрядів. У своїх дослідженнях він підкреслював поширеність імені Асклепія в написах на амулетах і молитвах, акцентуючи увагу на його ролі як божества-цілителя (Kotansky 1991).

Р. Котанські також зазначав, що Асклепій фігурує в молитвах про особисте спасіння, пов'язуючи його культ з індивідуальними практиками одужання й життєстійкості. У дослідженні Р. Котанські розкрито подвійну функційність культу Асклепія: як громадської інституції, так і інструменту для задоволення індивідуальних запитів. Ця здатність поєднувати релігійні ритуали з повсякденним життям робить культ унікальним явищем у грецькій релігійній культурі (Kotansky 1991).

Професорка грецької культури з Університету Лідса Е. Стаффорд (народилася 1961 р.) досліджувала культ Асклепія через призму персоніфікації. Одним із ключових аспектів її аналізу є роль Гігієї, міфічної доньки Асклепія, яка уособлювала здоров'я. Е. Стаффорд підкреслює, що включення Гігієї до культу поряд із самим Асклепієм відображає антропоморфну природу грецької релігії. Ця взаємодія символізувала як фізичне, так і ментальне благополуччя, що робило її центральним складником релігійних ритуалів в асклепіонах (Stafford 2007).

Запровадження культу Асклепія в Афінах наприкінці V ст. до н. е. і розташування його храму поблизу театру Діоніса сприяло, на думку

Е. Стаффорд, подоланню не лише суспільних викликів, але й індивідуальних потреб афініан, зумовлюючи зміцнення громадянської ідентичності (Stafford 2007). Ця інтеграція посилювала значущість культу в суспільній свідомості, забезпечуючи йому сталу позицію в грецькій релігійній думці (Stafford 2007).

Велике значення для дослідження культу Асклепія мають праці, присвячені «Священним промовам» римського оратора Елія Арістіда, одного з найвідданіших прихильників культу Асклепія. Американський історик, завідувач кафедри античності в коледжі Брін-Мар Л. Т. Пірсі (народився 1949 р.) наголошував на винятковій ролі культу Асклепія як в особистому досвіді Арістіда, так і в ширшому контексті греко-римських релігії та медицини. На думку Л. Пірсі, Арістід сприймав Асклепія не лише як цілителя фізичних недуг, а й як духовного наставника, підкреслюючи вплив бога на психологічне та емоційне благополуччя (Pearcy 1998).

Л. Пірсі припускав, що взаємини Арістіда з Асклепієм істотно вплинули на формування його ідентичності, презентуючи оратора як відданого послідовника й особливого адресата божественної ласки. Ця взаємодія підкреслює персоналізований характер культу та його здатність інтегрувати індивідуальний досвід у ширшу релігійну систему (Pearcy 1998).

Дослідження американської історіографії релігійного аспекту культу Асклепія з 1945 р. до сьогодення дозволило виокремити ключові тенденції, методологічні інновації та перспективи подальших наукових розвідок у цій сфері. Після Другої світової війни американські дослідники взяли на себе провідну роль у вивченні культу Асклепія. Посилення їх впливу було зумовлено політичною та економічною кризою в Європі, а також припливом європейських науковців, які сприяли розвитку міждисциплінарних підходів в американській науці. Американські науковці, зокрема Е. Едельштейн та Л. Едельштейн, запровадили методологічний підхід, що поєднував філологію, археологію, історію релігії та медичну антропологію. Їхня двотомна праця, присвячена культу Асклепія, послужила відправною точкою для подальших студій з цього напрямку, тоді як праці пізніших дослідників, таких як Б. Віккізер

та Г. Ренберг, збагатили дослідження культу Асклепія відмовою від бінарного підходу; поєднанням різних видів історичних джерел; контекстуальністю; застосуванням теорії ритуалів; перенесенням дослідження в соціально-політичний вимір; еволюційним підходом; просопографічним аналізом тощо. Таке зміщення фокусу означало відхід від попередніх текстоцентричних підходів у вивченні культу.

Постійною темою в усіх дослідженнях є подвійність ролі Асклепія в античному суспільстві. Ритуал інкубації та вотивні підношення, досліджені в працях Р. Мітчелла-Бояска і Л. Пірсі, ілюструють, як релігія задовольняла не лише духовні, а й фізичні потреби античного суспільства. У працях Г. Фернгрена та Ф. Фланнери висвітлено конкуренцію між Асклепієм та Ісусом. Ця конкуренція формувала релігійні ідентичності та збагачувала уявлення про роль релігій у трансформації суспільств.

Подальші наукові дослідження мають бути зосереджені на таких напрямках, як аналіз методологічних підходів до вивчення культу Асклепія, вивчення внеску окремих учених, а також впливу політичних, економічних і соціокультурних чинників на розвиток відповідної історіографії. Важливим є й осмислення сучасних тенденцій у вивченні цього культу в історичній науці. Розроблення названих напрямів сприятиме не лише систематизації вже наявних досліджень, а й створенню підґрунтя для нових міждисциплінарних та міжнародних проєктів у царині історіографії культу Асклепія. Отже, американська історіографія культу Асклепія забезпечує важливу основу для міждисциплінарних досліджень, що поглиблюють розуміння релігійної, соціальної та медичної ролі цього феномену в античному світі. Відкриті напрями досліджень гарантують збереження його актуальності в сучасній науці.

Список літератури / References

- Dyson S. L. *Ancient Marbles to American Shores: Classical Archaeology in the United States*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998. 323 p.
- Edelstein E., Edelstein L. *Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies*. In 2 vol. Baltimore; London: Johns Hopkins Univ. Press, 1998. 782 p.

Eldridge G. T. Asklepios: The Greek God. *Truth Magazine*. 1979. Vol. XXIII. No 6. PP. 104–105.

Ferngren G. B. Early Christianity as a Religion of Healing. *Bulletin of the History of Medicine*. 1992. Vol. 66. No. 1. PP. 1–15.

Ferngren Gary [Professor School of History, Philosophy & Religion]. College of Liberal Arts. CLA Faculty and Staff Directory. URL: <https://liberalarts.oregonstate.edu/directory/gary-ferngren> (accessed: 26.02.2025).

Holmes B. Review of Plague and the Athenian Imagination: Drama, History, and the Cult of Asclepius by R. Mitchell-Boyask. *New England Classical Journal*. 2010. Vol. 37. No. 4. PP. 288–290.

Kapparis K. Review of Asklepios, Medicine, and the Politics of Healing in Fifth Century Greece: Between Craft and Cult by B. L. Wickkiser. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*. 2009. Vol. 64. No. 4. PP. 552–554.

Marx-Wolf H. Review of «Wickkiser B. L. Asklepios, Medicine, and the Politics of Healing in Fifth-century Greece: Between Craft and Cult. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2008. 178 p.» *Bryn Mawr Classical Review*. 2010. No. 2010.01.44. URL: <https://bmcr.brynmawr.edu/2010/2010.01.44> (accessed: 28.02.2025).

McIntyre M. E. Review of Plague and the Athenian Imagination: Drama, History, and the Cult of Asclepius by R. Mitchell-Boyask. *Past Imperfect*. 2009. Vol. 15. PP. 442–449.

Mikalson Jon [Professor Emeritus of Classics]. University of Virginia. The College and Graduate School of Arts. URL: <https://classics.as.virginia.edu/jon-mikalson> (accessed: 04.03.2025).

Mitchell-Boyask Robin [Professor and Department Chair, College of Liberal Arts Greek and Roman Classics]. Temple University, College of Liberal Arts. URL: <https://liberalarts.temple.edu/academics/faculty/mitchell-boyask-robin> (accessed: 28.02.2025).

Parker R. Athenian Religion: A History. Oxford: Clarendon Press, 1996. 370 p.

Pirenne-Delforge V. L'Aphrodite grecque: Contribution à l'étude de ses cultes et de sa personnalité dans le panthéon archaïque et classique. Athens; Liège: Centre international d'étude de la religion grecque antique, 1994. 527 p.

Pow S., Stahnisch F. W. Ludwig Edelstein (1902–1965): a German historian of medicine in North American exile and the emergence of the modern Hippocratic Oath. *Journal of Medical Biography*. 2016. Vol. 24. No. 4. PP. 527–537.

Renberg G. L. Prosopographical Problems Associated with the Establishment of Asklepios's Cult at Pergamon. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 2017. Vol. 201. PP. 155–159.

Renberg Gil Haviv [Affiliation Historical Studies]. Institute for Advanced Study. URL: <https://www.ias.edu/scholars/gil-haviv-renberg> (accessed: 26.02.2025).

Stafford Emma. Professor profile [MA (Cambridge) PhD (London)]. University of Leeds. School of Languages, Cultures and Societies. <https://ahc.leeds.ac.uk/languages/staff/133/professor-emma-stafford> (accessed: 28.02.2025).

Wickkiser B. L. Asklepios, Medicine, and the Politics of Healing in Fifth-Century Greece: Between Craft and Cult. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008. 178 p.

Wickkiser Bronwen L. Professor of Classics: Curriculum Vitae. Wabash College. URL: <https://www.wabash.edu/academics/profiles/classics/wickkiser/> (accessed: 24.02.2025).

Liudmyla Ponomarenko

Candidate of History, Associate Professor

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University

1 Shevchenka St., 25006, Kropyvnytskyi, Ukraine

Email: l_ponomarenko12@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1359-303X>

FROM RELIGION TO MEDICINE: THE EVOLUTION OF AMERICAN SCHOLARLY PERSPECTIVES ON THE CULT OF THE ANCIENT GREEK GOD OF HEALING

The paper analyzes the development of the American historiography of the cult of Asclepius from 1945 to the present. It explores the contribution of American scholars to the study of the religious aspect of the cult and their engagement with its multifaceted nature as a social, religious, and medical phenomenon of the ancient world. The paper outlines the evolution of methodological perspectives, including the shift from the text-centered studies by

E. Edelstein and L. Edelstein to interdisciplinary methods introduced by B. Wickiser and G. Renberg. The author considers the innovative approaches to the integration of archaeological, epigraphic, and textual sources that enabled a more comprehensive understanding of the cult. Considerable attention is given to studies of the cult's political and social dimensions, interaction with early Christianity, and the role of ritual in forming individual and collective identity. Analyses of the incubation ritual, votive sacrifices, and the cult's adaptation to socio-cultural change are also examined. Researchers stressed the cult's role in societal recovery after crises, in strengthening social cohesion, restoring civic identity, and ensuring spiritual balance in ancient communities. The paper further discusses research on the cult's interaction with other religions, particularly early Christianity, and analyzes how this competition influenced the shaping of religious identity and cultural heritage. Religious rituals are emphasized as crucial to political stability, social cohesion, and maintaining continuity in the face of evolving societal dynamics and cultural challenges. The study advances our understanding of ancient religion, the significance of the cult of Asclepius, and the global contribution of American historiography. It opens new perspectives for interdisciplinary research on political, socio-cultural, and religious factors influencing the cult's formation, development, and enduring relevance in diverse historical contexts.

Keywords: cult of Asclepius, American scholarship, history of medicine, antiquity, late Roman period, Roman provinces.

Текст надійшов до редакції 02.03.2025.

The text was received by the editors 02.03.2025.

Текст затверджено до друку 04.05.2025.

The text is recommended for printing 04.05.2025.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-11>
УДК 904(37/38):902(73)(091):303.446.4

Сергій Посохов

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: sposokhov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1390-0625>

ІСТОРІЯ «КЛАСИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ» В США ЯК ПРИВІД ДЛЯ МІРКУВАНЬ

У статті йдеться про книгу американського автора С. Дайсона (Stephen L. Dyson) «Ancient marbles to American shores: classical archaeology in the United States» (1998), яка присвячена вивченню процесу формування античної археології в США. Автор цієї фундаментальної праці — професор класичної філології, Президент Американського інституту археології з 1995 до 1998 рр., професор Весліанського університету та Державного університету Нью-Йорка в Буффало, директор численних дослідницьких проєктів в Італії. Його наукові інтереси охоплюють широке коло проблем, які стосуються історії та археології Риму та римської Італії. Він читав різноманітні навчальні курси для студентів і аспірантів, зокрема й історіографічного характеру. Книга, яка стала об'єктом уваги в цьому випадку, без перебільшення є першою синтетичною працею, у якій знайшов відображення складний процес становлення класичної археології в США. Автор книги проаналізував

Як цитувати: Посохов С. Історія «класичної археології» в США як привід для міркувань. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2025. Вип. 67. С. 203–216. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-11>

How to cite: Posokhov S. Reflections on the History of «Classical Archaeology» in the United States. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 203–216. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-11> (In Ukrainian)

© Посохов С., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

діяльність провідних американських учених, схарактеризував їхні наукові досягнення, зокрема результати дослідження пам'яток стародавньої Греції та Риму, а також роль таких інституцій, як музеї та університети, у процесі професіоналізації античної археології в США. Деякі тези цього дослідника, які стосуються розуміння як етапів і тенденцій розвитку, так і проблем та перспектив класичної археології в США, дають привід для міркувань, зокрема стосовно стану справ в українській науці та освіті. Наприклад, автор статті звертає увагу на значення спадкоємності в таких дослідженнях, роль відповідних державних інституцій і програм, а також на стан вищої історичної освіти, де й відбувається підготовка таких фахівців. У підсумку висловлюються певні міркування щодо майбутнього класичної археології в Україні.

Ключові слова: класична археологія, археологія античності, американська історіографія, Стивен Дайсон, вища історична освіта.

Однією з найважливіших гносеологічних категорій, за допомогою якої характеризується історіографія як наука, є категорія «рефлексія». І це зрозуміло, бо навіть коли йдеться про окрему людину, то ця категорія позначає здатність «подивитися на себе збоку», сконцентрувати увагу суб'єкта на собі та результатах своєї активності для їх осмислення та переосмислення. Тим більше такі процедури важливі для науки, коли рефлексія передбачає усвідомлення загального ходу наукового пізнання та його результатів. Звісно, така рефлексія — складний, багатовимірний процес, який передбачає аналіз стану наукових досліджень у порівняльній ретроспективі, з урахуванням як загальних, так і локальних тенденцій. Безсумнівно, основну зацікавленість історіографів спричиняли і спричиняють результати діяльності провідних учених та провідних наукових установ. Утім, визначити, хто є істориком «першого», а хто «другого плану» не так легко. Тим більше це складно зробити, коли аналізується розвиток національних шкіл, які мають чимало специфічного. І все ж шлях тут лише один: намагатися виявляти схожі та відмінні риси, характеризувати ступінь впливів та взаємовпливів тощо, щоби врешті поглянути на «своє» і визначити для себе актуальні проблеми та можливі перспективи.

Попри те, що США вже тривалий час сприймаються як світовий лідер, зокрема й щодо розвитку науки, коли в колі українських науковців

мова заходить про розвиток історіографії, то зазвичай називають імена європейських учених. І це зрозуміло, якщо зважити не лише на географічну, а й на історичну спорідненість України та Європи. Утім, траєкторія розвитку американської історіографії, її здобутки та сучасні проблеми дуже важливі для розуміння загальнонаукового процесу. Тож актуалізація такого матеріалу бачиться нагальною потребою.

Особливо коли йдеться про сучасні виклики, які постали перед гуманітаристикою і які часто потребують відповіді на глобальному рівні. Ева Доманська пише про те, що сьогодні в гуманітаристиці побутує багато парадигм, дослідницьких програм або підходів і тенденцій, котрі часто суперечать одне одному. У зв'язку з цим стимуляторами змін, на її думку, стають напрями, найближчі до емпірії та здатні її теоретизувати — передусім соціологія, мистецтво і технаука (Domanska 2012). На нашу думку, серед таких дисциплін, які здатні вплинути на утвердження нових наукових норм в історичних дослідженнях, щоби ті відповідали викликам сучасного світу, можна назвати археологію. Це пов'язано з тим, що вже тривалий час археологи тісно співпрацюють з представниками природничих наук, вони чи не першими почали використовувати комп'ютерні технології, врешті, ми маємо приклади плідної спільної роботи археологів різних країн, коли національні особливості неістотно впливають на характер дискусій. І все ж на перший план виходить інша проблема. Ідеться про те, що археологи часто взаємодіють у своєму колі без бажання комунікувати з представниками інших історичних дисциплін. Ба більше, деякі археологи декларують свою відокремленість від історичної науки. Саме тому пропонуємо зосередити увагу на так званій «класичній археології»*, яка постала в XIX ст. і являла собою союз філологів-класиків, істориків-антикознавців, мистецтвознавців та ін. Інтегративний потенціал цієї субдисципліни очевидний, і сьогодні, в умовах розгортання міждисциплінарності, це може стати вагомим плюсом для неї. До речі, дослідження доби античності та античних

* В Україні термін «класична археологія» використовується зрідка, зазвичай ідеться про «античну археологію», «археологію античності», або «старожитності доби античності» (що передбачає дослідження матеріальної культури та здобутків античної цивілізації).

пам'яток здійснюють вчені Харківського університету від моменту його заснування (Skyrda 2015). Протягом багатьох десятиліть, до окупації Криму у 2014 р., археологічні експедиції Харківського університету досліджували Херсонес Таврійський. Антична колекція є важливою частиною зібрання Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Zajtsev, Latysheva 1992).

Сьогодні серйозні виклики постали й перед вищою історичною освітою. Спостерігаються спроби осмислити цю ситуацію та здійснити певні трансформації в багатьох країнах світу. Принаймні в Україні певний такий поворот відбувся в 2015 р., коли була запроваджена єдина спеціальність «історія та археологія» на всіх рівнях вищої освіти, а також встановлено обмеження мінімальної кількості студентів для слухання спецкурсів. З часом на етапі магістратури взагалі було запроваджено фактично вільний вибір спецкурсів, що нівелювало колишні «спеціалізації по кафедрах». Звісно, це істотно вплинуло й на підготовку фахівців у галузі археології та історії стародавнього світу, яка ґрунтувалася на поглибленому вивченні різноманітних джерел та наукової літератури, мовній підготовці тощо.

Усе сказане, на нашу думку, вимагає глибокого аналізу тих змін, які відбуваються в історичній освіті та науці. Не претендуючи на такий глибокий та всебічний аналіз, звернемо лише увагу на монографію Стівена Дайсона «Стародавні мармури на американських берегах. Класична археологія в Сполучених Штатах» (Dyson 1998). Вона хоча й вийшла вже досить давно, але не привернула увагу українських вчених. Ознайомлення з цією книгою стимулює замислитися над долею класичної археології не тільки в США, а й в Україні.

Автор цієї фундаментальної праці — професор класичної філології, Президент Американського інституту археології з 1995 до 1998 рр., професор Весліанського університету та Державного університету Нью-Йорка в Буффало, директор численних дослідницьких проєктів в Італії. Його наукові інтереси охоплюють широке коло проблем, які стосуються історії та археології Риму та римської Італії. Він читав різноманітні навчальні курси для студентів і аспірантів, зокрема історіографічного характеру («Історія класичної археології»; «Великі римські історики:

римська історіографія від Гіббона до Мозеса Фінлі») (Dyson S. L.: *Park Professor of Classics: Curriculum Vitae*).

Книга, яка стала об'єктом нашої уваги, без перебільшення є першою синтетичною працею, в якій знайшов відображення складний процес становлення класичної археології в США. Як зазначив сам автор у передмові, «Протягом більшої частини дев'ятнадцятого та початку двадцятого століть класична археологія відігравала важливу роль, створюючи дослідницькі моделі та визначаючи дослідницький порядок денний. Оскільки класичне мистецтво посідало центральне місце в естетичних цінностях американської культурної еліти протягом більшої частини цього періоду, класична археологія мала сильніший вплив, ніж багато інших гуманітарних дисциплін. Проте до сьогодні немає всеосяжної історії північноамериканської класичної археології» (пер. з англ.)** (Dyson 1998, ix).

На книгу відгукнулися схвальними рецензіями інші фахівці в цій галузі (Fentress 2001; Snead 2002). Важливо, що, наприклад, Джеймс Снід також відзначив спробу автора торкнутися більш широких тенденцій в американській соціальній та культурній історії. Він наголосив на тому, що піднесення класичної археології в період після громадянської війни слід розглядати як складник широкого американського культурного націоналізму, що охоплював будівництво державних музеїв, піднесення руху за збереження історичних пам'яток та створення національних парків (Snead 2002, 15). Справді, будь-яка характеристика розвитку науки, а тим більше гуманітарної, не може відбутися без урахування історичного та соціального контексту. Для Сполучених Штатів ця специфіка полягала вже в тому, що на цій території були розташовані лише археологічні пам'ятки індіанців. Як зазначають дослідники, «відсутність спільної історії між індіанцями та американцями європейського походження обмежувала корисність археології, заснованої на культурній ідентичності» (Snead 2002, 16).

С. Дайсон зосередився на описі складного інтелектуального та інституційного процесу, який пов'язаний з класичною археологією,

** Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

з урахуванням всієї складності суспільно-політичного та культурного контекстів відповідного часу. Як зазначив сам автор у передмові, «Метою цієї книги є дослідження виникнення та розвитку академічної дисципліни в умовах мінливої американської культури та суспільства» (Dyson 1998, ix). Він розпочав з «передісторії» дисципліни, з її зародження в епоху гранд-турів та характеристики її розвитку, що стимулювалося зростанням романтичного елінізму, який набув поширення в середовищі американської культурної еліти.

Звісно, вже зазначені вище об'єктивні умови на етапі становлення дисципліни змушували американських учених перебувати в залежності від європейського антикознавства. Утім, поступово американська класична археологія набувала сили. Початок цього процесу С. Дайсон пов'язав із діяльністю професора мистецтв Гарвардського університету Чарльза Е. Нортон (1827–1908), який в 1879 р. ініціював створення товариства для сприяння розвитку мистецтв та археологічних досліджень, оскільки він уважав, що «гуманістичні дослідження є протиотрутою від корупції» та засобом «боротьби з деградуючим впливом духу матеріалізму», а США мають повернути інтелектуальний борг Європі своїми високоякісними науковими розробками (Dyson 1998, 38). Поширення цих ідей сприяло виникненню Американського археологічного інституту, а також Американської школи класичних студій в Афінах, яку створили за зразком відомих французької та німецької шкіл, що вже існували на той час у столиці Греції (у 1895 р. аналогічну школу відкрили в Римі). Завдяки цьому сформувалося нове покоління дослідників, які набули важливого польового досвіду. С. Дайсон простежив подальший розвиток класичної археології в американській університетській системі. Він зафіксував зародження нового професіоналізму серед американських науковців та створення відповідних структур в університетах (які значною мірою також базувалися на німецьких університетських програмах з класичної археології). Водночас він дослідив і вплив європейських учених-емігрантів на розвиток дисципліни. Зокрема, він зазначив, що «Американська класична археологія виграла від безпрецедентного припливу європейських учених, спочатку як біженців від нацистів

та фашистів, а потім як почесних гостей, оскільки університети прагнули підвищити свій престиж, призначаючи іноземних викладачів, які привносили з собою нові ідеї та підходи до вивчення античності (Dyson 1998, 217). С. Дайсон дослідив «музейну традицію» (розділ 4), яка врешті поєднала історію мистецтва та археологію з мистецтвознавством, естетикою та освітою (Dyson 1998, 157).

Як зазначила рецензентка книги Елізабет Фентрес, на сторінках свого дослідження С. Дайсон представив серію біографій головних дійових осіб: не тільки окремих осіб — археологів і директорів музеїв, які створили цю дисципліну, — але й установ — університетських кафедр, музеїв, закордонних шкіл і «великих розкопок». Книга надає корисний довідковий матеріал із короткими біографічними нарисами понад 50 американських археологів (Fentress 2001, 903). Зокрема тут ідеться про таких впливових учених, як Френсіс Келсі, Карл Блеген, Хетлі Голдман, Джеймс Візман та ін. Насправді, книга насичена й навіть перенасичена іменами та фактами (що інколи дещо заважає сприйняттю основної думки). Утім, як слушно зазначив інший рецензент Джеймс Снід, С. Дайсон намагався не лише навести біографічні відомості чи згадати те чи те ім'я, а й пояснити складні відносини між людьми, інституціями та ідеями (Snead 2002, 15). Також була помічена його увага до жінок-науковців, хоча в цій дисципліні, на відміну від їхніх європейських колег, жінки занадто часто опинялися на маргінесі (Fentress 2001, 903).

Значні фінансові можливості, а після Другої світової війни й політичні, ще більше стимулювали розвиток класичної археології в США. Як зазначив С. Дайсон, «двадцять п'ять років після Другої світової війни представляли собою найактивніший, хоча й не обов'язково найкреативніший, період в американській класичній археології» (Dyson 1998, 217). Американська економіка процвітала, забезпечуючи економічну еліту надлишковими багатствами, які можна було витратити на археологічні дослідження. Уряд вперше став істотно залученим до фінансування археологічних досліджень. Витрати на проведення археологічних досліджень у Середземномор'ї залишалися низькими, що дозволяло більшій кількості установ, ніж будь-коли раніше,

проводити великі розкопки» (Dyson 1998, 217). Зокрема, протягом 1950–1960-х рр. провідним центром американської античної археології залишався Принстонський університет, проводячи розкопки Афінської агори (Dyson 1998, 232).

На наш погляд, найбільш цікавим є саме останній 6-й розділ «Друга світова війна та її наслідки», а також «Післямова: Археологія в 1990-х роках і далі», де С. Дайсон характеризує зміни в американській археології другої половини ХХ ст. Як зазначила з цього приводу Е. Фентрес, праця С. Дайсона певною мірою пояснює загадку американської класичної археології: чому, маючи такі здобутки й такі ресурси, післявоєнна американська класична археологія відстала від своїх європейських колег як у технічному, так і в теоретичному плані? Тобто замість того щоб стати самостійною дисципліною з власними правилами та програмою досліджень, класична археологія була поглинена, з одного боку, кафедрами історії мистецтва, а з другого — кафедрами класичної філології. При цьому історія мистецтва залишилася вкоріненою в мистецтвознавстві, відірваною від історичного контексту, а рідкісні спроби створити міждисциплінарні університетські кафедри, що поєднували класичну філологію з історією мистецтва та антропологією, виявилися радше невдалими, і, зрештою, лише Бостонський університет зумів зберегти велику кафедру, яка розглядає класичну археологію як дисципліну, а не як галузь класичної філології (Fentress 2001, 905). Чому ж так сталося? Почасти це пов'язано з тим, про що вже йшлося: класичні пам'ятки не є частиною американського культурного ландшафту. Наприклад, значні успіхи британської археології в 1960-х рр. пояснюються активним розвитком міської рятувальної археології, коли археологи були зобов'язані спілкуватися з широкою громадськістю через телебачення та популярні журнали. Класичні ж археологи, як правило, робили кар'єру лише в університетах або музеях, а це радше вимагало спеціалізації в галузі філології або історії мистецтва і зумовлювало їхнє існування в певному замкненому світі (Fentress 2001, 905). І все ж, це не єдина причина. Дослідження «великих пам'яток» у Європі тепер вимагало чималих коштів, бо вже минув той час, коли «Американська школа могла

насолоджуватися всіма аспектами свого колишнього комфортного неоколоніального існування» (Dyson 1998, 256). Конкурентне державне фінансування класичної археології майже повністю зникло, ця галузь археології отримувала лише невеликі обсяги державного фінансування (Dyson 1998, 283). Американські археологи-класицисти почали згортати співпрацю з колегами-античниками з Середземномор'я, які в цей час активно продовжували нарощувати професійний потенціал (Fentress 2001, 906).

Як слушно зазначила Елізабет Фентрес, «у цій цінній книзі факти ретельно впорядковані та дипломатично подані, лише зрідка проглядаються власні думки автора» (Fentress 2001, 905). І все ж саме ці ремарки та короткі оціночні судження, які наприкінці книги мають дещо песимістичний відтінок, спонукають до роздумів та пошуку відповідей на складні питання сьогодення. Акцентуємо на них увагу.

С. Дайсон не лише констатує зменшення державного фінансування на дослідження та освіту, а й звертає увагу на дедалі більшу залежність класичної археології від приватних та напівприватних (тобто спеціальних фондів) ресурсів, що часто підсилює саме консервативні настрої. Відповідно розвиток спостерігається лише в кількох потужних приватних університетах. Проте, як зазначає автор, це означає «повернення до світу археологів-джентльменів», коли лише «привілейовані одиниці зможуть займатися справжньою археологією», а решта «будуть змушені задовольнятися каталогізацією та публікацією археологічних залишків минулих поколінь» (Dyson 1998, 283). Ясно, що це ще більше ізолює цю дисципліну від інших. Вочевидь, С. Дайсон вважає, що державні програми мають і далі виконувати свою важливу роль.

Водночас він наголошує, що не можна все списати на економічні чинники. На його думку, американські археологи-класицисти не поставили важливих питань і не шукають нових напрямів розвитку. Зокрема, аспіранти навчаються майже так само, як п'ятдесят або навіть сто років тому, коли опанування грецької та латинської мов залишається в центрі більшості програм аспірантури з класичної археології (однак кількість студентів, які вивчають ці мови, постійно

зменшується). Студенти класичної археології, як правило, працюють в умовах, що ізолюють їх від інших археологів, і використовують традиційні методи та розв'язують проблеми, які в багатьох випадках мало відрізняються від тих, що сто років тому перейняли від німців засновники цієї дисципліни. Їхнє практичне навчання часто є вельми обмеженим і пізнім, а студенти-археологи є лише гвинтиками під час польових робіт (Dyson 1998, 284).

Один з виходів із цієї ситуації він бачить у тому, щоби вивчати історію, мистецтво та археологію середземноморського світу в системі, об'єднуючи дисципліни в рамках певної програми. Як він влучно та саркастично зазначив з цього приводу, «Для багатьох, мабуть, ересь стверджувати, що для розкопок галло-римських пам'яток не потрібна латина, але для інших ересь розкопувати стародавні пам'ятки без будь-якої історичної чи археологічної підготовки» (Dyson 1998, 285). На його думку, треба подолати «надзвичайну інтелектуальну відстань між американістами, антропологічними археологами та нашими колегами, які працюють у межах класичного світу», оскільки, «переступаючи ці інтелектуальні кордони, ми отримаємо набагато глибше розуміння того, що таке археологія насправді». Тобто тепер настав час зруйнувати бар'єри, що виникли між класичною філологією, античною історією, археологією та антропологією, і підготувати справжніх міждисциплінарних учених, необхідних для сучасних дослідницьких програм.

Вельми цікавими є також ремарки С. Дайсона щодо значення наукової комунікації. В цілому високо оцінюючи роль європейських (передовсім німецьких) вчених-емігрантів у розвитку класичної археології, він водночас звернув увагу на те, що «жоден з них не був справжнім польовим археологом». На думку С. Дайсона, «Приплив європейців, який триває і досі, також сприяв формуванню відчуття неповноцінності серед американських класичних археологів, які почали вважати рідну інтелектуальну культуру та наукові досягнення другорядними» (Dyson 1998, 228). За цими твердженнями стоїть розуміння значущості власної наукової традиції. Безсумнівно, саме гордість за досягнення власних наукових шкіл, до яких належать

дослідники, стає важливим стимулом для їхньої діяльності. Звісно, такі традиції слід підтримувати й навіть культивувати. Останнє зовсім не означає, що С. Дайсон виступає за певний науковий ізоляціонізм. Навпаки, він звертає увагу на можливості співпраці з іншими країнами (а не лише з Грецією та Італією), коли йдеться про дослідження періоду античності. Зокрема, він досить докладно описав результати досліджень американських вчених у колишній Югославії та їх співпрацю з місцевими антикознавцями. Звісно, це вимагає переосмислення змісту освіти та польової підготовки наступного покоління американських класичних археологів. Ідеться як про тематику (аналіз навколишнього середовища, дослідження пам'яток периферійних районів Римської імперії тощо), так і про методи дослідження (оброблення комп'ютерних даних тощо). Тобто він вважає, що сьогодні потрібна гнучка польова підготовка, яка дозволить молодим дослідникам «бачити потенціал у більш ніж одному типі археологічної ситуації та самостійно рухатися вперед» (Dyson 1998, 267). До речі, зазначимо, що в середині 1990-х рр. істотно активізувалася співпраця американських та українських учених (наприклад, Інститут класичної археології Техаського університету в 1994 р. став постійним партнером Національного заповідника «Херсонес Таврійський») (Karter 2006; Kliuba 2006). На жаль, окупація Криму перервала дослідження українськими науковцями цієї видатної пам'ятки та їх співпрацю з американськими вченими.

Врешті, важливими вважаємо міркування С. Дайсона про роль музейних колекцій та експозицій. Тривалий час музейні експозиції класичного мистецтва були спрямовані на культурну та соціальну еліту. До певної міри це зумовило такий погляд, що «якщо людина не вивчала класичне мистецтво в університеті, то їй, мабуть, не варто витратити час на відвідування музеїв» (Dyson 1998, 274). І це стосується не лише поглядів пересічних людей, а й кураторів музеїв, які приділяли відносно мало уваги інноваційним способам репрезентації грецького та римського мистецтва мінливому американському суспільству. Водночас «у своєму жадібному прагненні до деконтекстуалізованих об'єктів» (Dyson 1998, 277) музеї віддалили себе від учених, особливо археологів-польовиків.

У підсумку варто повернутися до проблем, які ми маємо з класичною археологією в Україні. Зрозуміло, що сучасна російсько-українська війна відсуває ці проблеми далеко на другий план. Водночас очевидно, що саме ці жахливі обставини вкрай негативно вплинули й на науку. Утім, попри такі перешкоди, треба намагатися дивитися вперед і думати про майбутнє науки в Україні, зокрема й класичної археології. Якщо спробувати це зробити на основі тверджень С. Дайсона, то можна висловити такі міркування: необхідні як державні, так і партисипативні проєкти, спрямовані на підтримку класичної археології; треба забезпечувати збереження спадкоємності, наукових та освітянських традицій, але водночас дбати і про інноваційні шляхи її розвитку; враховуючи значний потенціал культурної спадщини України, слід налагоджувати активну комунікацію з науковими партнерами, зокрема американськими; успішний розвиток класичної археології можливий лише за умови тісної взаємодії науковців та громадськості, коли остання буде розуміти значення таких досліджень. Класична археологія не може виникнути в один момент, її існування базується на системній роботі поколінь учених, але її можна легко позбутися нерозумними діями як тих, хто керує освітою та наукою, так і самих науковців, які не хочуть йти в ногу з часом. Втрата такої дисципліни в Україні завдасть непоправної шкоди всій гуманітаристиці.

Список літератури / References

Domans'ka E. Kudy priamuie suchasna humanitarystyka? Ukrains'kyj humanitarnyj ohliad. 2012. Vyp. 16–17. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/kudy-pryamuie-suchasna-humanitarystyka> (accessed: 28.05.2025). (In Ukrainian)

Доманська Е. Куди прямує сучасна гуманітаристика? Український гуманітарний огляд. 2012. Вип. 16–17. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/kudy-pryamuie-suchasna-humanitarystyka> (accessed: 28.05.2025).

Dyson S. L. Ancient Marbles to American Shores: Classical Archaeology in the United States. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998. 323 p.

Dyson S. L. Park Professor of Classics: Curriculum Vitae. University at Buffalo. URL: <https://arts-sciences.buffalo.edu/content/dam/arts-sciences/classics/CVs/DysonStephenCV2020.pdf> (accessed: 28.05.2025).

Fentress E. Review of «Ancient Marbles to American Shores: Classical Archaeology in the United States» by S. Dyson. *Antiquity*. 2001. Vol. 75, Iss. 290. PP. 903–906. DOI:10.1017/S0003598X00089584.

Karter Dzh. K. Khersones Tavrijs'kyj ta Instytut klasychnoi arkheolohii. Deiaki pidsumky amerykano-ukrains'koi spivpratsi. *Arkheolohiia*. 2006. № 2. S 24–34. (In Ukrainian)

Картер Дж. К. Херсонес Таврійський та Інститут класичної археології. Деякі підсумки американо-української співпраці. *Археологія*. 2006. № 2. С 24–34.

Kliuba Kh. M. Khersones Tavrijs'kyj. Novyj zdobutok ukrains'ko-amerykans'koi spivpratsi. *Arkheolohiia*. 2006. № 4. S. 112–114. (In Ukrainian)

Клюба Х. М. Херсонес Таврійський. Новий здобуток українсько-американської співпраці. *Археологія*. 2006. № 4. С. 112–114.

Skyrda V. V. Arkheolohichna nauka v Kharkivs'komu universyteti (1805–1920-i rr.). Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2015. 164 s. (In Ukrainian)

Скирда В. В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920-і рр.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. 164 с.

Snead J. Review of «Ancient Marbles to American Shores: Classical Archaeology in the United States» by S. Dyson. *Bulletin of the History of Archaeology*. 2002. Vol. 12. Iss. 1. PP. 14–16. URL: <https://archaeologybulletin.org/articles/10.5334/bha.12104> (accessed: 28.05.2025). DOI:10.5334/bha.12104.

Zajtsev B. P., Latysheva V. A. Arkheolohicheskyj muzej Khar'kovskoho unyversyteta. Vestnyk Khar'kovskoho unyversyteta. Seryia «Ystoryia». 1992. № 362. S. 103–110. (In Russian)

Зайцев Б. П., Латышева В. А. Археологический музей Харьковского университета. Вестник Харьковского университета. Серия «История». 1992. № 362. С. 103–110.

Sergiy Posokhov

Doctor of Historical Sciences, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: sposokhov@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1390-0625>

**REFLECTIONS ON THE HISTORY
OF «CLASSICAL ARCHAEOLOGY» IN THE UNITED STATES**

*The focus of the paper is on the book by the American scholar Stephen L. Dyson *Ancient Marbles to American Shores: Classical Archaeology in the United States* (1998), devoted to the emergence and shaping of this field in the United States. The author of this fundamental work is a professor of classical philology, president of the American Institute of Archaeology from 1995 to 1998, professor of Wesleyan University and the State University of New York at Buffalo, and over the course of his career director of numerous research projects in Italy. His research interests cover a wide range of issues in the history and archaeology of Rome and Roman Italy. He has taught numerous courses for undergraduates and graduate students, including those of a historiographical nature. The book in question is, without exaggeration, the first synthetic work tackling the complex process of the formation of classical archaeology in the United States. Dyson analyzes the work of leading American scholars, describes their achievement, particularly fruits of the study of ancient Greek and Roman sites and remains, and the role of institutions such as museums and universities in the professionalization of classical archaeology in the US. Some of Dyson's arguments concerning the stages, trends, issues, and prospects in the development of classical archaeology in the US provoke reflection, including on the state of affairs in Ukrainian research and education. In particular, the author of the paper draws attention to the importance of intergenerational continuity in this kind of scholarship, the role of state institutions and programs, and the state of higher education in history, where such specialists are trained. The paper concludes with some considerations regarding the future of classical archaeology in Ukraine.*

Keywords: classical archaeology, archaeology of antiquity, American historiography, Stephen L. Dyson, higher education in history.

Текст надійшов до редакції 16.03.2025.

The text was received by the editors 16.03.2025.

Текст затверджено до друку 01.05.2025.

The text is recommended for printing 01.05.2025.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-12>
УДК 930.2-027.22:711.168(575.11.2)''196/197''

Вадим Ільїн

кандидат історичних наук

незалежний дослідник

Email: ilin_vadim@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1486-7679>

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ ФАХІВЦІВ У РЕКОНСТРУКЦІЮ ТАШКЕНТА

Метою статті є вивчення раніше не відомих чи не досліджених фактів з історії реконструкції Ташкента після землетрусу 1966 р. на основі документів Центрального державного науково-технічного архіву України. Методологія дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності, застосуванні спеціальних історичних методів. За допомогою історико-порівняльного методу реконструкцію столиці Узбекистану розглянуто в контексті розвитку радянського містобудування. Історико-системний метод дозволив проаналізувати відомості про взаємодію суб'єктів відбудови не просто як епізод проєктної і будівельної діяльності, а як приклад системи ухвалення і реалізації владних рішень в СРСР, координації дій союзних і республіканських структур. Історико-генетичний метод разом із методом картографічної візуалізації дав змогу простежити розвиток соціальної інфраструктури Ташкента, виявити і проілюструвати загальні тенденції розвитку радянських житлових масивів. Наукова новизна статті зумовлена джерельною цінністю раніше не досліджених і не опублікованих документів

Як цитувати: Ільїн В. Внесок українських фахівців у реконструкцію Ташкента. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 217–240. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-12>

How to cite: Ilin V. Contribution of Ukrainian Specialists to the Reconstruction of Tashkent. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 217–240. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-12> (In Ukrainian)

© Ільїн В., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

ЦДНТА, що доповнюють історію реконструкції Ташкента та історію радянського містобудування 1960–1970-х рр. загалом. Ці документи вводяться до наукового обігу вперше. З огляду на дедалі більший інтерес дослідників до історії пізнього радянського міста, перспективним напрямом у межах цієї тематики є вивчення документів з фондів ЦДНТА України, спеціально присвячених містоплануванню в Радянській Україні. Масив документів з теми, який містить ЦДНТА України, дозволить збагатити й скоригувати знання про внесок українських фахівців, зокрема харків'ян, у відбудову Ташкента, виявити залучені організації, специфіку радянських міжвідомчих зв'язків і порівняти ташкентські мікрорайони з житловими масивами, які активно будували тоді у великих містах України.

Ключові слова: Ташкент, землетрус, реконструкція, Харків, мікрорайон, містопланування.

Ташкент серед дослідників архітектури модернізму вважається осередком найкрасивіших панельних будинків у світі завдяки поєднанню типового житлового будівництва і національної своєрідності. Фактично землетрус 1966 р. стимулював не просто відбудову, а саме реконструкцію Ташкента як сучасного соціалістичного міста, став нагодою застосувати нові методи масового індустріального будівництва житла й нові концепції містобудування (Meuser 2020, 274). Оскільки реалізація такого масштабного проєкту в короткі терміни вимагала залучення всіх республік СРСР, історія реконструкції Ташкента дозволяє з'ясувати механізми оперативного управління й міжвідомчої координації¹.

Не менш важливий сюжет — внесок українських проєктувальників і будівельників у реконструкцію. Пам'ять про ту допомогу досі зберігає одна з центральних вулиць Ташкента, названа на честь Тараса Шевченка (Vulytsia imeni Tarasa Shevchenka v Tashkenti stane hastronomichnoiu). Сучасні виклики, що постали перед Україною щодо пошуку підтримки серед країн Глобального Півдня, мають нагадати про такі гідні приклади міжнаціональної солідарності в контексті повоєнної відбудови України.

¹ Перші будинки в центрі Ташкента заклали ще у червні 1966 р., через шість тижнів після землетрусу. Першу чергу будівництва із залученням будівельних бригад республік СРСР завершено до кінця 1967 р., реконструкцію загалом — на початку 1970-х рр. (Meuser 2020, 274).

Від початку повномасштабної російсько-української війни тема радянського модернізму набула актуальності також в Україні: у 2022 р. саме цьому явищу провідний академічний український журнал у галузі міської історії «Місто: історія, культура, суспільство» присвятив окремий спеціальний випуск (After Socialist Modernism. Architecture, urban design and planning of the 1980-s)². Пожвавлення інтересу до теми пояснюється насамперед втратою цього сегмента міської забудови внаслідок воєнних руйнувань і сенсами, що такі руйнування здатні розкрити (Ілін 2022), переосмисленням долі радянського міського простору в контексті повоєнної відбудови, а також можливостями співпраці українських науковців із західними колегами, що відкрилися після повномасштабного вторгнення. У межах грантової підтримки українські вчені стали звертати більше уваги на теми, які задовго до війни цікавили їхніх західних колег, зокрема на ту архітектурну спадщину, що є маргіналізованою на пострадянському просторі (Ostrogorsky 2023)³. Відсутність позиції держави щодо масового типового радянського житла, його переважно негативне, стереотипне сприйняття з боку необізнаного обивателя уможливорює невибіркове знищення цього значущого елемента міського середовища забудовниками, про що неодноразово говорять активісти⁴.

² До повномасштабної війни резонансу набув лише випадок захисту будівлі «Квіти України». Також варто згадати документальний фільм Олексія Радинського «Нескінченність за Флоріаном» про історію боротьби архітектора Флоріана Юр'єва за збереження спроектованої ним будівлі УКРНТЕІ. Втім, ці випадки інтересу до збереження спадщини радмодерну стосувались окремих унікальних споруд, а не явища пізнього радянського житлового будівництва й містопланування загалом.

³ Прикладом грантової підтримки є програма німецького видавництва DOM Publishers з публікації праць найкращих українських урбаністів, започаткована у відповідь на повномасштабне вторгнення (Histories of Ukrainian Architecture. A Publishing Programme in Response to the Russian War of Aggression).

⁴ Автор цієї статті мав змогу особисто переконатися в поширеності такого обивательського бачення, здійснюючи анкетне опитування для дослідження про вплив воєнних руйнувань на сприйняття масової радянської житлової забудови (Ілін В. 2023). Читач може висловити власне ставлення до радянських «спальних районів», узявши участь в анонімному опитуванні: Анкета «Вплив війни на сприйняття радянських районів масової житлової забудови». URL: https://docs.google.com/forms/d/1v1IX1H76gPoGxTU_JeaqCxyFbGfS0dY0tgfX3-xuM9E/edit

Сприйняття архітектури пізньорадянської міської забудови як «сірої», безвартісної, а також зумовлена «турбокапіталізмом» агресивна урбанізація є спільними явищами для України та Узбекистану, попри значний міжнародний інтерес до східного радмодернізму й те, що в Центральній Азії він набув найвиразніших національних форм (Arhitektura Uzbekistana XX veka. Chernaya i krasnaya kniga). Зокрема, засновниця Асоціації молодих архітекторів Узбекистану Тахміна Турдіалієва вважає, що нищення пам'яток модернізму — це не випадкові помилки влади, а нерозуміння цінності цих споруд (Seminogova 2025). Канадський дослідник східного радмодернізму Борис Чухович зазначає, що «(Іслам) Карімов і його оточення часом особисто, немов на якомусь підсвідомому рівні, ненавиділи радянське і прагнули його усунути, вигнати з поля культури, що їх оточувало... У якомусь розумінні політика знищення (архітектурної спадщини) замість доповнення, що проводилася за Карімова, продовжилася і після його смерті» (пер. з рос.)* (Erofeeva 2022). Відмінність України від інших пострадянських республік лише в тому, що тут залишена поза увагою радянська модерністська архітектура опинилась під потрійною загрозою — забудови, декомунізації і війни (Soloviov). Головна ж спільна проблема Узбекистану та України, що актуалізує тему цієї статті, полягає в тому, що в обох країнах під загрозою перебувають не окремі пам'ятки, а власне орієнтований на комплексне задоволення щоденних потреб людини міський простір.

Попри наявність низки спеціальних праць, присвячених відбудові Ташкента після землетрусу 1966 р., участь українських технічних фахівців у реконструкції дотепер не висвітлено в науковій літературі повною мірою. Німецький архітектор Філіп Мойзер неодноразово писав про створення ідеального соціалістичного міста в Ташкенті, показуючи різноманітність, типологію та еволюцію масового індустріально-побудованого житла. Ташкенту присвячено його архітектурний путівник містом, спеціальну працю «Сейсмичний модернізм» та розділ загального огляду «Житлове будівництво в СРСР 1955–1985» (Meuser

* Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

2012; 2016; 2020). Хоча Ф. Мойзер згадує окремі побудовані українцями райони, додає їхні світлини, він не використовував документи ЦДНТА України і не писав саме про запроєктовані харків'янами житлові масиви. З-поміж найновіших досліджень варто згадати книгу британського історика Маркуса Колла, окремий розділ якої присвячено реконструкції і подальшій розбудові Ташкента у 1970-ті рр. (Colla 2024, 251–282). Утім, автора цікавить не так внесок окремих республік СРСР у відбудову Ташкента, як її політичні мотиви — наскільки новий міський простір, що увібрав етнічне та релігійне розмаїття, слугував об'єднуювальному курсу модернізації.

Українськомовні документальні огляди чи історичні публікації з теми практично відсутні, що підтверджує актуальність висвітлення теми, яка досі привертає увагу дослідників. Винятком є узагальнювальна стаття 1973 р. в «Українському історичному журналі», автори якої надали цінні відомості про масштаби збитків, обсяги й терміни відбудови, зобов'язання Української РСР з цього питання, розглянули роль партійних і громадських організацій у мобілізації кадрів, різноманітність форм допомоги України Узбекистану, кількість українців, які брали участь у реконструкції (Bilets'kyj, Panibud'laska 1973, 55–62). Проте стаття майже не розглядає внесок українських планувальників, зокрема харків'ян, у проектування нових районів Ташкента.

Метою статті, крім дослідження історичного аспекту внеску українських спеціалістів у реконструкцію Ташкенту, є розкриття інформаційного потенціалу та аналіз видового складу документів ЦДНТА України з цієї теми.

Використані для підготовки статті джерела становлять дві групи документів, а саме: проєктні документи в галузі капітального будівництва й науково-дослідна документація. Присвячені відбудові Ташкента документи, що зберігаються в ЦДНТА України, зібрано в комплексах 1-61 та 1-62, які є складниками фонду Р-1 «Український Державний проєктний інститут “Укрміськбудпроєкт” Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва (Держбуд УРСР), м. Харків». Зазначений інститут-фондоутворювач і розробив проєкти двох нових мікрорайонів Ташкента — В-13 житлового масиву Чиланзар і Ц-15 «Український» у центрі узбецької столиці (головний архітектор

проектів — К. Л. Баров)⁵. Інститут передав документи на зберігання до Центрального державного архіву науково-технічної документації УРСР (нині ЦДНТА України) у 1977 р.

Комплекси 1-61 та 1-62 налічують 78 одиниць зберігання і є відносно невеликими за обсягом, але важливими для висвітлення внеску саме харківських проєктувальників у реконструкцію Ташкента. Ці документи «Укрміськбудпроект» можна розділити на три групи: звіти про інженерні вишукувальні роботи, альбоми схем і кресленики мікрорайонів та окремих об'єктів, кошторисно-фінансові звіти про витрати на будівництво. У документах є текстова і графічна частини з переважанням останньої. Вони містять кількісні дані у вигляді таблиць, наприклад, важливу для істориків інформацію про розцінки на матеріали⁶, структуру й терміни будівництва⁷, іноді — про нестачу будівельних матеріалів⁸. Кресленики містять графічні плани об'єктів, детальну інформацію щодо оздоблення зовнішнього вигляду об'єктів — від кольору фасадів до деталей ландшафтного дизайну⁹. Наприклад, одиниця зберігання 21 комплексу 1-62 містить генеральний план мікрорайону Ц-15 і кальку з великим і детальним проєктом його забудови з емблемою інституту-розробника, прізвищами й підписами директора інституту Б. Сапунова, головного інженера В. Берковича, керівника майстерні Є. Харченка, головного архітектора проєкту К. Барова¹⁰. Пояснювальна записка і кресленики забудови мікрорайону Ц-15 «Український» містять детальну інформацію про суб'єктів проєктування і будівництва, характеристику майбутнього житлового утворення, його плани і світлини макетів¹¹.

⁵ Описи комплексу № 1-61 «Мікрорайон В-13 житлового масиву «Чиланзар», м. Ташкент». Електронні фонди ЦДНТА України. URL: https://cdnta-old.archives.gov.ua/images/opis/CDNTAU_1-61_1__1-62_1.pdf (дата звернення: 30.04.2024).

⁶ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-61. Оп. 1. Од. зб. 11. 38 арк.

⁷ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 41. 14 арк.; Там само. Од. зб. 44. 68 арк.

⁸ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-61. Оп. 1. Од. зб. 11. Арк. 2, 36.

⁹ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 31. 43 арк.

¹⁰ Там само. Од. зб. 21. 5 арк.

¹¹ Там само. Од. зб. 1. 108 арк.

Крім згаданих основних для нашого дослідження комплексів, дуже корисним для розкриття теми в контексті тодішнього радянського містопланування є комплекс 3-32, який створено Київським науково-дослідним і проєктним інститутом містобудування («КиївНДІПмістобудування»). Комплекс налічує 306 одиниць зберігання за 1960–1979 рр. і складається з науково-дослідної документації. Використані під час підготовки статті звіти з узагальнення досвіду забудови і благоустрою великих міст УРСР дозволяють порівняти планувальні рішення, застосовані в Ташкенті, Києві, Харкові, інших великих містах України¹². Це також дає змогу скласти уявлення про унікальність чи типовість розвитку нового Ташкента як зразкового соціалістичного міста.

Мобілізація проєктних інститутів і житлобудівельних комбінатів усього СРСР під гаслом дружби народів, крім суто політичного мотиву, свідчила про масштаби катастрофи і неможливість виконати завдання відбудови у швидкі терміни силами й ресурсами самого лише Узбекистану (Meuser 2020, 273–274). Передусім ішлося про брак кваліфікованих проєктувальників і будівельників, хоча талановиті кадри були і в самому Ташкенті¹³. Завдяки документам ЦДНТА України ми знаємо перелік задіяних у реконструкції організацій та межі їхньої відповідальності: це уряди (а саме Держбуди) СРСР, Узбецької та Української РСР, Академія наук СРСР, проєктувальник мікрорайонів — харківський інститут «Укрміськбудпроєкт» і забудовник — Особливий будівельний трест «Укрбуд» «Главкйївбуд», інші українські, російські та узбецькі науково-дослідні і проєктні інститути, виконком міської Ради депутатів Ташкента і головний архітектор міста¹⁴.

Згідно з рішенням українського уряду замовником робіт визначили Міністерство будівництва УРСР¹⁵. Роботу з проєктування забудови двох мікрорайонів Ц-15 «Український» у центрі Ташкента і В-13 у житловому

¹² ЦДНТА України. Ф. Р-100. К. 3-32. Оп. 2. Од. зб. 264. 95 арк.

¹³ Наприклад, талановитий архітектор Борис Ісакович Блюм — автор типових проєктів шкіл, житлових і громадських будівель, які відповідали кліматичним умовам Узбекистану.

¹⁴ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 8.

¹⁵ Цікаво, що у документі Рада міністрів УРСР названа саме «Українським Урядом». ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 70.

масиві Чиланзар інститут «Укрміськбудпроект» здійснив на підставі завдання Держбуду УРСР, якому підпорядковувався, та на підставі рішення Ташкентської міської Ради депутатів¹⁶.

Роботу з проектування мікрорайонів Ташкента «Укрміськбудпроект» розпочав у серпні 1966 р. Заступник голови Держбуду УРСР, архітектор В. Єлізаров¹⁷ доручив директору інституту В. Сапунову направити спеціалістів у Ташкент для вибору ділянки будівництва, узгодити деталі з міськими організаціями й видати завдання Українському державному інституту інженерно-технічних вишукувань («УКРГІИИТИЗ») на топогеодезичні та інженерно-геологічні розвідки¹⁸. У виборі ділянки також брали участь працівники Держбуду СРСР та Академії наук СРСР. Терміни розробки креслеників забудови Міністерство будівництва УРСР призначило на кінець 1966 р.¹⁹. Справді, у грудні 1966 р. харківський інститут представив робочі кресленики забудови мікрорайону Ц-15²⁰. Утім, завдяки кошторисно-фінансовим звітам час остаточного завершення проєктувальних робіт можна визначити кінцем 1967 р.²¹.

Безпосереднє будівництво покладалося на київський трест «Укрбуд», який отримав земельну ділянку згідно з рішенням Ташмиськради і дозвіл на будівництво від Держбуду Узбецької РСР²². Цьому ж тресту-забудовнику міськвиконком доручив розробляти проєктне

¹⁶ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 8, 70, 93.

¹⁷ Серед робіт Віктора Єлізарова такі знакові проєкти, споруди і пам'ятки, як повосення реконструкція Хрещатика, однойменна станція метро, готелі «Дніпро» і «Київ» у Києві, аеропорт Жуляни, Національний музей історії України у Другій світовій війні з монументом «Батьківщина-Мати».

¹⁸ «УкрГІИИТИЗ» — «Украинский государственный институт инженерно-технических изысканий». ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 23.

¹⁹ Там само. Арк. 70.

²⁰ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 44. Арк. 1.

²¹ Там само. Од. зб. 41. Арк. 1.

²² Описи комплексу № 1-61 «Мікрорайон В-13 житлового масиву «Чиланзар», м. Ташкент». Електронні фонди ЦДНТА України. URL: https://cdnta-old.archives.gov.ua/images/opis/CDNTAU_1-61_1__1-62_1.pdf (дата звернення: 30.04.2024).

завдання²³. У згаданій єдиній українськомовній статті, присвяченій участі українців у відбудові, йдеться про те, що трест створили в самому Ташкенті для керівництва роботою десяти українських будівельних загонів, що почали прибувати в місто у травні 1966 р. і наприкінці місяця розпочали будівельні роботи (Bilets'kyj, Panibud'laska 1973, 58–59). Першими з українських будівельників до Ташкента прибули харків'яни.

Те, що будівництво розпочалося ще до завершення проєктування районів, підтверджує виявлений Ф. Мойзером факт про те, що генплан Ташкента підготували до землетрусу, який просто прискорив масштабну реконструкцію міста (Meuser 2020, 273–275).

Роль місцевої влади у реконструкції була істотна. Управління головного архітектора Ташкента визначило межі територій мікрорайонів. Планувальні умови для складання проєкту забудови затверджував Ташкентський державний інститут проєктування міста («Ташгипрогор»). Забудовник мав представити проєкт будівництва на погодження інституту, а на затвердження — архітектурно-планувальному управлінню (АПУ) Ташмиськвиконкому на чолі з головним архітектором міста²⁴. Особливість радянських міжреспубліканських органів проявилася тут у тому, що до архітектурної комісії міськвиконкому також увійшли й виконавці, чії дії комісія мала погоджувати, — директор і фахівці «Укрміськбудпроєкту» і головний інженер тресту «Укрбуд» В. Темерте²⁵. Наданням житла відселеним з відведеної ділянки теж займався міськвиконком.

Санітарно-епідеміологічна станція Ташкента розглядала важливі для комфорту і здоров'я мешканців планувальні рішення проєкту: щільність населення, нормативність розривів між будинками, орієнтація за сторонами світу, кількість місць у громадських закладах і відповідність площ нормам, ступінь озеленення, забезпечення комунікаціями, логіку й доцільність взаємного розташування об'єктів²⁶. Зокрема, головний

²³ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 3. Од. зб. 1. Арк. 72.

²⁴ Там само. Арк. 74, 78.

²⁵ Там само. Арк. 80.

²⁶ Там само. Арк. 87–88.

санлікар указав на неможливість розміщення гаражів на ділянках, суміжних з дитячими закладами.

Цікаво, що, окрім названих державних органів, у документах немає відомостей про роль КППС у відбудові, що зрозуміло, оскільки в технічній документації йдеться про безпосередніх виконавців завдання. Тому опис складних бюрократичних механізмів взаємодії багатьох організацій у них контрастує з тим, як неформально відбувся процес за участі партійних керівників на практиці. Для ілюстрації наведемо спогади про внесок у відбудову Ташкента тодішнього першого секретаря Харківського обкому КППС Г. І. Ващенко: «Розв'язувати найважливіші завдання у найкоротші терміни — це була його сильна риса. Одне з таких завдань постало перед ним у 1966 р. після землетрусу в Ташкенгі. Столицю Узбекистану було вщент зруйновано. Щоб відбудувати це місто, керівникам усіх областей колишнього СРСР доручили терміново відправити будівельні бригади в зону стихійного лиха. Очільник Харківщини впродовж однієї ночі сформував цілий ешелон і відправив 300 будівельників і всю необхідну техніку» (пер. з рос.) (Korn 2008).

Іншим тематичним блоком в історії реконструкції Ташкента, який розкривають документи ЦДНТА України, є власне проєктування нових мікрорайонів.

Мікрорайон Ц-15 «Український» (нині — Джангох) було заплановано як частину центрального району Ташкента, що мав постати на перехресті двох швидкісних магістралей — вулиць Горького й Ахмада Доніша. На його території повністю знесли серйозно пошкоджені внаслідок землетрусу житло і господарські споруди²⁷. Мікрорайон В-13 планували звести в житловому масиві Чиланзар (у перекладі «пустака», «землі за межею»). Цей житловий масив отримав назву «Ташкентські Черемушки», оскільки він ще до землетрусу 1966 р. став місцем нового масового індустріального житлового будівництва, здійснюваного спочатку французькими спеціалістами.

²⁷ Описи комплексу № 1-61 «Мікрорайон В-13 житлового масиву «Чиланзар», м. Ташкент». Електронні фонди ЦДНТА України. URL: https://cdnta-old.archives.gov.ua/images/opis/CDNTAU_1-61_1__1-62_1.pdf (дата звернення: 30.03.2024).

З документів фонду Р-1 дізнаємось, що проєкт мікрорайону Ц-15 передбачав спорудження 21 житлового будинку, школи на 1 000 місць, двох дитсадків-ясел на 560 дітей, громадського центру на 6 000 мешканців, пошти, аптеки, пункту молочної кухні в кутовому житловому будинку, ресторану, продовольчого магазину, гаражів²⁸. У будівлі громадського центру мали розміщуватися продовольчий магазин з відділенням супутніх товарів, перукарня, механічна пральня, кафе-їдальня на 100 місць, чайхана, ЖЕК, приміщення громадських організацій, кімнати гуртків²⁹. Кількість мешканців мікрорайону становила 5 050 осіб.

Особливістю відведеної для будівництва мікрорайону Ц-15 ділянки був її складний рельєф — територію розсікав байрак з ариком Янгоб³⁰. Враховуючи це, проєктувальники вирішили використати природні переваги, включивши їх у просторову конфігурацію району. Наприклад, терасоподібній рельєф визначив змішану забудову у вигляді трьох житлових груп за поверховістю (дво-, чотири-, дев'ятиповерхівки) з населенням 1,5-2 тис. мешканців кожна. Зелені масиви з дитячими майданчиками, басейнами та іншими місцями відпочинку мали доповнювати житлові групи.

Передбачали мінімальне скорочення наявних насаджень з їхнім використанням у загальному плані озеленення — створення пішохідних алей між житловими групами, затемнених деревами або перголами³¹. Арик планували перетворити на оазу, запроєктували систему поливного водогону для зрошення зелених насаджень короткоструйними установками, а в місці з'єднання пішохідних алей у центрі мікрорайону вирішили спорудити відкритий плавальний басейн на 25 м³². Згідно з кошторисом ділянки, у мікрорайоні Ц-15

²⁸ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 3, 93.

²⁹ Там само. Арк. 14.

³⁰ Там само. Арк. 81.

³¹ Пергола — садове накриття для захисту проходу від сонця, навіс із повторюваних секцій, з'єднаних між собою поперечними брусами і вкритих в'юнкими рослинами. ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 26–28.

³² Там само. Арк. 76, 90.

планували побудувати 3 басейни і 2 перголи³³. Судячи з опублікованих у відкритому доступі старих фото району, принаймні один басейн було зроблено і мешканці ним активно користувались.

Цікаво, що басейни в житлових дворах в СРСР будували не лише в Центральній Азії, як можна подумати через кліматичні умови. Вони з'явилися також в експериментальному мікрорайоні Нові Черемушки в Москві, де вперше в СРСР спорудили «хрущовки». Басейни уособлювали ідею радянського урбанізму — створення простору, що об'єднує переваги міського і сільського способу життя.

Будівництво, прокладання комунікацій, облаштування доріг, благоустрій ташкентських мікрорайонів здійснювали вже випробуваним на той час індустріально-потоким методом, що забезпечував неперервність усіх циклів виконання робіт. Свідченням оперативності планування забудови можна вважати те, що керівник тресту «Укрбуд» визначив розробити комплексне проєктне завдання на будівництво мікрорайону Ц-15 у скороченому обсязі без кошторисно-фінансового розрахунку³⁴.

Поверховість житлових будинків мікрорайону визначала Комісія з уточнення сейсмічних умов і забудови Ташкента, рішення якої затверджував голова Держбуду СРСР І. Новіков і Президент Академії наук СРСР М. Келдиш³⁵. Згідно з рішенням комісії, райони Ташкента, які споруджували українські будівельники, віднесли до 9-бальної сейсмічності, через що п'ятиповерхівки замінили на чотириповерхівки. Узбецький державний проєктний інститут («Уздержпроект») адаптував наявні проєкти до місцевих умов сейсмічності³⁶. Решту проєктів житлових будинків (дев'ятиповерхівки) розробив для Ташкента Центральний науково-дослідний і проєктний інститут житлових і громадських будівель Держбуду СРСР (ЦНДІЕП)³⁷. Попередній

³³ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 44. Арк. 18.

³⁴ Там само. Од. зб. 1. Арк. 71.

³⁵ Там само. Арк. 24.

³⁶ Там само. Од. зб. 19. 61 арк.

³⁷ «ЦНИИЭП жилища» — Центральный научно-исследовательский институт типового и экспериментального проектирования.

проект визначив частку чотириповерхівок у загальній забудові мікрорайону у 44 %, дев'ятиповерхівок — у 49 % і двоповерхівок для великих родин — у 7 %³⁸. Значний відсоток висотних будинків пояснювався розташуванням мікрорайону Ц-15 на перетині основних магістралей Ташкента відповідно до принципу фокусування, якого дотримувалися радянські планувальники (висотні будинки будували вздовж і на перехресті великих магістралей, де вони виконували як шумозахисну, так і обслуговувальну функцію — розміщення закладів громадсько-побутового користування на перших поверхах, у стилобатах висоток). Проте, враховуючи високий рівень сейсмічності, Управління планування і забудови міст при Держкомітеті з цивільного будівництва та архітектури Держбуду СРСР запропонувало знизити частку дев'ятиповерхівок до 35 % від загальної житлової площі мікрорайону³⁹.

Першочергово планували побудувати типові цегляні чотириповерхові будинки серії I ТЖ-401, частку яких теж зменшили з 80 до 44 % (Meuser 2020, 278). Будівництво першої черги (виключно чотириповерхівки) передбачали здійснити протягом року⁴⁰.

Вартість спорудження такого будинку згідно з кошторисним звітом визначили у 566 тис. крб за уніфікованими цінами 1955 р.⁴¹. Загальна вартість будівництва усієї інфраструктури мікрорайону Ц-15 обраховувалась у 4 млн 146 крб⁴². Вартість будівництва мікрорайону В-13 визначили у 5 млн 206 тис. крб⁴³.

Цікаво, що проєктні інститути деталізували до дрібниць вигляд житлових будинків кожної категорії, забезпечуючи уніфікацію. Розроблений інститутом «Уздержпроект» на замовлення тресту «Укрбуд» кресленик чотириповерхового будинку визначав кольори

³⁸ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 14, 56, 75, 93.

³⁹ Там само. Арк. 97.

⁴⁰ Там само. Арк. 57.

⁴¹ Там само. Од. зб. 41. Арк. 2, 3зв.

⁴² Там само. Арк. 7зв.

⁴³ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-61. Оп. 1. Од. зб. 11. Арк. 12.

для фарбування фасадів⁴⁴. Проектне завдання на забудову мікрорайону Ц-15 містило правила оздоблення будинків, фасади яких мали бути яскравими — цоколі чотириповерхівок пропонували оздоблювати кольоровою глазурованою плиткою, стіни — плиткою і штукатуркою із додаванням барвників⁴⁵.

Зрештою, головний архітектор Ташкента рекомендував проектне завдання мікрорайону Ц-15 «Український» до погодження з відмінною оцінкою: «Планувально мікрорайон вирішений цікаво, забезпечує зручне проживання населення і, крім того, завдяки раціональному використанню існуючого рельєфу, створює мальовничі видові перспективи забудови і надає мікрорайону неповторного характеру»⁴⁶. Комісія архітектурно-планувального управління Ташмиськвиконкому відзначила відмінну якість наданого проектного завдання, здійсненого у стислі терміни⁴⁷. Документи ЦДНТА України дають можливість доповнити зміст статті 1973 р. про відзначення архітекторів Українського державного інституту проектування міст «Діпромисто» (Київ) за проект мікрорайону «Український» премією на Всесоюзному конкурсі до 100-річчя від дня народження В. Леніна тим фактом, що генеральним проектувальником мікрорайону був харківський інститут «Укрмиськбудпроект» (Bilets'kyj, Panibud'laska 1973, 58).

Насамкінець цікаво розглянути ташкентські мікрорайони у зіставленні з тими, що будували тоді у великих українських містах, враховуючи концепцію радянського мікрорайону.

Як пише Філіп Мойзер, нові мікрорайони Ташкента утворювали ансамбль, що будувався тоді у всіх метрополіях СРСР (Meuser 2020, 274). Справді, просторове рішення мікрорайонів Ташкента ідентичне тому, що застосовувалося у великих українських містах — це житлові комплекси, об'єднані закладами повсякденного обслуговування, відпочинку і спорту. Центр мікрорайонів запроектовано як пішохідну зону.

⁴⁴ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-61. Оп. 1. Од. зб. 11. Арк. 2.

⁴⁵ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 25–26.

⁴⁶ Там само. Арк. 90–91.

⁴⁷ Там само. Арк. 96.

Розташування установ культурно-побутового обслуговування (торгівля, пункти побутових послуг, громадського харчування, бібліотеки, кінотеатри, поліклініки) по магістралях-межах мікрорайону ближче до зупинок громадського транспорту, а шкіл, дитсадків і спортивних об'єктів — у центрі мікрорайонів відповідало принципу фокусування, засадничому для пізньорадянського містопланування⁴⁸. Класичним прикладом реалізації принципів пізнього радянського містопланування є житловий масив Салтівка, що його будували в Харкові «з чистого аркуша» впродовж 1967–1993 pp. (Fragile heritage Architectural modernism of the Ukrainian South and East: late 1950–1980s 2023, 228–299)⁴⁹. Згідно з принципом ступеневого обслуговування населення, у мікрорайонах Ташкента дотримали радіусів пішої доступності закладів обслуговування відповідно до частоти їхнього використання — 100-300 м для дитячих закладів, 150-550 м для школи, що відповідало нормативам або навіть було краще за них⁵⁰. Так само, як і пізніше на Салтівці, багатоповерхівки із вбудованими закладами обслуговування в Ташкенті розміщали по межах мікрорайонів, якими були великі міські магістралі. У такий спосіб висотні будинки разом із озелененим відступом від доріг додатково виконували функцію вітро-, пило- й шумозахисту.

Отже, Ташкент став місцем пілотної реалізації нових напрацювань радянського містопланування. Відповідно меншою була й проєктна площа ташкентських мікрорайонів порівняно з мікрорайонами, які будували трохи пізніше в Україні й усі структурні елементи яких було укрупнено: 25 і 19 га мікрорайонів В-13 і Ц-15 порівняно з 33-35 га житлового масиву Березняки в Києві та 50-70 га на Салтівці в Харкові⁵¹. Загальна площа нової забудови в Ташкенті становила 1 500 га

⁴⁸ ЦДНТА України. Ф. Р-100. К. 3-32. Оп. 2. Од. зб. 264. Арк. 8–10, 29.

⁴⁹ Там само. Арк. 13.

⁵⁰ Заклади повсякденного користування мали розміщуватися у радіусі 0,5 км пішої доступності. ЦДНТА України. Ф. Р-100. К. 3-32. Оп. 2. Од. зб. 279. Арк. 23; Описи комплексу № 1-61 «Мікрорайон В-13 житлового масиву «Чиланзар», м. Ташкент». Електронні фонди ЦДНТА України. URL: https://cdnta-old.archives.gov.ua/images/opis/CDNTAU_1-61_1__1-62_1.pdf (дата звернення: 30.03.2024).

⁵¹ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 20; ЦДНТА України. Ф. Р-100. К. 3-32. Оп. 2. Од. зб. 264. Арк. 7, 11.

(Meuser 2020, 273). Для порівняння: площа Салтівського житлового масиву в Харкові вже на середину 1970-х рр. становила 4 483 га⁵². З побудованого радянськими республіками в Ташкенті 1 млн кв. м житла Україна звела 160 тис., а Харків — близько 18 тис. кв. м (Meuser 2020, 276; Bilets'kyj, Panibud'laska 1973, 56). Для розуміння додамо, що середня площа шестисекційного будинку становила 2,5 тис. кв. м. Частка інших республік у відбудові для порівняння: РСФРР — 660 тис. кв. м, Азербайджан — 35 тис. кв. м, Казахстан — 28,3 тис. кв. м, Білорусь — 25 тис. кв. м, Вірменія — 15 тис. кв. м, Киргизія — 11,5 тис. кв. м, Литва — 10 тис. кв. м, Таджикистан — 8 тис. кв. м, Латвія — 7,5 тис. кв. м, Естонія — 5,4 тис. кв. м (Meuser 2020). Частки республік визначали відповідно до демографічної та економічної структури СРСР.

Можна припустити, що менший розмір ташкентських мікрорайонів разом із високою щільністю об'єктів громадського обслуговування забезпечував більший комфорт порівняно з іншими типовими мікрорайонами радянських міст. Утім, якщо порівняти план мікрорайону Ц-15 з проєктного завдання із сучасною мапою району Джангох, побачимо замість двох запланованих дитсадків один, а також відсутність школи зі стадіоном⁵³. На мапі проєкту району Ц-15 (Рис. 5) ліворуч дитсадки обведені червоними колами, школу — жовтим. Як бачимо на сучасній мапі, реально збудували один дитсадок. Можливо, це компенсується наявністю дитсадків і шкіл у сусідніх мікрорайонах. Тобто наочною є тенденція радянського містобудування 1960–1980-х рр. — відставання будівництва об'єктів громадського обслуговування від спорудження житла⁵⁴.

Утім, як засвідчує наукова-дослідна документація ЦДНТА України, самий принцип фокусування також мав хиби, на які українські містопланувальники звернули увагу вже у середині 1970-х рр.: «Система «фокусування», пропозиції якої полягають у розміщенні закладів обслуговування торговельно-побутового профілю на магістралях, біля зупинок громадського транспорту, через суворо

⁵² ЦДНТА України. Ф. Р-100. К. 3-32. Оп. 2. Од. зб. 264. Арк. 10.

⁵³ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 3.

⁵⁴ ЦДНТА України. Ф. Р-100. К. 3-32. Оп. 2. Од. зб. 264. Арк. 17.

регламентовані відстані (400 м) сприяє подрібненості закладів обслуговування»⁵⁵; «... за будь-якого способу визначення меж елемента архітектурно-планувальної структури забезпеченість його мешканців не відповідає місткості розташованих у ньому об'єктів — вона може бути і більше, і менше розрахункового значення... залежно від конкретних умов... Причина такої розбіжності полягає у принциповій невідповідності сенсу планувальних меж... і реального процесу формування функціональних зв'язків»⁵⁶. Для виправлення цих та інших вад спеціалісти інституту рекомендували досліджувати ті реальні зв'язки, які й визначали привабливість об'єктів⁵⁷. Тобто виявлений у документах факт про недієвість окремих радянських містобудівних принципів є цікавою ілюстрацією ширшого висновку про хиби радянської системи містопланування через не завжди адекватне визначення реальних інтересів споживача на базі формально раціональних, але абстрактних і негнучких розрахунків.

Спільним для Ташкента та українських міст стало й те, що тодішні нормативи планування не враховували збільшення парку автівок у майбутньому. Зокрема, кількість стоянок і гаражів-боксів проектувалась з розрахунку 10 автівок на 1 000 мешканців⁵⁸. Для порівняння, у сучасній Україні середня кількість автівок становить 245, а у великих містах — до 400 на 1 000 мешканців. Фізичне втілення тієї норми створило проблему для мешканців побудованих тоді ж районів великих українських міст — просторова конфігурація радянських мікрорайонів надалі виявилася непристосованою для користувачів автомашин, що зумовило перетворення центрів житлових груп з пішохідних зон на стихійні паркувальні майданчики із зруйнованим автівками асфальтом. Випадок із плануванням місць для гаражів та автівок ілюструє беззаперечну думку окремих дослідників про негнучкість схеми радянських мікрорайонів, що могла повноцінно функціонувати лише за певних обставин (Mysak 2018, 222). Протилежну точку зору

⁵⁵ Що означало подорожчання вартості будівництва, розпорошення ресурсів.

⁵⁶ ЦДНТА України. Ф. Р-100. К. 3-32. Оп. 2. Од. зб. 279. Арк. 23, 26.

⁵⁷ Там само. Арк. 66.

⁵⁸ Там само. Од. зб. 264. Арк. 12.

висловлює дослідниця пізньорадянського міста Кімберлі Зареко́р, яка звертає увагу на проактивний, а не реактивний підхід проєктування радянських мікрорайонів, що враховував не лише сьогодення і передбачав майбутні виклики у розвитку міста (Zarecor 2017, 8).

Спільною позитивною рисою планування було використання природного ландшафту під час забудови нових територій: ариків і байраків у випадку ташкентських мікрорайонів, переваг берегової лінії Дніпра — у випадку Березняків у Києві, побудова загальної композиції Салтівського житлового масиву вздовж природної осі, утвореної річкою Харків і Журавлівською акваторією.

Отже, документи ЦДНТА України дали змогу висвітлити внесок українських проєктувальників, зокрема харків'ян, у реконструкцію Ташкента та уточнити неповні відомості в єдиній українськомовній історичній статті, присвяченій цьому питанню (Bilets'kyj, Panibud'laska 1973, 58). Порівняно невелика колекція документів з теми дає важливу й цікаву інформацію, що здатна заповнити цю прогалину. Документи підтверджують висновок Ф. Мойзера про те, що розвиток Ташкента після 1966 р. був послідовною реалізацією теорій сучасного радянського містобудування в тому вигляді, як це відбувалося на теренах усього СРСР, а сам землетрус став лише нагодою пришвидшити й радикалізувати процес модернізації, закладений у Генплані Ташкента ще до трагічної події.

Факти про напрями роботи й зони відповідальності залучених органів різних рівнів дають уявлення про особливості ухвалення й реалізації владних рішень у пізньому СРСР. Наприклад, оперативність відбудови, масштаб задіяних ресурсів та їхнього переміщення крайною дозволяють зрозуміти логіку вертикальності інституційних зв'язків у будівельній галузі — підпорядкування центрального республіканського відомства УРСР у питаннях будівництва уряду СРСР. Цікавим є й зафіксоване в документах характерне для радянської системи поєднання повноважень, коли представники відповідальних суб'єктів є членами органів, що мають погоджувати результати їхньої роботи.

Водночас документи ЦДНТА України про реконструкцію Ташкента, пов'язані з темою пізньорадянського містопланування загалом,

вдало ілюструють його перший етап наприкінці 1950–1960-х рр. Інформаційний потенціал документів ЦДНТА України, присвячених містоплануванню, є значним для подальшого комплексного дослідження історії розвитку українських міст.

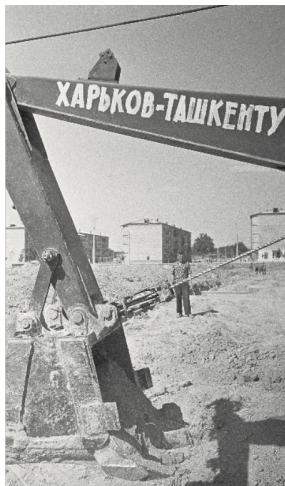

Рис. 1. Будівництво кварталу В-13 житлового масиву Чиланзар (Meuser 2012, 242).

Fig. 1. Construction of the city block B-13 in the residential district of Chilanazar (Meuser 2012, 242).

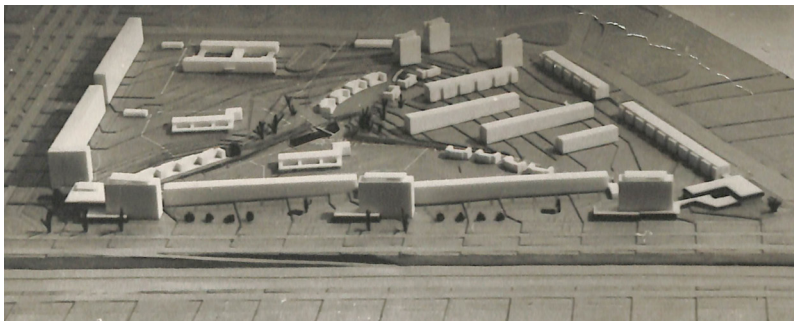

Рис. 2. Макет забудови мікрорайону Ц-15 «Український»⁵⁹.

Fig. 2. Layout of Microdistrict C-15 («Ukrainian»).

⁵⁹ ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 10.

Рис. 3. Басейн на вулиці Максима Горького (мікрорайон Ц-15)⁶⁰.

Fig. 3. Swimming pool at Maksim Gorky Street (Microdistrict C-15).

Рис. 4. Житлові будинки серії 1-ТЖ-401 (Meuser 2020, 278)⁶¹.

Fig. 4. Apartment buildings, series 1-TZh-401 (Meuser 2020, 278).

⁶⁰ OldTashkent. Facebook: website. URL: <https://www.facebook.com/100064737636934/posts/889705499864030/?app=fbl> (дата звернення: 07.08.2024)

⁶¹ ЦДНТА України, Ф. Р-1. К. 1-62. Оп. 1. Од. зб. 19. 61 арк.

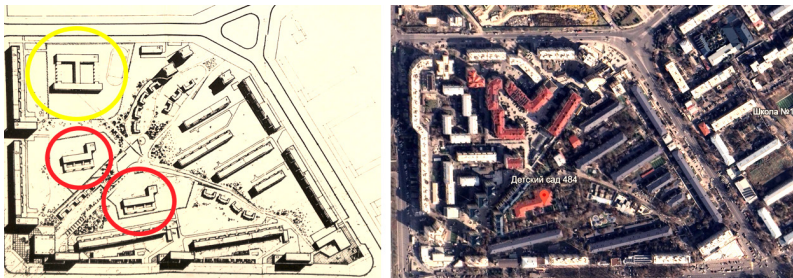

Рис. 5. Мапа мікрорайону Ц-15. Ліворуч — проєкт, праворуч — сучасний стан на мапі Google Earth ⁶².

Fig. 5. Map of Microdistrict C-15. Left — the project; right — present appearance in Google Earth.

Список літератури / References

After Socialist Modernism. Architecture, urban design and planning of the 1980-s. 2022. No. 13 (1). DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2022.01>. (In Russian)

Arhitektura Uzbekistana XX veka. Chernaya i krasnaya kniga: website. *Alerte Héritage*: website. URL: <http://archalert.net/p/context/> (In Russian) (accessed: 28.04.2025).

Архитектура Узбекистана XX века. Черная и красная книга. *Alerte Héritage*. URL: <http://archalert.net/p/context/> (дата звернення: 28.04.2025).

Bilets'kyj P. H., Panibud'laska V. F. Vklad trudyaschykh Ukrainy u vidbudovu Tashkenta (1966–1969 pp.). *Ukrains'kyj Istorychnyj Zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 1973. Vyp. 1. S. 55–62. (In Ukrainian)

Білецький П. Г., Панібудьласка В. Ф. Вклад трудящих України у відбудову Ташкента (1966–1969 pp.). *Український історичний журнал*. 1973. Вип. 1. С. 55–62.

Colla M. A Monument to Friendship: Socialist Modernity and the Reconstruction of Tashkent. *Rethinking Socialist Space in the Twentieth Century*, eds. M. Colla, P. Betts. Palgrave Macmillan, 2024. PP. 251–282.

Erofeeva V. Boris Chuhovich ob arhitecture Tashkenta: kak stroili gorod i chto nam s jetim delat'? Hook.report: website. Date of update: 14.04.2022. URL: <https://hook.report/2022/04/tashkent-architecture/> (accessed: 28.04.2025). (In Russian)

⁶² ЦДНТА України. Ф. Р-1. К. 1–62. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 3; Google Earth.

Ерофеева В. Борис Чухович об архитектуре Ташкента: как строили город и что нам с этим делать? Хук. Дата оновлення: 14.04.2022. URL: <https://hook.report/2022/04/tashkent-architecture/> (дата звернення: 28.04.2025)

Fragile heritage Architectural modernism of the Ukrainian South and East: late 1950–1980s : catalogue album, ed. P. Kravchuk. Dnipro: «Gerda» publishing house, 2023. 304 p. (In Ukrainian)
Крихка спадщина. Архітектурний модернізм Українського Півдня та Сходу: кінець 1950–1980-ті : альбом-каталог / ред. П. Кравчук. Дніпро: Герда, 2023. 304 с.

Histories of Ukrainian Architecture. A Publishing Programme in Response to the Russian War of Aggression. DOM Publishers: website. URL: https://cdn.shopify.com/s/files/1/1416/5196/files/NEUHistories_of_Ukrainian_Architecture.pdf?v=1677139923 (accessed: 02.01.2025).

Ilin V. Mikrorajony sovetского vremeni — vot chto ob#edinjalo Rossiju i Ukrainu do vojny. *Meduza*. Date of update: 11.05.2023. URL: <https://meduza.io/feature/2023/05/11/rayony-kvartaly-zhilye-massivy-vot-cto-ob-edinyalo-rossiyu-i-ukrainu-do-voyny> (accessed: 24.04.2025). (In Russian)

Ильин В. Микрорайоны советского времени — вот что объединяло Россию и Украину до войны. *Медуза*. Дата оновлення: 11.05.2023. URL: <https://meduza.io/feature/2023/05/11/rayony-kvartaly-zhilye-massivy-vot-cto-ob-edinyalo-rossiyu-i-ukrainu-do-voyny> (дата звернення: 24.04.2025).

Ilin V. The Military Destruction of Late Soviet Urban Space in Ukraine and the Demise of the Soviet Man. TRAFO Blog for Transregional Research: website. Date of update: 29.11.2022. URL: https://trafo.hypotheses.org/40215?fbclid=IwAR3L8E9BPYnvsbF3lczsit17bp5jeme2GcMuqK1qk7pbq39S_V5i-fAy2bg (accessed: 02.01.2025).

Korn A. Bez nego metro v Har'kove moglo i ne byt'... *Vechernij Har'kov*. 2008. May 29. S. 4. (In Russian)

Корн А. Без него метро в Харькове могло и не быть... *Вечерний Харьков*. 2008. 29 травня. С. 4.

Meuser P. Taschkent. Architekturführer. Berlin: DOM publishers, 2012. 544 p.

Meuser P. Seismic Modernism: Architecture and Housing in Soviet Tashkent. Berlin: DOM publishers, 2016. 256 p.

Meuser P. Zhilishhnoe stroitel'stvo v SSSR. 1955–1985. Arhitektura hrushhevskogo i brezhnevskogo vremeni. Berlin: Dom publishers, 2020. 204 s. (In Russian)

Мойзер Ф. Жилищное строительство в СССР 1955–1985. Архитектура хрущевского и брежневского времени. Берлин: Dom publishers, 2020. 204 с.

Mysak N. R. Identity formation of large-scale housing estates built in 1960–1980s: dys. ... doktora filosofii: 18.00.01 «Theory of architecture, restoration of architectural monuments». Lviv Polytechnic National University. Lviv, 2018. 290 s. (In Ukrainian)

Мисак Н. Р. Формування ідентичності районів масової житлової забудови 1960–1980-х рр.: дисертація... доктора філософії: 18.00.01 «Теорія архітектури, реставрація пам'яток». Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2018. 290 с.

Ostrogorsky A. Boris Chuhovich: «Мы все выросли из колониальной/postkolonialnoy/sovetskoy situacii, i ya v tom chisle». Syg.ma: website. Date of update: 06.11.2023. URL: <https://syg.ma/@alexander-ostrogorsky/boris-chuhovich-my-vse-vyrastali-iz-kolonialnoy-postkolonialnoy-sovetskoy-situacii-i-ya-v-tom-chisle> (accessed: 27.04.2025). (In Russian)

Острогорский А. Борис Чухович: «Мы все выросли из колониальной/постколониальной/советской ситуации, и я в том числе». Syg.ma. Дата оновлення: 06.11.2023. URL: <https://syg.ma/@alexander-ostrogorsky/boris-chuhovich-my-vse-vyrastali-iz-kolonialnoy-postkolonialnoy-sovetskoy-situacii-i-ya-v-tom-chisle> (дата звернення: 27.04.2025).

Seminogova R. Dom, v kotorom bylo kino. Kak stroili i snosili kul'tovyy pamjatnik tashkentskogo modernizma. Humo Documentary: website. Date of update: 05.03.2025. URL: <https://humodoc.com/ru/mag/2025/3/5/stories-researches/vchera/dom-v-kotorom-bylo-kino-kak-stroili-i-snosili-kultovyy-pamiatnik-tashkentskogo-modernizma> (accessed: 27.04.2025). (In Russian)

Семиногова Р. Дом, в котором было кино. Как строили и сносили культовый памятник ташкентского модернизма. Humo Documentary. Дата оновлення: 05.03.2025. URL: <https://humodoc.com/ru/mag/2025/3/5/stories-researches/vchera/dom-v-kotorom-bylo-kino-kak-stroili-i-snosili-kultovyy-pamiatnik-tashkentskogo-modernizma> (дата звернення: 27.04.2025).

Soloviov D. Ukrainian Modernism: Modernist Architecture of Ukraine. DesignBook.com.ua. URL: <https://designbook.com.ua/book/ukrainian-modernism-modernist-architecture-of-ukraine-18699> (accessed: 22.04.2025).

Vulytsia imeni Tarasa Shevchenka v Tashkenti stane hastronomichnoiu. Ukraine Open for Business: Business news from Ukraine. Date of update: 16.07.2024. URL: <https://open4business.com.ua/vulyczya-imeni-tarasa-shevchenka-v-tashkenti-stane-gastronomichnoyu/> (accessed: 22.04.2025). (In Ukrainian)

Вулиця імені Тараса Шевченка в Ташкенті стане гастрономічною. Ukraine Open for Business: Business news from Ukraine. Дата оновлення: 16.07.2024. URL: <https://open4business.com.ua/vulyczya-imeni-tarasa-shevchenka-v-tashkenti-stane-gastronomichnoyu/> (дата звернення: 22.04.2025).

Zarecor K. What Was So Socialist about the Socialist City? Second World Urbanity in Europe. *Journal of Urban History*. 2017. Volume 44, Issue 1. PP. 95-117. DOI: <https://doi.org/10.1177/009614421710229>

Vadym Ilin

Candidate of History

Independent researcher

Email: ilin_vadim@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1486-7679>

CONTRIBUTION OF UKRAINIAN SPECIALISTS TO THE RECONSTRUCTION OF TASHKENT

The purpose of the paper is to introduce previously unknown and unexplored facts from the history of the reconstruction of Tashkent after the 1966 earthquake, drawing on documents from the Central State Archive of Science and Technology (TsDNTA) of Ukraine. The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity and the use of special historical methods. The historical-comparative method was employed in examining the reconstruction of the capital of Uzbekistan in the context of the history of Soviet urban planning. The historical-systemic method allowed the author to analyze interactions between various agents of reconstruction not just as an episode of urban planning and development, but also as an example of the mechanisms of official decision-making and execution in the USSR and of coordinating the actions of union and republican bodies. The historical-genetic (longitudinal) method, along with the method of cartographic visualization, made it possible to trace the development of Tashkent's public infrastructure and to identify and illustrate general trends in Soviet residential construction. The paper's chief contribution rests in the source value of the previously unexplored and unpublished documents from the TsDNTA of Ukraine that illuminate the history of the reconstruction of Tashkent, as well as history of Soviet urban planning in the 1960s and 1970s more generally. This material is brought to the attention of the research community for the first time. Given the growing academic interest in the history of the late Soviet city, the study of documents from the holdings of the TsDNTA of Ukraine relating particularly to urban planning in Soviet Ukraine is a promising avenue of inquiry. The new evidence allows us to enrich and amend our knowledge about the contribution of Ukrainian specialists, particularly from Kharkiv, to the reconstruction of Tashkent, identify the organizations involved in this undertaking, explore the specifics of Soviet interagency relations, and compare the new Tashkent "microdistricts" with the urban residential neighborhoods that were being actively developed in large cities of Ukraine at the time.

Keywords: Tashkent, earthquake, reconstruction, Kharkiv, microdistrict, urban planning.

*Текст надійшов до редакції 04.03.2025.
The text was received by the editors 04.03.2025.*

*Текст затверджено до друку 25.05.2025.
The text is recommended for printing 25.05.2025.*

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-13>
УДК 719:001.83(477:438)“2022/2024”

Ольга Вовк

кандидатка історичних наук

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: o.i.vovk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА СПІВПРАЦЯ З ПОРЯТУНКУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКОВА)

У статті описано та проаналізовано основні форми, методи й результати українсько-польської взаємодії у пам'яткоохоронній сфері після 24 лютого 2022 р. Основна увага сфокусована на Харківщині, бо саме цей регіон зазнає найбільших руйнувань спадщини внаслідок російсько-української війни. Основою джерельної бази цього дослідження стали 8 інтерв'ю з керівниками і співробітниками структурних підрозділів органів місцевого самоврядування і науково-дослідних підрозділів університетів, які в умовах війни забезпечували організаційно-координаційну функцію у процесі взаємодії між українською та польською сторонами та керівниками архівів, музеїв та бібліотек, котрі співпрацювали з польськими партнерами у процесі порятунку

Як цитувати: Вовк О. Українсько-польська співпраця з порятунку культурної спадщини під час російської збройної агресії (на прикладі Харкова). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 241–267. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-13>

How to cite: Vovk O. Ukrainian-Polish Cooperation in Cultural Heritage Rescue During the Russo-Ukrainian War (The Case of Kharkiv). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 241–267. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-13> (In Ukrainian)

© Вовк О., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

об'єктів спадщини. Інтерв'ю були записані у вересні-листопаді 2024 р. і передані на постійне зберігання до Центрального державного науково-технічного архіву України. Досліджено процеси налагодження комунікації між пам'яткоохоронцями України та Польщі в часи повномасштабного вторгнення. Проаналізовано, які рівні інституцій були залучені до цього процесу. Схарактеризовано основні форми підтримки, надані польськими пам'яткоохоронцями українським колегам (гуманітарна допомога у вигляді обладнання та розхідних матеріалів для забезпечення фондів та забезпечення автономної роботи закладів в умовах енергонестабільності; надання обладнання та консультативної підтримки для оцифрування колекцій; сприяння публікаційній активності; організація спільних конференцій, семінарів, стажувань; консультативна допомога в реалізації міжнародних проєктів; спільна виставкова діяльність). З'ясовано, які тактичні та стратегічні завдання вдалося вирішити завдяки цій підтримці. Висловлено припущення та пропозиції, які спільні українсько-польські платформи профільної взаємодії можуть стати або мати подальший розвиток внаслідок цієї співпраці.

Ключові слова: Харків, Польща, міжнародне співробітництво, культурна спадщина, охорона пам'яток, інтерв'ю, архів, музей, бібліотека, краєзнавство.

Мета цієї статті полягає у фіксації та аналізі основних форм, методів та результатів українсько-польської взаємодії в пам'яткоохоронній сфері після 24 лютого 2022 р. Основна увага буде сфокусована на Харківщині, бо саме цей регіон зазнає найбільших руйнувань спадщини внаслідок російсько-української війни¹.

Питання допомоги, яку в різних формах Польща надає Україні в умовах повномасштабної фази російсько-української війни, є достатньо популярним і в українському, і в польському наукових дискурсах. Цій проблематиці присвячено низку статей і спеціальних збірників (Kultura i Społeczeństwo 2023 та ін.). Уже описані підтримка Польщею України на зовнішньополітичній арені (Zhelikhovs'kyj, Tykhonenko 2023), міжурядова взаємодія (Bevz 2023), гуманітарна діяльність громадських та релігійних організацій (Svynarenko 2022) і ще чимало інших важливих аспектів.

¹ І 222 пам'ятки культурної спадщини постраждали в Україні через російську агресію. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України: вебсайт. URL: <https://mcs.gov.ua/news/1222-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu/> (дата звернення: 05.12.2024).

Водночас допомога польських партнерів у сфері збереження української історико-культурної спадщини в умовах війни розглядалася лише побіжно, як складник розвідок більш загальної тематики. Зокрема польські дослідники здійснювали огляд української історико-культурної спадщини, постраждалої внаслідок війни (Wójcicki 2023). Були проаналізовані повідомлення українських і польських медіа зі сповіщеннями про російські атаки на заклади культури (Oliinyk 2023). Коротко згадувалася міжнародна (зокрема польська) допомога українським музейним інституціям в умовах концієнтальної війни (Hula, Perederij 2022). Висвітлювався досвід роботи українських архівів, музеїв, бібліотек в умовах повномасштабної війни, їх досвід міжнародної взаємодії, зокрема і з польськими партнерами (Brine 2023; Castelli 2023; Petrenko 2023; Shramko 2022; Shramko 2023; Zhuravlova 2022 та ін.).

Однак у цілому можна констатувати, що тема українсько-польської співпраці з порятунку культурної спадщини в період російської військової агресії спеціально і детально ще не висвітлювалася.

Основою джерельної бази цього дослідження стали 8 сфокусованих аудіоінтерв'ю структурованого типу, записані у вересні–листопаді 2024 р. Це були бесіди з керівниками і співробітниками структурних підрозділів органів місцевого самоврядування (Департамент міжнародного співробітництва Харківської міської ради) і науково-дослідними підрозділами університетів (Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна), які в умовах війни забезпечували організаційно-координаційну функцію у процесі взаємодії між українською та польською сторонами; з керівниками архівів, музеїв та бібліотек, що співпрацювали з польськими партнерами у процесі порятунку об'єктів спадщини (Центральний державний науково-технічний архів України, Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, а також профільні підрозділи ХНУ імені В. Н. Каразіна: Музей археології, Центральна наукова бібліотека і Центр сучасного мистецтва «ЄрміловЦентр»). Зібрані і транскрибовані інтерв'ю були передані на постійне зберігання до ЦДНТА України, де в межах фонду 251 «Усноісторичні документи

з історії науки і техніки» сформовано комплекс 5-2 «Українсько-польська співпраця з порятунку культурної спадщини в період російської військової агресії»².

Як допоміжне джерело були також залучені вебресурси, зокрема матеріали сайтів та соціальних мереж, що стосувалися діяльності безпосередніх учасників міжнародної пам'яткоохоронної взаємодії.

Історичні зв'язки Харкова з Польщею давні та багатоаспектні. За даними Всеукраїнського перепису населення, станом на 2001 р. серед етнічних меншин Харкова група поляків є однією з найбільших³. У XIX–XX ст. з Харковом були пов'язані долі низки видатних діячів польського походження, що виявили себе в науці, культурі, суспільно-політичній сфері (див., наприклад, Zhvanko 2018 та ін.). У XX — на початку XXI ст. розвивалися ділові стосунки, закріплені угодами на рівні міст. Наприклад, станом на 24 лютого 2022 р. містами-партнерами Харкова

² Інтерв'ю з директором Центрального державного науково-технічного архіву України М. А. Балишевим (інтерв'юєр О. І. Вовк). Запис інтерв'ю 04.10.2024 р. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 1; Інтерв'ю з заступником директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна О. І. Вовк (інтерв'юєр О. М. Янкул). Запис інтерв'ю 01.11.2024 р. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 2; Інтерв'ю з директором Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна І. К. Журавльовою (інтерв'юєр О. І. Вовк). Запис інтерв'ю 04.10.2024 р. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 3; Інтерв'ю з заступником директора Департаменту міжнародного співробітництва Харківської міської ради Ю. В. Згурською (інтерв'юєр О. І. Вовк). Запис інтерв'ю 13.09.2024 р. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 4; Інтерв'ю з директором Центру сучасного мистецтва «ЄрміловЦентр» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Н. І. Івановою (інтерв'юєр О. І. Вовк). Запис інтерв'ю 19.09.2024 р. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 5; Інтерв'ю з директором Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка Н. В. Петренко (інтерв'юєр О. І. Вовк). Запис інтерв'ю 09.10.2024 р. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 6; Інтерв'ю з виконувачем обов'язки директора Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова О. М. Сошніковою (інтерв'юєр О. І. Вовк). Запис інтерв'ю 16.10.2024 р. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 7; Інтерв'ю з директором Музею археології, доцентом кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна І. Б. Шрамко (інтерв'юєр О. І. Вовк). Запис інтерв'ю 13.09.2024 р. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 8.

³ Харків — статистичний збірник до 350-річчя / за ред. М. Л. Чмихало і О. Г. Мамонтова. Харків: Фактор, 2004. С. 178.

були Познань (Угода про співробітництво підписана 24 вересня 1998 р.), Варшава (Угода про дружбу і співробітництво підписана 2 лютого 2011 р.) і Ченстохова (Меморандум про співробітництво в галузі туризму підписаний 23 серпня 2016 р.)⁴.

Здійснювалася співпраця і на рівні окремих інституцій. Наприклад, у 1967 р. був підписаний Договір про взаємне співробітництво між Харківським державним університетом імені О. М. Горького (тепер ХНУ імені В. Н. Каразіна) та Університетом імені Адама Міцкевича (УАМ) в Познані. Цей документ більшою мірою регулював взаємодію в галузі наукової діяльності, але також передбачав і співпрацю в культурно-освітній сфері (Karazins'kyj universytet u Kharkovi 2018, 143). Зокрема, університетські бібліотеки Харківського університету та УАМ здійснювали обмін публікаціями та дублікатами, ділилися своїм досвідом у сфері наукової інформації і зберігання книжкових фондів (зокрема спеціальних колекцій) (Karazins'kyj universytet u Kharkovi 2018, 186). На початку ХХІ ст. ця співпраця була продовжена. Наприклад, у 2010-х рр. в ХНУ імені В. Н. Каразіна було організовано понад 20 міжнародних українсько-польських конференцій, симпозіумів, круглих столів; 17 лекцій та зустрічей з відомими польськими діячами науки, культури й політики; 32 презентації, виставки та інші заходи (Karazins'kyj universytet u Kharkovi 2018, 195). Серед них — виставка «Миколай Коперник. Життя і твір» за сприяння Архіву Польської академії наук (2014 р.), відкриття меморіальних дощок першому попечителю Харківського університету Северину Потоцькому (2010 р.) і вихованцю Харківського університету, видатному польському державному і політичному діячу Юзефу Пілсудському (2016 р.), лікарю-філантропу Владиславу Франковському (2018 р.) тощо (Oblychchiam do svitu 2019, 169). В цей же період ХНУ імені В. Н. Каразіна були організовані програми з вивчення польської мови у форматі формальної та неформальної освіти. Студенти історичного факультету щорічно брали участь у Програмному Архівознавчому об'їзді, організатором

⁴ Міста-партнери. Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету: вебсайт. URL: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/o-xarkove/goroda-partneryi.html> (дата звернення: 12.09.2024).

якого є Інститут історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні⁵, відбувалися зустрічі з відомими польськими науковцями⁶ тощо.

У другій половині XX — на початку XXI ст. зв'язки з польськими колегами були налагоджені й у Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка. Насамперед ця співпраця відбувалася в межах системи міжнародного книгообміну. Наприклад, від 1974 р. до бібліотеки надходила література з Польської академії наук, зокрема з Інституту фундаментальних проблем техніки; від 1975 р. — від Бібліотеки Польської академії наук та Польської академії мистецтв. Загалом до 2022 р. у ХДНБ імені В. Г. Короленка був налагоджений книгообмін з установами Варшави, Кракова, Вроцлава, Седельця й Більська-Підляського. Переважно це були бібліотеки наукових та освітніх закладів, а також громадських організацій, як-от «Союз українців Підляшшя». Крім того, ХДНБ імені В. Г. Короленка отримувала в дар книги від Міністерства культури і національної спадщини Польщі (2017 р.), аудіовидання від Польського інституту в Києві (2017 р.), книги в рамках проекту «Польська поліція», ініційованого Міністерством культури та національної спадщини Польщі й Міністерством культури та інформаційної політики України й реалізованого Інститутом книги в Польщі у співпраці з Українським інститутом книги (2021 р.) тощо⁷.

⁵ Об'їзд архівів Польщі та участь у семінарі «Проблеми сучасного архівознавства та управління документами». Історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: вебсайт. URL: <https://history.karazin.ua/galleries/328> (дата звернення: 18.09.2024).

⁶ Зустріч з професором Даріушем Слапеком, директором Інституту Історії Університету Марії Кюрі-Склодовської, та професором Гжегошем Явором, віцепредседателем Інституту Історії Університету Марії Кюрі-Склодовської. Історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: вебсайт. URL: <https://history.karazin.ua/news/111-7-grudnya-2013-r-na-istorichnomu-fakulteti-vidbulas-zustrich-z-profesorom-dariushem-slapekom-direktorom-Institutu-Istorii-universitetu-marii-kyuri-sklodovskoi-ta-profesorom-gjegoshem-yavorom-vitse-direktorom-Institutu-Istorii-universitetu-marii-kyuri-sklodovskoi> (дата звернення: 18.09.2024).

⁷ Інтерв'ю з Н. В. Петренко. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–4.

ХІМ імені М. Ф. Сумцова також плідно співпрацював з польськими колегами. Насамперед варто згадати проєкт унікальної реставрації гетьманського прапора XVII ст. — прапора Івана Мазепи з фондів ХІМ імені М. Ф. Сумцова (подібний артефакт є єдиним у Музейному фонді України). Реставрація була здійснена в Музеї народів у Кракові, і після цього прапор неодноразово експонувався на виставках різного рівня, зокрема в Україні і в Польщі⁸.

Повномасштабне вторгнення російської армії на територію України, яке розпочалося 24 лютого 2022 р., докорінно змінило діяльність харківських інституцій у сфері культури. Харків з першого дня активних бойових дій опинився на лінії вогню. Під удар потрапило й багато пам'яток та інституцій культури.

Наприклад, 1 та 2 березня 2022 р. внаслідок ракетних обстрілів Харкова від ударної хвилі постраждали корпуси ХНУ імені В. Н. Каразіна, зокрема історичні будівлі університетської Центральної наукової бібліотеки⁹. Тоді ж серйозних пошкоджень зазнав комплекс ХДНБ імені В. Г. Короленка¹⁰, який включає головний, адміністративно-господарський корпуси, читальну залу та складські приміщення (Petrenko 2023).

1 березня 2022 р. внаслідок авіаудару по майдану Свободи в Харкові були пошкоджені вікна в Головному та Північному корпусах, приміщеннях НДІ астрономії та Ботанічного саду ХНУ імені В. Н. Каразіна. А вже 6 березня 2022 р. внаслідок прориву магістрального водогону біля Головного корпусу ХНУ імені В. Н. Каразіна фондосховища університетського Музею археології, які розташовувалися в підвальному приміщенні цієї будівлі і в яких зберігалась значна частина колекцій, на висоту півтора метра були залиті водою¹¹. Викачування води виявилось складною проблемою,

⁸ Інтерв'ю з О. М. Сошніковою. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

⁹ Інтерв'ю з І. К. Журавльовою. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

¹⁰ Інтерв'ю з Н. В. Петренко. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5.

¹¹ Інтерв'ю з І. Б. Шрамко. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1.

оскільки місто щоденно потерпало від артилерійських та ракетних ударів, аварійні служби постійно були задіяні на інших об'єктах, в університетських приміщеннях не було електрики й опалення, а значна частина співробітників покинула Харків (Shramko 2022, 237).

Отже, у перші ж дні повномасштабної війни постало невідкладне завдання: зберегти об'єкти історико-культурної спадщини від знищення. У цей період неоціненною виявилася допомога й підтримка міст-партнерів Харкова. Уже 24 лютого 2022 р. до Департаменту міжнародних зв'язків Харківської міської ради зателефонували колеги з Департаменту збереження культурної спадщини міста Варшави й запропонували свою допомогу. Невдовзі долучилися й колеги з міста Краків, попри те, що формальної угоди про співпрацю між Краковом і Харковом не було¹². Одним з перших заходів допомоги Харкову від цих двох польських міст стало надсилання близько двохсот тисяч мішків для піску, за допомогою яких наприкінці березня 2022 р. були закриті найбільші міські пам'ятники, зокрема Тарасові Шевченку та Незалежності України¹³.

Загалом треба відзначити, що польські пам'яткоохоронці негайно зреагували на виклики часу. З початку повномасштабної російсько-української війни в Польщі почали діяти кілька ініціатив, спрямованих на порятунок української історико-культурної спадщини в умовах війни. Ще напередодні вторгнення, 23 лютого 2022 р., наказом Міністра культури та національної спадщини Польщі була створена Оперативна група з моніторингу та аналізу загроз культурній спадщині. Невдовзі Міністр культури та національної спадщини Польщі у структурі Національного інституту культурної спадщини заснував Центр допомоги культурі в Україні як операційне ядро державної допомоги

¹² Інтерв'ю з Ю. В. Згурською. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.

¹³ У Харкові пам'ятники захищають від обстрілів мішками із піском. Харків Today: вебсайт. URL: <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/u-kharkovi-pamyatnyky-zakhyshchayut-vid-obstriliv-mishkami-iz-piskom> (дата звернення: 12.09.2024); Монумент Незалежності та пам'ятник Шевченку в Харкові закладають мішками з піском (фото). Харків Times: вебсайт. URL: <https://times.kharkiv.ua/2022/03/26/monument-nezalezhnosti-ta-pam-yatnik-shevchenku-u-harkovi-zakladayut-mishkami-z-piskom-foto/> (дата звернення: 12.09.2024).

культурному сектору в Україні. Основним завданням Центру у співпраці з Оперативною групою стала координація підтримки для порятунку української культурної спадщини, якій загрожують воєнні дії.

Конкретними формами діяльності означеного Центру стала допомога українським інституціям через надання протипожежного обладнання, спеціальних матеріалів для охорони колекцій та історичних будівель, а також через фінансове забезпечення працівників пам'яткоохоронної сфери. Центр здійснює також освітню діяльність, збираючи та поширюючи інформацію про втрати української спадщини, а також популяризуючи серед українських фахівців Варшавські рекомендації щодо відновлення та реконструкції культурної спадщини¹⁴.

У березні 2022 р. з ініціативи польських музейників, які мали тривалий досвід співпраці з українськими колегами, почав діяти Комітет допомоги музеям України. Він об'єднав відомих музейних працівників і культурних діячів, серед яких: директор Королівського замку у Варшаві Войцех Фалковський, директор музею Аушвіц-Біркенау Пьотр Цивінський, директор Оссолінеуму у Вроцлаві Адольф Юзвенко, директорка Музею сучасного мистецтва у Варшаві Йоанна Митковська та ін. Очільником комітету став директор Музею Варшавського повстання Ян Олдаковський. Заявлена організаторами мета цього проєкту полягала не тільки в наданні допомоги українським музейникам в убезпеченні колекцій, їх цифровізації та інвентаризації, але й у збиранні інформації про розкрадання і знищення окупантами українських культурних цінностей. Члени Комітету також заявили про готовність надавати істотну підтримку українським музейникам, які шукають можливості розширити свої знання та вивчити передовий досвід¹⁵. До реалізації проєкту долучилися Європейський парламент, Музей мистецтва Метрополітен (США), Фундація мистецтва, культури та історії (Швейцарія), Національна бібліотека Естонії, Університетський

¹⁴ Centrum Pomocy dla Kultury na Ukrainie: website. URL: <https://ukraina.nid.pl/en/centrum-pomocy-dla-kultury-na-ukrainie-4/#kim-jestesmy> (accessed: 03.08.2024).

¹⁵ Крамар Р. Польські музейники допомагають музеям в Україні. Culture.pl: вебсайт. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/polski-muzeinyky-dopomaha%D1%96ut-muzeiam-v-ukraini> (дата звернення: 11.08.2024).

музей у Бергені (Норвегія) тощо. Логістичну підтримку діяльності Комітету надало Міністерство культури та національної спадщини Польщі¹⁶.

Водночас не можна не згадати й ініціативи, спрямовані на допомогу українським фахівцям у сфері спадщини, які постраждали внаслідок воєнних дій. Зокрема, уже на початку повномасштабної російсько-української війни польський офіс ICOM вирішив зосередитися на потребах музейного персоналу, який знайшов притулок у Польщі. За сприяння Генерального секретаріату ICOM був створений українськомовний офіс і розпочався пошук фахівців-музейників, які в статусі біженців опинилися на польській території та могли стати потенційними грантоотримувачами. Одночасно офіс ICOM у Польщі став контактним пунктом між грантоотримувачами і польськими музеями та культурними установами, щоб вони могли знайти роботу та сприятливе професійне середовище¹⁷.

З початком бойових дій одним з напрямів роботи харківських інституцій культури став пошук організацій-донорів, які могли би допомогти з порядунком колекцій. Наприклад, Музей археології ХНУ імені В. Н. Каразіна звертався з листами до різних міжнародних установ та організацій (серед яких були й польські колеги) щодо надання гуманітарної допомоги¹⁸. ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна скористалася раніше налагодженими зв'язками, тому вже в березні 2022 р. відбулися переговори щодо співпраці та організації допомоги з директором Національної бібліотеки Польщі Томашем Маковським. Великої допомогу в організації отримання гуманітарної допомоги надав

¹⁶ Wspieramy ukraińskie muzea w odbudowie zniszczeń wojennych. Muzeum Powstania Warszawskiego: website. URL: https://www.1944.pl/artukul/wspieramy-ukrainskie-muzea-w-odbudowie-zniszcze,5277.html?fbclid=IwY2xjawEQaptleHRuA2FlbQIxMAABHXXOO--B7SEQvWWSfeE6JMqiuk7yAWQg68k7BuyvDtcTy6d4Uvt5F9bk0QA_aem_rNshqY8J9qcYvILICqk4eQ (accessed: 14.08.2024).

¹⁷ ICOM Poland launches fundraiser for museum professional refugees. CIMAM: website. URL: <https://cimam.org/museum-watch/museum-watch-actions/anti-war-petitions-and-resources-in-response-to-russias-invasion-of-ukraine/fundraising-initiatives/icom-poland-launches-fundraiser-for-museum-professional-refugees/> (accessed: 11.08.2024).

¹⁸ Інтерв'ю з І. Б. Шрамко. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1.

керівник відділу спеціальних проєктів Національної бібліотеки Варшави Анджей Метковський. Уже у травні 2022 р., а згодом і в жовтні 2022 р. від Польського центру допомоги культурі в Україні за безпосереднього сприяння вищевказаних інституцій університетська бібліотека отримала вогнегасники, протипожежне полотно, захисні комбінезони, засоби для знищення плісняви¹⁹. Тоді ж аналогічну допомогу отримала і ХДНБ імені В. Г. Короленка²⁰.

Значну підтримку й допомогу в організації логістики гуманітарної допомоги для Харкова надавали віцеконсули Генерального консульства Республіки Польща в Харкові Барбара Качмарчик (2018–2022) та Аніта Сташкевич (2008–2013), Генеральний консул Республіки Польща в Харкові Гжегош Серочинський (2006–2010), а також заступниця директора Департаменту міжнародної співпраці Харківської міської ради Юлія Згурська²¹.

Також у 2022 р. відбулися переговори щодо співпраці та організації допомоги ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна з директоркою бібліотеки Політехніки Лодзької Елою Шкубалою, директоркою Бібліотеки Польської академії знань та Польської академії наук Агнешкою Флудую-Крокус (Краків)²².

Водночас необхідно зауважити, що не всі харківські інституції на початок повномасштабної війни мали розгалужену мережу контактів з іноземними (зокрема, польськими) партнерами, які би могли надати ургентну допомогу²³. Тому гостро постала проблема координації зусиль щодо збереження історико-культурної спадщини: грантодавці повинні були знати про найважливіші потреби сторони-реципієнта;

¹⁹ Інтерв'ю з І. К. Журавльовою. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–2.

²⁰ Інтерв'ю з Н. В. Петренко. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6–7.

²¹ Інтерв'ю з І. К. Журавльовою. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2.

²² Там само.

²³ Інтерв'ю з М. А. Балишевим. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

потенційні ж грантоотримувачі, своєю чергою, мали дізнатися про наявні можливості для порятунку. Одним з перших подібних заходів, який насамперед мав на меті поінформувати світове професійне співтовариство про ситуацію з історико-культурною спадщиною в Україні та презентувати наявні форми та можливості допомоги, став вебінар «Громадянське суспільство в дії заради спадщини України, яка перебуває під загрозою зникнення», що відбувся 31 березня 2022 р. Його організаторами стали організації Europa Nostra, Global Heritage Fund та Our World Heritage, а учасниками — представники ЮНЕСКО, ICOM, ICOMOS, ICCROM та інших міжнародних органів, а також провідних університетів, дослідницьких інституцій та неурядових організацій з Європи, Азії, Північної та Південної Америки, Австралії, Африки²⁴. Співробітників Харківської міської ради про проведення заходу поінформував директор Департаменту охорони культурної спадщини міста Варшави, координатор діяльності Організації міст Всесвітньої спадщини по регіону Східної та Центральної Європи Міхал Красуцький. Представники Харкова долучилися до вебінару й ознайомили присутніх з інформацією про тогочасний стан пам'яток Харкова та артикулювали нагальні потреби для забезпечення спадщини²⁵.

Невдовзі, навесні 2022 р., розпочала роботу громадська платформа Dom Odbudowy Ukrainy, ініціатором створення якої став уже згаданий вище Міхал Красуцький. Її діяльність спрямована на забезпечення належного захисту пам'яток від руйнування, ефективну консервацію частково пошкоджених об'єктів, їх фотофіксацію та 3D-документування, що, зрештою, має посприяти відбудові українських населених пунктів після закінчення воєнних дій. Платформа об'єднує низку місцевих, державних, неурядових, соціальних та наукових ініціатив. У межах діяльності Domy Odbudowy Ukrainy відбуваються регулярні інформаційно-консультативні онлайн-зустрічі польських

²⁴ Каразінці взяли участь у вебінарі «Громадянське суспільство в дії заради спадщини України, яка перебуває під загрозою зникнення». Каразінський університет: вебсайт. URL: <https://karazin.ua/news/karazintsi-vzialy-uchast-u-vebinari-laquo-hromadianske-susp/> (дата звернення: 02.10.2024).

²⁵ Інтерв'ю з О. І. Вовк. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4.

та українських пам'яткоохоронців, що сприяє обміну досвідом та актуальною інформацією у відповідній сфері, напрацюванню ефективних шляхів співпраці²⁶. Діяльність цієї платформи допомагає об'єднанню міжнародних експертів і фахівців з більшості великих міст України, зокрема Харкова. Вона полегшила для українських інституцій доступ до міжнародних фондів, які допомагають Україні у збереженні об'єктів культурної спадщини²⁷.

Наприклад, у квітні 2022 р. за ініціативи Domy Odbudowy Ukrainy в Харкові розпочалася масштабна кампанія щодо надання цільової допомоги архівам, музеям, бібліотекам та іншим інституціям, що працюють зі спадщиною. Організацію процесу здійснювали профільні підрозділи Харківської міської ради: Департамент міжнародних зв'язків і Відділ топонімії та охорони історико-культурного середовища. За дорученням органу місцевого самоврядування координаційну функцію (зв'язок з профільними інституціями, з'ясування номенклатури та обсягів необхідної допомоги) забезпечили Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька (директор Сергій Куделко, заступник директора Ольга Вовк) та кафедра історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету (завідувач кафедри Сергій Посохов) ХНУ імені В. Н. Каразіна²⁸.

Уже у серпні 2022 р. до Харкова прибув цінний вантаж від Міністерства культури Польщі та Польського центру допомоги культурі в Україні. Дизельні генератори, осушувачі, деревостружкові плити, вогнегасники, протипожежні кошми, пакувальні матеріали та інші цінності на загальну суму понад 3 млн гривень надійшли до більш ніж 20 музеїв, архівів та бібліотек Харкова й області²⁹. Важливість цієї акції полягала в тому,

²⁶ Witamy w Domu Odbudowy Ukrainy. Facebook: social network. URL: https://www.facebook.com/profile.php?id=100083189567840&sk=about_details (accessed: 15.08.2024).

²⁷ Інтерв'ю з Ю. В. Згурською. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3.

²⁸ Інтерв'ю з О. І. Вовк. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5.

²⁹ Надійшла допомога для збереження музейних, архівних та бібліотечних фондів. Каразінський університет: вебсайт. URL: <https://karazin.ua/news/nadiishla-dopomohadlia-zberezhenia-muzeinykh-arkhivnykh-t/> (дата звернення: 02.10.2024).

що це був фактично перший комплексний міжнародний гуманітарний транш, який надійшов одразу для багатьох харківських інституцій культури. Надана гуманітарна допомога забезпечила безперервне функціонування цих закладів, особливо в осінньо-зимовий період 2022–2023 рр., коли ворог почав цілеспрямовано знищувати енергетичну інфраструктуру України³⁰.

Від того часу до Харкова надходило ще кілька траншів гуманітарної допомоги, організованої завдяки діяльності Domy Odbudowy Ukrainy у співпраці з міжнародними організаціями (Міжнародний альянс із захисту спадщини в зонах конфлікту ALIPH, Фундація BRDA та ін.). Наприклад, навесні та влітку 2023 р. до Харкова з Польщі були надіслані дизельні й бензинові генератори та зарядні станції³¹. У жовтні-листопаді 2024 р. прийшов цінний вантаж: потужний дизельний електрогенератор³², зарядні станції та павербанки. Очікується, що це приладдя допоможе інституціям культури бути більш стійкими в умовах енергетичної нестабільності й ефективніше працювати над забезпеченням української історико-культурної спадщини³³.

Тривало надходження гуманітарної допомоги й за іншими програмами. Наприклад, коли в Україні і, зокрема в Харкові, виникли проблеми з енергопостачанням, допомогу ХДНБ імені В. Г. Короленка надав Богуслав Пацек — бригадний генерал, професор, директор Інституту міжнародної безпеки та розвитку у Варшаві. До повномасштабного вторгнення він бував у Харкові, відвідував бібліотеку і був вражений кількістю польськомовних видань, які зберігаються в її фондах. Тому наприкінці 2022 р., коли ХДНБ імені В. Г. Короленка гостро потребувала альтернативних джерел електроенергії, генерал Богуслав Пацек

³⁰ Інтерв'ю з М. А. Балишевим. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–3; Інтерв'ю з О. М. Сошніковою. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–2 та ін.

³¹ Інтерв'ю з О. І. Вовк. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7–8.

³² Інтерв'ю з І. К. Журавльовою. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3.

³³ Гуманітарна допомога від польських партнерів для інституцій у сфері культури. Каразінський університет: вебсайт. URL: <https://karazin.ua/news/humanitarna-dopomoha-vid-polskykh-partneriv-dlia-instytutu> (дата звернення: 22.11.2024).

організував збір коштів серед співробітників свого інституту, закупив електрогенератор і забезпечив його доставку в Україну³⁴.

У 2023 р. від польсько-американського культурно-освітнього благодійного Фонду Костюшко ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна отримала сканер, осушувач повітря, зволожувач повітря, ліхтарі та кварцові ультрафіолетові лампи, необхідні для збереження Фонду книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів³⁵. Від цього ж фонду допомога надходила і до Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна (особисту участь та допомогу в цьому процесі надавали Ярослав Кіт, Марек Скулімовський, Олександра Куявська, Марія Хут та ін.)³⁶.

Окрім актів передачі гуманітарної допомоги, важливе значення відіграють також інші форми та напрями співпраці між українськими та польськими пам'яткоохоронцями. Актуальним завданням сьогодення є оцифрування архівних, музейних та бібліотечних колекцій, а також облікових документів, що дозволяє створити своєрідний страховий фонд, в який закладається на довгострокове збереження інформація про відповідні об'єкти. Фундація «ОБМІН», фактичний відділ діяльності якої — з літа 2022 р. (інституційно зареєстрована у Варшаві у грудні 2022 р.)³⁷, значно сприяє в цьому українським інституціям. Представники «ОБМІНу» (керівниця Малгожата Лавровська, координатор Василь Пастернак та ін.) надали значну допомогу ХІМ імені М. Ф. Сумцова, забезпечивши музей необхідними технічними засобами, а також здійснивши значну консультативну допомогу з питань цифровізації фондово-облікової документації³⁸.

Крім того, «ОБМІН» організовує відкриті вебінари та семінари для музейних працівників, де польські та українські колеги діляться своїм

³⁴ Інтерв'ю з Н. В. Петренко. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 8–9.

³⁵ Інтерв'ю з І. К. Журавльовою. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3.

³⁶ Інтерв'ю з І. Б. Шрамко. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2.

³⁷ OBMIN: website. URL: <https://obmin.eu/index.php> (accessed: 16.08.2024).

³⁸ Інтерв'ю з О. М. Сошніковою. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 3.

досвідом в експозиційній, науковій, освітній роботі³⁹. За ініціативи цієї фундації відбулося вже кілька масштабних конференцій музеєзнавчої тематики. Наприклад, черговий такий захід проведено 4–5 листопада 2024 р. у Варшаві під патронатом Бундесрату (Німеччина), Верховної Ради України, маршалка Сенату Республіки Польща Малгожати Кідави-Блонської, Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, Президента міста Варшави Рафала Тшасковського, а також за підтримки низки урядових органів та неурядових інституцій. Конференція була присвячена темі «Як жити з нашим минулим — як будувати наше майбутнє: 10 думок від українських музеїв про деколонізацію та їхню майбутню роботу» і об'єднала музеєзнавців, істориків, філософів, психологів та фахівців інших суміжних галузей⁴⁰. Серед учасників цієї конференції були й керівники музеїв Харківщини: ХІМ імені М. Ф. Сумцова, Національного музею воєнної історії Слобожанщини, Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди та ін.

Представники інших харківських інституцій також неодноразово виїздили до Польщі для стажування та обміну досвідом. Наприклад, співробітники ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна стажувалися у відділі забезпечення колекцій (секції консервації) Бібліотеки Ягеллонського університету в Кракові, були учасниками конференцій з питань історії книгодрукарства на базі Наукової бібліотеки Польської академії знань та Польської академії наук у Кракові, брали участь у Міжнародному форумі «Безпечні фонди — безпечна спадщина. Музеї, бібліотеки, архіви перед обличчям загроз» тощо. Крім того, фахівці ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна спільно з Бібліотекою Політехніки Лодзі й Науково-технічною бібліотекою Національного університету «Львівська Політехніка» у травні 2023 р. провели семінар «Робота бібліотеки

³⁹ Інтерв'ю з О. М. Сошніковою. *ЦДНТ України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 3.

⁴⁰ Conference With Workshop Filling Blind Spots 2.0. New Narratives and the Role of Museums in the Reconstruction of Ukraine. OBMIN: website. URL: <https://obmin.eu/conferences.php?id=3> (accessed: 15.11.2024).

під час надзвичайних ситуацій природного, соціального, техногенного та воєнного характеру»⁴¹.

Потрібно зауважити, що польська сторона підтримує публікаційну активність українських фахівців у сфері роботи зі спадщиною. Наприклад, за сприяння польської Асоціації ЕВІВ (Електронні бібліотеки) у лютому 2023 р. вийшов спеціальний випуск професійного електронного журналу, присвячений роботі українських бібліотек під час війни. Редакторами цього номеру стали президент Асоціації ЕВІВ Івонна Сойковська, учений секретар Науково-технічної бібліотеки Львівської політехніки Рената Самотій і директор ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна Ірина Журавльова⁴². В журналі представлені статті фахівців бібліотек Харкова, а також Дніпра, Києва, Миколаєва й Одеси (Petrenko 2023; Żurawłowa 2023 та ін.). Крім того, за підтримки польських колег у 2023 р. вийшов науковий каталог «Полоніка XVI–XVIII ст. у фонді Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» (Polonika 2023).

Не менш важливими є й візити польських фахівців до Харкова, що дають їм змогу на власні очі побачити реалії життя прифронтового міста й донести цю інформацію до міжнародної спільноти. Наприклад, у листопаді 2022 р. до Харкова прибула знімальна група під керівництвом відомого польського журналіста, режисера-документаліста Томаша Гживачевського. Він на замовлення ЮНЕСКО знімав фільм про знищення агресорами культурного надбання Харківської області⁴³.

На початку повномасштабної російсько-української війни польський юрист, фоторепортер, волонтер, журналіст Адам Касперкевич розпочав фотопроект, у межах якого почав збирати докази російських воєнних злочинів проти українських бібліотек. Ще на початку березня 2022 р. він власним коштом приїхав до України та відвідав Львів і Київську

⁴¹ Інтерв'ю з І. К. Журавльовою. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4–5.

⁴² Там само. Арк. 3.

⁴³ Інтерв'ю з І. К. Журавльовою. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3.

область; згодом, влітку 2023 р., після підриву греблі Каховської ГЕС, побував на Херсонщині⁴⁴. У квітні-травні 2023 р. він побував у Харкові та на Харківщині, де фотографував злочини проти бібліотек, а також мужніх бібліотекарів, які в умовах війни зберігали фонди та попри все обслуговували користувачів. Адам Касперкевич відвідав і ХДНБ імені В. Г. Короленка, а свої враження та фотографії опублікував в одній з польських газет⁴⁵. Уже в серпні 2023 р. виставка зроблених ним фотографій була відкрита в ХДНБ імені В. Г. Короленка, а згодом експонувалася в багатьох містах України та Польщі. Проєкт пана Адама також був презентований у вересні 2023 р. в межах Всеукраїнської науково-практичної конференції «Короленківські читання», яка щорічно відбувається на базі ХДНБ імені В. Г. Короленка⁴⁶.

Однією з популярних форм взаємодії українських та польських фахівців стали спільні виставкові проєкти. Наприклад, у вересні-жовтні 2023 р. на запрошення ЦСМ «Знаки часу» в Торуні була організована виставка сучасного українського мистецтва «Особовий склад». Її підготовкою та реалізацією опікувався ЦСМ «ЄрміловЦентр» ХНУ імені В. Н. Каразіна. Українські художники приїхали до Польщі, де мали можливість брати участь у монтажі виставки та її відкритті, кураторській екскурсії та інших заходах. На церемонію відкриття завітав мер міста Торунь і висловив слова підтримки. Також було видано каталог виставки, який поширено в артінституціях Польщі та України⁴⁷.

У 2024 р. до другої річниці початку повномасштабної війни в Києві відбулася презентація вуличної виставки «Міста-фенікси»⁴⁸. Вона була підготовлена Польським інститутом у Києві та Національним музеєм

⁴⁴ Інтерв'ю з Н. В. Петренко. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 10.

⁴⁵ Kasperkiewicz A. Książkobójstwo. *Gazeta Kłobucka*. 2023. 28 lipca. S. 7–8.

⁴⁶ Інтерв'ю з Н. В. Петренко. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 10.

⁴⁷ Інтерв'ю з Н. В. Івановою. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

⁴⁸ Інтерв'ю з Ю. В. Згурською. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5.

історії України у Другій світовій війні за підтримки Оссолінеуму (Вроцлав), платформи Dom Odbudowy Ukrainy та Міністерства культури і національної спадщини Польщі. Глядачам був презентований досвід відновлення міст у Польщі (Варшава і Вроцлав) та інших країнах світу (Роттердам, Токіо, Ковентрі й Дубровник), постраждалих внаслідок воєн. Приклади їх реконструкції співвіднесли з проєктами реконструкції міст України (Маріуполь, Ірпінь, Херсон, Харків, Тростянець, Чернігів і Львів)⁴⁹.

Важливим напрямом співпраці між українськими та польськими пам'яткоохоронцями залишається експертна допомога, зокрема під час реалізації проєктів найвищого міжнародного рівня. Наприклад, у межах платформи Dom Odbudowy Ukrainy відбулася низка консультативних зустрічей з експертами Організації міст Всесвітньої спадщини щодо підготовки пакету документів та процесів їх подання для включення історичних центрів кількох українських міст (Одеси, Чернігова та Харкова) до Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО, що є дуже важливим з погляду стратегічного планування⁵⁰.

Отже, як бачимо, в часи повномасштабної російсько-української війни українсько-польська співпраця з порятунку культурної спадщини мала багатоаспектний характер. Основний її напрям полягав у наданні гуманітарної допомоги інституціям культури у вигляді протипожежних засобів, осушувального та обігрівального обладнання, хімікалій для боротьби із цвілью, розхідних матеріалів для закриття розбитих вікон, дверей та інших конструктивних елементів будівель і споруд, приладдя для акумуляції та генерації електроенергії, пакувальних матеріалів тощо. Це дало можливість вирішити першочергові, ургентні проблеми та зберегти приміщення в придатних для роботи умовах, мінімізувати можливі пошкодження фондів та здійснити їх належну евакуацію, забезпечити стабільний режим роботи закладів в умовах вимкнення світла тощо.

⁴⁹ Виставка «Міста-фенікси». Відбудова післявоєнних руйнувань. Український погляд: вебсайт. URL: <https://ukrpohliad.org/culture/vystavka-mista-feniksy-vidbudova-pislyavoeyennyh-rujnuvan.html> (дата звернення: 22.08.2024).

⁵⁰ Інтерв'ю з Ю. В. Згурською. *ЦДНТ України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4–5.

Водночас розвивалися й напрями діяльності з пролонгованим ефектом. Одним з них стало сприяння в оцифруванні колекцій та фондово-облікової документації — через надання відповідного обладнання (сканерів, ноутбуків) і консультативного супроводу технологічних процесів. Важливість цього напрямку полягає в тому, що навіть у разі найнесприятливішого сценарію (фізичної втрати оригінального предмета або документа) інформація про цей об'єкт буде зафіксована в цифровому вигляді, що уможливить її використання дослідниками в майбутньому.

Не менш важливим є сприяння публікаційній активності українських фахівців, надана польськими колегами. Оприлюднення як сучасних, так і історичних матеріалів удоступнює цю інформацію для дослідників і стає формою збереження накопиченого досвіду.

Як довгострокова інвестиція може розглядатися організація наукових конференцій, семінарів, стажувань за спільної участі українських та польських фахівців. Важливо відзначити, що під час таких заходів відбувається повноцінний обмін досвідом, адже українські пам'яткоохоронці мають можливість не тільки вивчати найкращі практики своїх польських колег, але й ділитися з ними власними напрацюваннями в галузі роботи зі спадщиною в екстремальних умовах. У підсумку це збагачує обидві сторони діалогу. Таке спостереження збігається з висновками міжнародних експертів, на думку яких український досвід зі збереження історико-культурної спадщини в екстремальних умовах може бути поширено на всі країни Європи, Чорноморсько-Каспійського регіону, інші зіставні країни (Zberezhenntia muzejnykh 2024, 40).

При цьому респонденти відзначили важливість та затребуваність такої форми співпраці, необхідність її розширення (насамперед щодо організації тренінгових програм для відпрацювання алгоритмів дій співробітників архівів, музеїв і бібліотек в умовах надзвичайної ситуації)⁵¹.

Справою особливої стратегічної значущості бачиться спільна робота українських та польських фахівців над проєктами глобального

⁵¹ Інтерв'ю з І. Б. Шрамко. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 6.

значення, як-от формування пакетів документів для включення пам'яток до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Така співпраця є не тільки важливим кроком на шляху до збереження унікальних об'єктів, але й сприяє постійній актуалізації теми збереження української історико-культурної спадщини в міжнародному порядку.

Окремо слід відзначити напрями співпраці, що сприяють налагодженню міжкультурного діалогу між громадянами України та Польщі. Це завдання вирішують через організацію виставкових проєктів: мистецьких і фотодокументальних, стаціонарних, пересувних і віртуальних. Вони дають змогу широким верствам населення більше дізнатися про історію та сьогодення країни-сусідки і в такий спосіб провести паралелі з історичною минувиною своєї країни та власним досвідом.

Важливо зауважити, що всі опитані респонденти вказали на відсутність проблем, що потенційно могли би виникнути в комунікації між українськими та польськими колегами з питань збереження української історико-культурної спадщини в умовах збройного конфлікту. Відзначалося, що в період 2023–2024 рр. у зв'язку зі змінами українського законодавства виникли певні ускладнення з доставкою гуманітарних вантажів через кордон (зокрема з Польщі). Проте злагоджена співпраця українських органів державної влади та місцевого самоврядування з Держприкордонслужбою та іншими профільними органами дозволяла мінімізувати ці складнощі⁵².

При цьому всі опитані респонденти погодилися з тим, що спільна українсько-польська взаємодія в пам'яткоохоронній сфері має бути продовжена в майбутньому. Вона може розвиватися на основі вже ustalених платформ, що довели свою життєздатність (як-от Dom Odbudowy Ukrainy)⁵³, а також знаходити нові форми свого втілення.

⁵² Інтерв'ю з Ю. В. Згурською. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4; Інтерв'ю з О. М. Сошніковою. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 4–5.

⁵³ Інтерв'ю з О. І. Вовк. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 12; Інтерв'ю з Ю. В. Згурською. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 7–8.

Наприклад, відзначається важливість прямої комунікації між донорами та реципієнтами гуманітарної допомоги, що дасть змогу деталізувати вузькоспеціалізовані запити та потреби інституцій культури, зробити процес надання цільової допомоги архівам, музеям та бібліотекам більш ефективним. Можливо, цю задачу змогло б вирішити створення інтегрованої бази даних, яка би на єдиній платформі акумулювала інформацію про конкретні пропозиції організацій-донорів та потреби організацій-реципієнтів⁵⁴.

Приклад Харкова засвідчує, що у справі міжнародної українсько-польської співпраці на шляху порятунку історико-культурної спадщини, яка внаслідок воєнних дій опинилася під загрозою, свої зусилля об'єднали фактично всі можливі соціальні актори як з боку України, так і з боку Польщі. До них належать органи державної влади, дипломатичні представники, органи місцевого самоврядування, заклади культури і науки, громадські організації та платформи спільної дії, а також фізичні особи. Як показав досвід опитаних респондентів, така тактика виявилася особливо ефективною тоді, коли базувалася на раніше налагоджених соціальних зв'язках. Причому ці мережі комунікацій були вибудовані не тільки на міжінституційному рівні, але й на міжособистісному, коли в конкретній людини внаслідок відвідування тієї чи тієї установи формувалися персональні враження від роботи з її фондами, спілкування зі співробітниками, що після початку повномасштабної війни вилилося в бажання допомогти вистояти й вижити конкретній інституції. Це ще раз підтверджує важливість не лише «вертикальних», але й «горизонтальних» зв'язків для повноцінного функціонування людського соціуму.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що в період російської військової агресії українсько-польська співпраця стала вагомим чинником на шляху порятунку української культурної спадщини. Вона об'єднала широкі кола профільних органів, професійних організацій та зацікавлених осіб та втілилася в багатьох конкретних проєктах та ініціативах пам'ятко-охоронної спрямованості. Реалізація цих заходів дала змогу убезпечи-

⁵⁴ Інтерв'ю з І. Б. Шрамко. *ЦДНТА України*. Ф. 251. Комплекс 5-2. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 7–9.

ти від руйнування об'єкти рухомої та нерухомої культурної спадщини та стабілізувати ті, що зазнали пошкоджень; сприяти цифровізації архівних, музейних та бібліотечних колекцій; забезпечувати трансфер пам'яткоохоронних знань і технологій; обстоювати інтереси України у сфері дотримання міжнародного пам'яткоохоронного законодавства тощо. В той же час вивчення українського досвіду порятунку спадщини в екстремальних умовах стає в пригоді польським фахівцям у сфері управління та збереження історико-культурного надбання, оскільки дозволяє удосконалити планові та ургентні алгоритми з охорони пам'яток.

Дослідження виконано за підтримки Центру діалогу імені Юліуша Мєрошевського (Польща) у межах стипендії «Досліджуй в Україні».

Список літератури / References

Bevz T. Kontsept iednosti iak kliuchovij vektor spivpratsi Ukrainy i Pol'schi v umovakh povnomasshtabnoi vijny (kinets' liutoho — serpen' 2022 r.). *Ukrainoznavstvo* [Ukrainian Studies]. 2023. № 3 (88). S. 24–35. DOI: [https://www.doi.org/10.30840/2413-7065.3\(88\).2023.288080/](https://www.doi.org/10.30840/2413-7065.3(88).2023.288080/). (In Ukrainian)

Бевз Т. Концепт єдності як ключовий вектор співпраці України і Польщі в умовах повномасштабної війни (кінець лютого — серпень 2022 р.). *Українознавство*. 2023. № 3 (88). С. 24–35. DOI: [https://www.doi.org/10.30840/2413-7065.3\(88\).2023.288080](https://www.doi.org/10.30840/2413-7065.3(88).2023.288080)

Brine C. La Suisse Aide Auxiliaires Scientifiques. *ECHO*. 2023. Nr. 8. PP. 14–15.

Castelli T. Patrimoniul Antic din Ucraina, în Pericol. *Historia*. 2023. Februarie, nr. 253. PP. 24–35.

Hula R. V., Perederij I. H. Muzei ta kul'turna spadschyna u konstsiiental'nykh vijnakh suchasnosti (na pryklady rosijs'koi ahresii proty Ukrainy). *Suchasni retseptsii svitohliadno-tsinnisnykh oriiientyryv Hryhoriia Skovorody* : kol. monohr. / za zah. red. D. S. Lunina. Poltava, 2022. S. 253–266. (In Ukrainian)

Гула Р. В., Передерій І. Г. Музеї та культурна спадщина у консієнтальних війнах сучасності (на прикладі російської агресії проти України). *Сучасні рецепції світоглядно-ціннісних орієнтирів Григорія Сковороди* : кол. моногр. / за заг. ред. Д. С. Луніна. Полтава, 2022. С. 253–266.

Karazins'kyj universytet u Kharkovi — universytet im. Adama Mitskevycha v Poznani: 50 rokiv spivpratsi (1967–2017) / za nauk. red. T. Bitkovoї, M. Mikolajchyka. Kharkiv: Rarytety Ukrainy; Poznan': Vyd-vo Instytutu istorii Universytetu imeni Adama Mitskevycha, 2019. 288 s. (In Ukrainian)

Каразінський університет у Харкові — університет ім. Адама Міцкевича в Познані: 50 років співпраці (1967–2017) / за наук. ред. Т. Біткової, М. Міколайчика. Харків: Раритети України; Познань: Вид-во Інституту історії Університету імені Адама Міцкевича, 2019. 288 с.

Kultura i Społeczeństwo. 2023. Nr 3: Ukraina i Polska 2022 — wobec inwazji Rosji. 352 p.

Oblychchiam do svitu: istoriia mizhnarodnykh zv'язkiv Karazins'koho universytetu / kol. avt.; za red. prof. V. S. Bakirova. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2019. 180 s. (In Ukrainian)

Обличчям до світу: історія міжнародних зв'язків Каразінського університету / кол. авт.; за ред. проф. В. С. Бакірова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 180 с.

Oliinyk A. Obraz Reakcji Ukrainy i Polski Wobec Rosyjskiego Ataku na Instytucje Kultury. Analiza Wybranych Przekazów Medialnych. *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. 2023. Tom 6, Nr 18. P. 1–18.

Petrenko N. Charkowska Państwowa Biblioteka Naukowa im. W. G. Korolenki w epicentrum wojny. *Biuletyn EBIB*. 2023. Nr 1 (208). URL: <https://ebibojs.pl/index.php/ebib/article/view/850> (accessed: 10.11.2024).

Poliaky na Kharkivschyni: ohliad dzhherel / hol. red. S. I. Posokhov. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2016. 123 s. (In Ukrainian)

Поляки на Харківщині: огляд джерел / гол. ред. С. І. Посохов. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 123 с.

Polonika XVI–XVIII st. u fondi Tsentral'noi naukovoï biblioteki Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina: katalog / uklad. Iryna Kononenko; nauk. red. Iryna Tsiborovs'ka-Rymarovich, Vatslav Valets'kyj, Stanislav Siess-Kshyshkovs'kyj; avt. vstup. st. Iryna Zhuravlova, Vatslav Valets'kyj; bibliohr. red. Alina Baran, Yuliana Poliakova, Stanislav Siess-Kshyshkovs'kyj, Olena Yarko. Kharkiv; Krakiv: Vyd-vo Yahellon. un-tu, 2023. 231 s. (In Ukrainian)

Полоніка XVI–XVIII ст. у фонді Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: каталог / уклад. Ірина Кононенко; наук. ред. Ірина Ціборовська-Римарович, Вацлав Валецький, Станіслав Сієсс-Кшишковський; авт. вступ. ст. Ірина Журавльова, Вацлав Валецький; бібліогр. ред. Аліна Баран, Юліана Полякова, Станіслав Сієсс-Кшишковський, Олена Ярکو. Харків; Краків: Вид-во Ягеллон. ун-ту, 2023. 231 с.

Shramko I. Das Museum für Archäologie der Nationalen Wassyl-Karasin-Universität Charkiw in den ersten Monaten nach der russischen Invasion in die Ukraine. *Das Altertum*. 2023. Band 68. S. 43–56.

Shramko I. Muzej arkheolohii Karazins'koho universytetu v umovakh vijny: vyklyky ta vidpovidi. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia»*. 2022. Vyp. 62. S. 232–247. (In Ukrainian)

Шрамко І. Музей археології Каразінського університету в умовах війни: виклики та відповіді. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2022. Вип. 62. С. 232–247.

Svynarenko N. O. Pro dopomohu ukrainsiam na pochatku rosijs'koi zbrojnoi ahresii u 2022 rr. (na pryklady diial'nosti pol's'kykh humanitarnykh misij). *Mizhkul'turna komunikatsiia v konteksti hlobalizatsijnoho dialohu: stratehii rozvytku: materialy II Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*, 25–26 lystopada 2022 r.: tezy dopov. Odesa. Ch. 3. L'viv; Torun', 2022. S. 173–176. (In Ukrainian)

Свинаренко Н. О. Про допомогу українцям на початку російської збройної агресії у 2022 рр. (на прикладі діяльності польських гуманітарних місій). *Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу: стратегії розвитку: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції*, 25–26 листопада 2022 р.: тези допов. Одеса. Ч. 3. Львів; Торунь, 2022. С. 173–176.

Wójcicki H. Ciche Ofiary Wojny w Ukrainie: Dziedzictwo Kulturowe i Jego Losy w Trakcie Konfliktu. *KWARTAŁ. Magazyn SKN SPATIUM*. 2023. Nr 27. PP. 12–20.

Zberezhennia muzejnykh, arkhivnykh, bibliotechnykh i naukovykh kolektsij v umovakh vijny. Bila knyha. Sichen' 2024 / P. Hol'din ta in.; nauk. red. Yu. Khalavka, Ye. Nikolaiev. [B.m.]: [b.v.]. 2024. 58 s. (In Ukrainian)

Збереження музейних, архівних, бібліотечних і наукових колекцій в умовах війни. Біла книга. Січень 2024 / П. Гольдін та ін.; наук. ред. Ю. Халавка, Є. Ніколаєв. [Б.м.]: [б.в.]. 2024. 58 с.

Zhelikhovs'kyj S., Tykhonenko I. Zovnishn'opolitychni initsiatyvy Respubliky Pol'scha na pidtrymku Ukrainy u rosijs'ko-ukrains'kij vijni. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. 2023. Special Issue. S. 61–71. DOI: <https://www.doi.org/10.26693/ahpsxxi2023.si.061> (In Ukrainian)

Желіховський С., Тихоненко І. Зовнішньополітичні ініціативи Республіки Польща на підтримку України у російсько-українській війні. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. 2023. Special Issue. С. 61–71. DOI: <https://www.doi.org/10.26693/ahpsxxi2023.si.061>

Zhuravlova I. The Central Scientific Library of the V. N. Karazin Kharkiv National University under Russian Attack. *Polish Libraries*. 2022. № 10. PP. 272–284.

Zhvanko L. Vydatti poliaky i Kharkiv: biohrafichnyj slovnyk (1805–1918). Kharkiv: Zoloti storinky, 2018. 408 s. (In Ukrainian)

Жванко Л. Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1805–1918). Харків: Золоті сторінки, 2018. 408 с.

Żurawłowa I. Świat Się Zmienił: Refleksje na Temat Kultury w Czasie Wojny. *Biuletyn EBIB*. 2023. Nr 1 (208). URL: <https://ebibojs.pl/index.php/ebib/article/view/848> (accessed: 10.11.2024).

Список скорочень

ГЕС — гідроелектростанція

УАМ — Університет імені Адама Міцкевича в Познані

ХДНБ імені В. Г. Короленка — Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка

ХІМ імені М. Ф. Сумцова — Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова

ХНУ імені В. Н. Каразіна — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЦДНТА України — Центральний державний науково-технічний архів України (м. Харків)

ЦНБ — Центральна наукова бібліотека

ЦСМ — Центр сучасного мистецтва

Olha Vovk

Candidate of History

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: o.i.vovk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

UKRAINIAN-POLISH COOPERATION IN CULTURAL HERITAGE RESCUE DURING THE RUSSO-UKRAINIAN WAR (THE CASE OF KHARKIV)

The paper describes and analyzes the principal forms, methods, and results of Ukrainian-Polish cooperation in the sphere of heritage protection after February 24, 2022. The main focus is on the Kharkiv region, because it has suffered the greatest destruction of cultural

and historical heritage as a result of the Russian-Ukrainian War. The key body of sources for the study is a group of eight interviews with members of the management and staff of such structural units of universities and local self-government as provided organizational support and coordination for joined efforts between Ukrainian and Polish specialists during the war, as well as heads of archives, museums, and libraries that cooperated with Polish partners in saving heritage sites. The interviews were recorded from September to November 2024 and are deposited for permanent storage at the Central State Archive of Science and Technology (TsDNTA) of Ukraine. The article outlines the process of establishing communication between heritage conservationists in Ukraine and Poland after the start of the full-scale Russian invasion, analyzes the hierarchy of the institutions involved, and characterizes the main forms of support provided by Polish heritage conservationists to their Ukrainian colleagues (humanitarian assistance in the form of equipment and materials necessary to secure collections and ensure the autonomous operation of institutions in the conditions of unstable power supply; provision of equipment and advisory support for digitizing collections; help with publishing activity; organization of joint conferences, seminars, and internships; advisory assistance in the implementation of international projects; joint exhibitions). The author describes what tactical and strategic tasks have been accomplished thanks to this support and considers the question of what shared Ukrainian-Polish platforms of specialized interaction may emerge or receive further development as a result of this cooperation.

Keywords: Kharkiv, Poland, international cooperation, cultural heritage, preservation of monuments, interview, archive, museum, library, local history.

Текст надійшов до редакції 01.03.2025.

The text was received by the editors 01.03.2025.

Текст затверджено до друку 16.05.2025.

The text is recommended for printing 16.05.2025.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-14>
УДК 719-042.3:355.4(447-651.2:470-651.1)“2022/2025”

Євген Рачков

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

**ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ
ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ:
РЕФЛЕКСІЇ ЕКСПЕРТІВ ПРОЄКТУ «МІСТО І ВІЙНА»***

Російсько-українська війна призвела до найбільших з часів Другої світової війни руйнувань і пошкоджень культурної спадщини України. Війна стала тригером для переосмислення в українському суспільстві змісту та значення культурної спадщини, а також спричинила «поворот» у ставленні до культури загалом.

Як цитувати: Рачков Є. Проблеми охорони культурної спадщини України під час російсько-української війни: рефлексії експертів проєкту «Місто і війна». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 268–294. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-14>

How to cite: Rachkov Ye. Protecting Ukrainian Cultural Heritage During the Russo-Ukrainian War: Reflections of Experts for the Project «City and War». *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 268–294. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-14> (In Ukrainian)

© Рачков Є., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

* Дослідження виконано в межах наукового проєкту «Місто і війна: руйнування, збереження і переосмислення культурної спадщини великих міст Південно-Східної України в період російської військової агресії» (<https://cityface.org.ua/>), що реалізується за підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету.

Усвідомлюючи складність і важливість зазначених процесів, у травні 2022 р. група науковців Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна ініціювала науковий проєкт «Місто і війна». Одним із завдань проєкту стала фіксація поглядів фахівців у галузі культури на сучасні процеси руйнування, збереження та переосмислення культурної спадщини в Україні, спровоковані російською військовою агресією. Для виконання цього завдання команда проєкту збирає глибокі інтерв'ю з представниками українського експертного середовища. Стаття присвячена аналізу рефлексій експертів щодо кількох ключових питань: 1) системні проблеми галузі охорони культурної спадщини України; 2) виклики, що постали перед галуззю під час російсько-української війни, зокрема повномасштабного російського військового вторгнення в Україну, після 24 лютого 2022 р.; 3) стратегії збереження культурної спадщини в умовах російсько-української війни; 4) застосування цифрових технологій для охорони культурної спадщини під час російсько-української війни. У статті зроблено висновок, що зібрані інтерв'ю становлять важливий матеріал для розуміння довоєнної специфіки галузі, сучасного стану та подальших перспектив збереження і переосмислення культурної спадщини України. Водночас зазначено, що експерти в галузі культури повинні активніше репрезентувати своє бачення актуальних проблем охорони культурної спадщини та зрозуміло доносити свої погляди до широкого загалу людей. Важливо, щоби експерти ефективно взаємодіяли з іншими суспільними акторами, не лише реагували на запити суспільства, але також брали більш активну участь у суспільній дискусії довкола спадщини та до певної міри спрямовували громадську думку.

Ключові слова: культурна спадщина, Україна, російсько-українська війна, проєкт «Місто і війна».

Вступ

Від 2014 р. російська військова агресія проти України призвела до значних пошкоджень та руйнувань різноманітної культурної спадщини. Експертне середовище теперішні збитки культурної спадщини України визначає як найбільші з часів Другої світової війни¹. Крім того, російсько-українська війна стала тригером

¹ Україна з часів Другої світової війни не стикалася з таким масштабом злочинів проти культурної спадщини, — Катерина Чуєва. Міністерство культури та інформаційної політики України. Урядовий портал: вебсайт. Дата оновлення: 26.08.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-z-chasiv-druhoi-svitovoi-viiny-ne-stykalasia-z-takym-masshtabom-zlochyniv-proti-kulturnoi-spadshchyny-kateryna-chuieva> (дата звернення: 22.12.2024).

для переосмислення в українському суспільстві змісту та значення культурної спадщини, спричинила певний «поворот» у розумінні та ставленні до культури загалом (Rachkov 2023). З одного боку, спостерігається відродження та поширення традиційних культурних зразків українського народу, які розглядаються як основа сучасної української національної ідентичності. Показовим прикладом слугує нематеріальна культурна спадщина України, суспільний інтерес до якої невинно зростає з початком російсько-української війни (Rachkov 2024, 228–256). Із другого боку, критичного переосмислення зазнала спадщина, пов'язана з російською імперською та радянською історією. Сучасне переосмислення культури в українських медійному дискурсі та науковій літературі найчастіше позначається за допомогою понять «деколонізація», «декомунізація» та «дерусифікація»².

Усвідомлюючи складність зазначених процесів, а також важливість збереження та переосмислення культурної спадщини України на сучасному етапі, у травні 2022 р. група дослідників з Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна ініціювала науковий проєкт під назвою «Місто і війна: руйнування, збереження і переосмислення культурної спадщини великих міст Південно-Східної України в період російської військової агресії» («City and War: Destruction, Preservation and Rethinking of the Cultural Heritage of Large Cities in Eastern and Southern Ukraine During the Russo-Ukrainian War»).

² Змістовне наповнення зазначених термінів тривалий час не було усталеним. Водночас сьогодні процеси «деколонізації — декомунізації — дерусифікації» на законодавчому рівні регламентуються такими нормативно-правовими актами: Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (2015), Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» (2015), Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (2015), Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (2015), Закон «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (2023) тощо. Крім того, Українським інститутом національної пам'яті було розроблено рекомендації щодо подолання наслідків русифікації та тоталітаризму в Україні. Див.: Подолання наслідків русифікації та тоталітаризму в Україні. Український інститут національної пам'яті: вебсайт. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/podolannya-naslidkiv-rusyfikaciyi-ta-totalitaryzmu-v-ukrayini> (дата звернення: 22.12.2024).

Проект реалізується завдяки підтримці «Програми досліджень сучасної України» (Contemporary Ukraine Studies Program, CUSP) Канадського інституту українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies, CIUS) Альбертського університету. Проект є міждисциплінарним та являє собою відкриту мережу, до складу якої входять переважно викладачі та студенти українських університетів (What is CITY AND WAR about).

Основний дослідницький фокус у межах проекту «Місто і війна» спрямовано на вивчення та переосмислення різноманітних аспектів культурної спадщини великих міст Сходу та Півдня України — Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси й Харкова — після початку війни в Донбасі 2014 р. й широкомасштабного наступу російських військ 2022 р. У центрі дослідження перебувають як матеріальна (архітектура, міська забудова, індустриальна спадщина, пам'ятники, меморіали, визначні місця, а також музейні, архівні та бібліотечні пам'ятки тощо), так і нематеріальна спадщина (міські святкування, фестивалі, міський вуличний живопис тощо). Команда проекту прагне зафіксувати погляди фахівців у галузі культури на сучасні процеси руйнування, збереження та переосмислення культурної спадщини в Україні, спровоковані російською військовою агресією. Для виконання цього завдання збираються інтерв'ю з представниками українського експертного середовища (What is CITY AND WAR about).

У статті представлено деякі рефлексії експертів проекту «Місто і війна» щодо кількох ключових проблем охорони культурної спадщини України під час російсько-української війни: 1) системні проблеми галузі охорони культурної спадщини України; 2) виклики, що постали перед галуззю, зокрема під час повномасштабного російського військового вторгнення в Україну, після 24 лютого 2022 р.; 3) стратегії збереження культурної спадщини; 4) застосування цифрових технологій для охорони культурної спадщини.

Інтерв'ю з експертами проекту «Місто і війна»

Сьогодні командою проекту «Місто і війна» зібрано 36 напівструктурованих глибинних інтерв'ю (понад 29 годин записів)

з експертами в галузі охорони культурної спадщини України. Зібрані інтерв'ю об'єднано у дві тематичні серії: «Експертна думка» та «Цифрова спадщина». Серія інтерв'ю «Експертна думка» містить кілька форматів: 1) відео; 2) подкаст і 3) текст. Спілкування з експертами відбувалося українською. Усі інтерв'ю було транскрибовано в повному обсязі. Частину з них уже опубліковано на сайті³ та YouTube-каналі проєкту⁴. Оприлюднення інтерв'ю здійснювалося зі згоди респондентів. Деякі інтерв'ю було опубліковано повністю, інші — скорочено (або через технічні причини, які виникали під час запису інтерв'ю, або на прохання респондентів, що траплялося зрідка). У випадку публікації скороченої версії інтерв'ю в його опис додавалася відповідна примітка. Тривалість опублікованих інтерв'ю становить від 18 хвилин до трохи більше ніж 2 години. Спілкування з експертами відбувалося у форматі відеоконференції за допомогою програми Zoom.

За часом запису інтерв'ю можна умовно поділити на кілька груп: записані 2022 р. (11 інтерв'ю), 2023 р. (15) та 2024 р. (10). Респонденти мешкають та працюють у таких містах України: Вінниця/Донецьк (1), Запоріжжя (1), Київ (2), Одеса (2), Львів (3), Дніпро (4) та Харків (23). Для пошуку респондентів було використано метод «снігової кулі»: спочатку організатори проєкту зверталися до знайомих експертів, а потім просили кожного з респондентів порекомендувати інших колег. Команда проєкту прагнула запрошувати до розмови експертів, які працюють з різноманітною культурною спадщиною України (рухома та нерухома, матеріальна та нематеріальна тощо). Враховуючи обраний підхід, за весь час проєкту організатори отримали лише кілька відмов у записі інтерв'ю від представників експертного середовища. Зазвичай експерти охоче відгукувалися на запрошення до розмови у форматі інтерв'ю, передусім відзначаючи важливість обговорення актуальних проблем збереження та переосмислення культурної спадщини України в умовах війни.

³ Інтерв'ю. Місто і війна. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/interviews> (дата звернення: 22.12.2024).

⁴ Інтерв'ю. Місто і війна. CityFace: YouTube. URL: https://www.youtube.com/@CityFace_CityWar (дата звернення: 22.12.2024).

Загалом зібрані в межах проєкту «Місто і війна» інтерв'ю присвячені таким актуальним питанням: збереження та переосмислення міської культурної спадщини України; охорона нерухомої та рухомої культурної спадщини України; історичний музей та археологічна спадщина в умовах війни; міські музеї, архіви та бібліотеки; збереження та переосмислення університетської спадщини; сучасне мистецтво та стратегії роботи з незручною спадщиною; репрезентація культурної спадщини України у Вікіпедії; охорона культурної спадщини і солідарний туризм тощо.

Для кожного інтерв'ю було створено оригінальний перелік запитань, що дозволило визначити центральну тему кожної розмови та врахувати галузь професійної діяльності кожного респондента. Наприклад, окремий блок питань стосувався досвіду роботи та професійних досягнень респондентів, що пов'язані з охороною культурної спадщини України. Інший блок питань було присвячено особливостям діяльності інституцій (музеїв, бібліотек, архівів, університетів, мистецьких центрів тощо), у яких працювали респонденти на момент запису інтерв'ю. Слід відзначити, що низка питань була спільною для переважної більшості інтерв'ю. Насамперед ці питання присвячені проблемам збереження різноманітної культурної спадщини України в умовах війни; стратегіям переосмислення культурної спадщини; визначенню принципів роботи з незручною (передусім російською та радянською) спадщиною; визначенню ролі різноманітних акторів (передусім центральної та міської влади, місцевої громади, громадських об'єднань та активістів та ін.) у процесі збереження та переосмислення культурної спадщини; застосуванню цифрових технологій для охорони культурної спадщини тощо. Окрема увага під час інтерв'ю приділялася характерним особливостям культурної спадщини великих міст України, передусім Сходу та Півдня.

Розглянемо окремі відповіді експертів проєкту на кілька ключових питань щодо охорони культурної спадщини України. Одразу зазначимо, що наведені нижче рефлексії респондентів презентують їх власні погляди. Крім того, переважна більшість експертів на момент запису інтерв'ю працювала та мешкала у великих містах Півдня та Сходу України.

Системні проблеми охорони культурної спадщини України

Російсько-українська війна зумовила численні виклики, які стосуються охорони культурної спадщини України. Зокрема, війна стала тригером актуалізації багатьох системних проблем, пов'язаних із правовими, організаційними, фінансовими, матеріально-технічними, інформаційними та іншими аспектами охорони культурної спадщини. Наприклад, 2019 р. Національний інститут стратегічних досліджень проаналізував інституційні та правові проблеми збереження культурної спадщини в Україні⁵. У дослідженні зазначено, що охорона культурної спадщини є найбільш проблемним напрямом діяльності в галузі культури в Україні. Крім того, було названо проблеми, які негативно впливають на реалізацію державної політики зі збереження та актуалізації культурної спадщини: відсутність єдиної системи державного управління охороною культурної спадщини; невиправдані обмеження повноважень органів охорони культурної спадщини; слабкість чинного законодавства у визначенні відповідальності за пошкодження культурної спадщини; недосконала система обліку об'єктів культурної спадщини (зокрема, відсутність повноцінного інформаційного ресурсу культурної спадщини та культурних цінностей) (*Instytutskijni ta pravovi problemy zberezhenia kul'turnoi spadschyny*).

Окрему увагу варто звернути на існування різноманітних корупційних ризиків у державній політиці та діяльності органів охорони культурної спадщини України. Наприклад, громадські організації «Разом проти корупції» та «Антикорупційний штаб» серед таких ризиків назвали знищення нерухомих пам'яток культурної спадщини задля забудови та неналежне ведення обліку пам'яток культурної спадщини (Velychko et al. 2020).

Експерти проекту «Місто і війна» також вказали на різноманітні системні проблеми охорони культурної спадщини України, загалом підтвердивши зазначене вище. Насамперед, вони звернули увагу

⁵ Інститут є базовою науково-дослідною установою науково-аналітичного супроводження діяльності Президента України та Ради національної безпеки і оборони України, консультативно-дорадчим органом при Президентові України.

на такі виклики: 1) байдуже ставлення пересічних людей до збереження культурної спадщини; 2) відсутність єдиної системи охорони спадщини та проблеми законодавчого регулювання галузі; 3) проблеми обліку та моніторингу різноманітних об'єктів культурної спадщини; 4) надмірна забюрократизованість системи та непрозорість діяльності органів охорони культурної спадщини; 5) брак фінансування та проблеми з підготовкою фахівців; 6) погане технічне забезпечення; 7) відсутність належної уваги державної влади до проблем збереження культурної спадщини; 8) відсутність державних програм оцифрування культурної спадщини тощо⁶.

Наприклад, членкиня Українського національного комітету Міжнародної ради з питань охорони пам'яток і визначних місць, Національної спілки краєзнавців України, очільниця Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK (2003–2020) Олена Миколаївна Титова зазначила таке: «Взагалі галузь культури [в Україні — Є. Р.] завжди фактично була проблемною. Ну, знову-таки я не люблю говорити про гроші, про фінансування, але без цього складно робити щось. Так, громадськість — це чудово, активісти — чудово, але все одно повинна бути база. Так, підґрунтя для цієї діяльності, для того, щоби робити корисні справи. Так от ми з Вами прекрасно знаємо, що культура [України — Є. Р.] завжди фінансувалася за залишковим принципом»⁷.

Схожу думку висловив архітектор-реставратор, член Національної спілки архітекторів України Віктор Станіславович Дворніков: «І якщо говорити про систему охорони то, мабуть, недосконалим було те, що було недостатнім фінансування цієї галузі. Ми знаємо, що в кожній обласній раді є відділ охорони культурної спадщини. І там зазвичай працюють люди не від гарного життя. Тобто там або волонтери працюють,

⁶ Інтерв'ю. Місто і війна. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/interviews> (дата звернення: 22.12.2024).

⁷ Титова О. М. Інтерв'ю — Охорона культурної спадщини України | Частина 1. Інтерв'юєр: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 12.07.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2uq5bIAwvM> (дата звернення: 22.12.2024).

*Тут і далі цитати наведено з незначними стилістичними виправленнями.

або працюють люди, яким більше нікуди йти працювати, тому що там мінімальна зарплата і зовсім відсутнє якесь технічне забезпечення для цієї роботи»⁸.

Своєю чергою практикуюча архітекторка-реставраторка, громадська активістка, членкиня ініціативної групи SaveKharkiv Катерина Євгенівна Кублицька наголосила на існуванні законодавчих проблем охорони культурної спадщини України: «Дуже багато прогалин, дуже багато моментів прописано [на законодавчому рівні — Є. Р.], які потрібно доопрацювати, дорозробляти. Щось законом перекинуто на місцеві відділи охорони. І через це по різних областях України з'явились різні підходи. Тобто немає загальної єдиної політики, немає загального підходу взагалі до вирішення проблем [охорони нерухомої спадщини України — Є. Р.]»⁹.

Виклики перед охороною культурної спадщини України під час війни

Як уже було зазначено, російсько-українська війна призвела до значних пошкоджень та руйнувань культурної спадщини та культурної інфраструктури України. Щодо таких об'єктів у відкритому доступі можна віднайти різноманітну інформацію, що має різний ступінь верифікації: 1) офіційні дані від регіональних та міських органів охорони культурної спадщини, обласних адміністрацій, Міністерства

⁸ Дворніков В. С. Інтерв'ю — Охорона нерухомої культурної спадщини України під час війни | Подкаст | Частина 1. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 08.08.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OLgTeD7w2cY> (дата звернення: 22.12.2024).

⁹ Кублицька К. Є. Інтерв'ю — Проблеми охорони архітектурної спадщини України під час війни | Подкаст. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 18.01.2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Srd_e3yvMe4 (дата звернення: 22.12.2024).

культури та стратегічних комунікацій України¹⁰; 2) верифіковані дані від міжнародних організацій, наприклад ЮНЕСКО¹¹; 3) дані громадських ініціатив, які співпрацюють з державними інституціями України з метою налагодження системного спостереження за станом об'єктів культурної спадщини¹². Слід враховувати, що культурна спадщина продовжує зазнавати втрат, особливо на територіях, які залишаються окупованими російськими військами (зокрема, існують ризики розкрадання культурних цінностей, вивезення їх у Росію, проведення незаконних ремонтних та реставраційних робіт тощо). Крім того, здійснювати належні заходи з охорони культурної спадщини практично неможливо на територіях, де відбувалися і тривають бойові дії.

Від початку російської військової агресії проти України одними з першочергових завдань стали облік і моніторинг пошкоджених або зруйнованих об'єктів культурної спадщини України внаслідок війни. Слід відзначити, що думки респондентів щодо ефективності

¹⁰ Наприклад, за даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України за період з 24 лютого 2022 р. по початок грудня 2024 р. в Україні пошкоджено або зруйновано 1 222 об'єктів культурної спадщини. Детальніше див.: 1222 пам'ятки культурної спадщини постраждали в Україні через російську агресію. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України: вебсайт. Дата оновлення: 05.12.2024. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/1222-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu/> (дата звернення: 22.12.2024). Крім того, станом на 25 листопада 2024 р. збитків зазнали 2 130 об'єктів культурної інфраструктури: клубні заклади; бібліотеки; заклади мистецької освіти; музеї та галереї; театри, кінотеатри та філармонії; заповідники; парки, зоопарки; цирки. Детальніше див.: 2130 об'єктів культурної інфраструктури зазнали пошкоджень чи руйнувань через російську агресію. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України: вебсайт. Дата оновлення: 06.12.2024. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/2130-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzhen-chy-rujnuvan-cherez-rosijsku-agresiyu/> (дата звернення: 22.12.2024).

¹¹ Станом на 27 листопада 2024 р. ЮНЕСКО підтвердила пошкодження 468 об'єктів культурної спадщини України з 24 лютого 2022 р. Детальніше див.: Damaged Cultural Sites in Ukraine Verified by UNESCO. UNESCO: website. Last update: 29.11.2024. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco> (accessed: 22.12.2024).

¹² Наприклад, згідно даних ініціативи «HEMO: Ukrainian Heritage Monitoring Lab» станом на 17 січні 2024 р. зафіксовано 784 пошкоджених або зруйнованих об'єктів культурної спадщини України. Детальніше див.: Expedition Results. HEMO: Ukrainian Heritage Monitoring Lab: website. URL: <https://www.heritage.in.ua/en> (accessed: 22.12.2024).

наявного обліку та моніторингу розділилися. Наприклад, голова Харківського міського центру захисту історико-культурної спадщини «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури», науковий співробітник відділу зводу пам'яток та облікової документації «Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини» Ярослав Володимирович Ліхолетов зазначив, що «... зараз при Міністерстві культури та інформаційної політики [сучасна назва — Міністерство культури та стратегічних комунікацій України — Є. Р.] існує така установа державна — Український державний інститут культурної спадщини. Це, мабуть, на сьогоднішній день вони найперші прийняли виклик серед нас, фахівців, це Київ, місто Київ. І вони ... їздять по всій Україні і ... особисто займаються фіксацією руйнувань і пошкодженнями об'єктів культурної спадщини»¹³. Водночас, на думку Віктора Станіславовича Дворнікова, «[...] вони [профільні структури Міністерства культури та стратегічних комунікацій — Є. Р.] ведуть моніторинг лише з відкритих джерел [...]. Я в цій роботі беру участь іноді з місцевими, з обласними органами охорони спадщини. Я знаю, що вони не їздять на об'єкти, у них немає ні ресурсів, ні встановленого регламенту, як це має відбуватися. Ну, така робота не ведеться, тобто все спирається на окремі громадські ініціативи [...]»¹⁴. Експерти проєкту також наголошують, що офіційні дані щодо пошкоджених або зруйнованих об'єктів культурної спадщини часто є меншими, ніж дані моніторингу громадських ініціатив¹⁵.

На думку частини респондентів, державна система охорони культурної спадщини виявилася недостатньо підготовленою до викликів війни

¹³ Ліхолетов Я. В. Інтерв'ю — Система охорони культурної спадщини України в умовах війни. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 04.11.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=u_An18g9-wg (дата звернення: 22.12.2024).

¹⁴ Дворніков В. С. Інтерв'ю — Охорона нерухомої культурної спадщини України під час війни | Подкаст | Частина 2. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 08.08.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-QcqxF3HP3I> (дата звернення: 22.12.2024).

¹⁵ Див.: Кублицька К. Є. Інтерв'ю — Проблеми охорони архітектурної спадщини України під час війни | Подкаст. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 18.01.2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Srd_e3yvMe4 (дата звернення: 22.12.2024).

та дій у надзвичайних ситуаціях. Показовими прикладами слугують різноманітні музеї, архіви та бібліотеки, колекції яких не евакуювали в безпечні місця, вони зазнали пошкоджень внаслідок війни або їх вкрав агресор. Наприклад, головний спеціаліст відділу мистецтв та навчально-просвітницької роботи управління культури департаменту культури і туризму Запорізької міської ради Павло Павлович Кравчук в інтерв'ю зазначив: «Тут треба розуміти, що, фактично, система органів охорони культурної спадщини та, хоча підкреслити, історико-культурного надбання [...] вона була у довоєнний час некерованою. Ну, була втрачена керованість зовсім [після 24 лютого 2022 р. — Є. Р.]. Як приклад можемо навести Мелітопольський краєзнавчий музей, у якому навіть у день вторгнення не було надано команду на евакуацію коштовного зібрання золотих прикрас скіфів, сарматів, ну, славетної гунської діадери. Це все було на даний час втрачено»¹⁶.

Чимало респондентів відзначили, що повномасштабне російське військове вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. стало для них жахливою несподіванкою, бракувало чітких інструкцій та необхідних ресурсів для збереження культурної спадщини. Наприклад, заступниця директора Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки імені М. С. Грушевського Ольга Андріївна Булгакова та завідувачка відділу соціокультурної діяльності цієї ж бібліотеки Ольга Анатоліївна Нагорнюк так описали початок повномасштабної війни: «Ми були в розпачі. Ми навіть не знали, що нам робити, ми прийшли до бібліотеки, але не було створено ще військової адміністрації. Наша державна адміністрація, департамент культури не надав ніяких розпоряджень. Ми прийшли й один на одного дивилися, тільки спілкувались, що нам робити. Наприкінці дня прийшло розпорядження, бо з нами знаходиться дуже важливий стратегічний об'єкт, — покинути приміщення бібліотеки. І так декілька днів, до першого березня, ну, ми були вдома, і тільки були в телефонному режимі. Ось так розпочалась війна в нашій бібліотеці. Потім ми зібрались і почали думати, як працювати під час

¹⁶ Кравчук П. П. Інтерв'ю — Міська культурна спадщина під час війни | Подкаст. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 16.06.2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HIA2LP0o0tU> (дата звернення: 22.12.2024).

воєнного стану»¹⁷. В. о. директора Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького Олександр Володимирович Старік також наголосив на недостатній підготовленості державних інституцій культури до дій у надзвичайних ситуаціях: «Я думаю, що я не розкрию якусь таємницю, якщо скажу, що як такої підготовки до подібної ситуації в нас не було, як і в багатьох музеях. Тобто не було конкретної інструкції дій, не було розроблено планів евакуації. І навіть більше, ті плани, які в нас були раніше, вони взагалі передбачали евакуацію на схід, тобто ми мали евакуюватися назустріч нашому ворогові. Тому, звичайно, в основному все було покладено на музейних співробітників, на їх розсуд, що потрібно робити. І буквально від початку широкомасштабної збройної агресії експозиція була розібрана. Пам'ятки основного фонду були ретельно приховані, і в принципі було зроблено все для того, щоб забезпечити максимальний захист, максимальне вивезення пам'яток»¹⁸.

Внаслідок масованих обстрілів і бомбардувань багато інституцій культури України зазнали серйозних пошкоджень. Наприклад, у березні 2022 р. постраждала історична будівля Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка — пам'ятка містобудування та архітектури місцевого значення. Зокрема, внаслідок дії вибухової хвилі після ворожого обстрілу в будівлі було пошкоджено покрівлю даху, зруйновано світловий ліхтар, вікна та внутрішні двері, почала осипатися штукатурка на стелі, знищено систему опалення тощо. Як зазначила директорка Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка Наталя Валентинівна Петренко: «Внаслідок всіх завданих пошкоджень опинився під загрозою бібліотечний фонд книгозбірні, у першу чергу як вагома складова Державного бібліотечного фонду України. Ми не можемо зараз забезпечити оптимальні умови

¹⁷ Булгакова О. А., Нагорнюк О. А. Інтерв'ю — Бібліотека та рухома спадщина під час воєнного стану. Інтерв'юер: О. І. Вовк. CityFace: YouTube. Дата запису: 13.06.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=o2lCPRogS_8 (дата звернення: 22.12.2024).

¹⁸ Старік О. В. Інтерв'ю — Історичний музей та археологічна спадщина під час війни | Подкаст. Інтерв'юер: Г. А. Бондаренко. CityFace: YouTube. Дата запису: 23.11.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=A3B7-pTOKok> (дата звернення: 22.12.2024).

його зберігання. Бібліотечні фонди сьогодні нараховують понад 7 мільйонів одиниць. [...] Прямих влучань, пошкоджень фондів не було. Але вже майже 17 місяців вони зберігаються у невідповідних умовах: порушено температурно-вологісний режим, світловий, санітарно-гігієнічний, охоронний. У перші дні після обстрілів, через відсутність вікон у приміщення бібліотеки потрапляв пил, атмосферні опади, що негативно впливає саме на матеріальну основу документів. І відповідно найбільшим викликом для нас було негайно закрити всі віконні прорізи та забезпечити якість будівлі [...]»¹⁹.

Часто працівники інституцій культури рятували експонати та колекції під обстрілами. Зокрема, ризикуючи власним життям, вони займалися демонтажем постійних експозицій та подальшим перенесенням експонатів до безпечних місць. Наприклад, в. о. директора Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова Ольга Миколаївна Сошнікова так схарактеризувала перші дні повномасштабного російського військового вторгнення в Україну: «Я також залишалася в музеї. 24/7 ми виконували свій обов'язок — ми ховали все, що мали сховати, — оскільки в нас величезна колекція»²⁰.

Слід враховувати, що чимало інституцій культури на Сході та Півдні України все ще не повернулися до повноцінної діяльності, яку вони провадили до 24 лютого 2022 р. Частина з них зачинена для відвідувачів, їх електронні ресурси не функціонують належно. Чимало кваліфікованих співробітників музеїв, архівів і бібліотек або були вимушені переїхати до більш безпечних місць та працювати дистанційно, або були звільнені внаслідок скорочення державного фінансування²¹.

¹⁹ Петренко Н. В. Інтерв'ю — Бібліотека та рухома спадщина в умовах війни. Інтерв'юєр: Г. А. Бондаренко. CityFace: YouTube. Дата запису: 17.07.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6zaHpT1ADCU&t=1551s> (дата звернення: 22.12.2024).

²⁰ Сошнікова О. М. Інтерв'ю — Охорона рухомої культурної спадщини та діяльність історичного музею під час війни. Інтерв'юєр: Г. А. Бондаренко. CityFace: YouTube. Дата запису: 25.07.2023. URL: https://www.youtube.com/watch?v=neW0xTI_jZo (дата звернення: 22.12.2024).

²¹ Див.: Інтерв'ю. Місто і війна. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/interviews> (дата звернення: 22.12.2024).

Стратегії збереження культурної спадщини в умовах війни

Щоби захистити об'єкти нерухомої культурної спадщини України від наслідків російських обстрілів та бомбардувань, деякі пам'ятники та історичні будівлі (особливо у великих містах, зокрема, Запоріжжі, Києві, Львові, Одесі, Харкові тощо) було обгороджено захисними конструкціями з вогнетривких матеріалів, мішків з піском, фанерних щитів тощо. Доволі швидке встановлення захисних конструкцій стало можливим завдяки співпраці між громадськими ініціативами (зокрема волонтерським рухом), українським бізнесом, державними інституціями України та міжнародними організаціями в галузі охорони культурної спадщини²². Власні проєкти захисту об'єктів нерухомої культурної спадщини запропонували також різноманітні архітектори та архітектурні студії. Наприклад, у квітні 2022 р. українська майстерня архітектури та дизайну інтер'єру «balbek bureau» за запитом волонтерів, а також спільно з Альянсом реставраторів історичних будівель України та Департаментом охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації розробили систему захисту пам'ятників від руйнації в умовах війни під назвою «RE: Ukraine Monuments» (RE: Ukraine Monuments; V Ukraini stvoryly universal'nu systemu).

Експерти проєкту «Місто і війна», з одного боку, наголосили на важливості наявного захисту об'єктів нерухомої культурної спадщини, а з другого боку, підкреслили його недостатність та ненадійність. Наприклад, Віктор Станіславович Дворніков зазначив таке: «На жаль, я думаю, що всі ці заходи, які роблять, те, що ми бачимо на вулицях, вони не є ефективними. Оскільки ми бачимо наслідки прильоту будь-якої ракети, і жодні мішки, жодні там конструкції з фанери, вони не здатні захистити, навіть частково, не здатні захистити об'єкти чи їх елементи чи скульптуру. Наразі в Харкові ми бачимо лише приклади, так, коли захищається скульптура. Мабуть, те укриття, яке зроблено для пам'ятника Шевченка [...] — це, мабуть, непогана спроба. І в принципі від прямого враження навряд чи це захистить,

²² На важливості консолідації зусиль державних органів, бізнесу, громадськості, волонтерів та ін. для забезпечення належної охорони культурної спадщини України під час війни наголошують також експерти проєкту. Детальніше див.: Інтерв'ю. Місто і війна. CityFace: вебсайт. URL: <https://cityface.org.ua/interviews> (дата звернення: 22.12.2024).

але принаймні від розльоту уламків, думаю, що це дуже гарний захист зроблено. Але в інших випадках, мені здається, ну ми маємо справу більше з популізмом. Тобто ми бачимо намагання місцевої влади, я не про Харків зараз скажу, я більше, мабуть, кажу про Львів, де також на головній площі зроблені якісь укріплення та захист для скульптур. Ну вони мають більш такий якийсь, мабуть, моральний захист, ніж фізичний, тому я вважаю, що це не є ефективно. Більш ефективним є захист активний, тобто військовими»²³.

Ще однією важливою проблемою є відсутність чітких законодавчих вимог та методичних інструкцій щодо роботи з пошкодженими та зруйнованими об'єктами культурної спадщини України внаслідок війни. Різні респонденти наголосили, що державні та міські служби, відповідальні за усунення наслідків ворожих обстрілів та бомбардувань, переважно не розуміли специфіки роботи з культурною спадщиною. Наприклад, цінні рештки конструкцій та елементи декору пошкоджених будівель часто викидалися разом із будівельним сміттям, що ускладнювало подальше відновлення цих об'єктів²⁴. Як зазначила Катерина Євгенівна Кублицька: «[...] війна в нас іде з 2014 року. Пам'ятки страждали відповідно з 2014 року і мали безпосередньо пряме ураження та страждали внаслідок впливів вибухових хвиль. За цей час не було розроблено жодного документа, жодного регламенту чи якихось методичних вказівок. Не було розроблено вказівок для муніципалітетів історичних місць, як взагалі діяти, коли в об'єкт прилетіло [російські обстріли та бомбардування — Є. Р.], і як з цим працювати. Не було розроблено якихось спрощених процедур з термінової стабілізації об'єктів. І це дуже сповільнює роботу з пам'ятками. Тому що, якщо це звичайний об'єкт, без статусу, можна дуже оперативно реагувати і можна якось його стабілізувати, законсервувати. А от у випадку об'єктів,

²³ Дворніков В. С. Інтерв'ю — Охорона нерухомої культурної спадщини України під час війни | Подкаст | Частина 1. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 08.08.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OLgTeD7w2cY> (дата звернення: 22.12.2024).

²⁴ Див.: Дворніков В. С. Інтерв'ю — Охорона нерухомої культурної спадщини України під час війни | Подкаст | Частина 1. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 08.08.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OLgTeD7w2cY> (дата звернення: 22.12.2024).

які є пам'ятками архітектури, все ще залишається бюрократичний ад, який потрібно пройти, щоб щось з об'єктом зробити»²⁵.

Показово, що на різноманітні проблеми збереження культурної спадщини України в умовах російсько-української війни також звернули увагу експерти Національного інституту стратегічних досліджень. У 2023 р. вони підготували аналітичну доповідь «Культурна спадщина та національна безпека», у якій назвали культурну спадщину ключовим чинником єдності українського суспільства, посилення української громадянської ідентичності та подальшого сталого демократичного розвитку України. Серед іншого експерти наголосили, що на державному рівні слід розробити стратегію охорони культурної спадщини України, яка повинна ґрунтуватися на міжнародних підходах до збереження та управління культурною спадщиною та має стати складником плану повоєнного відновлення України (Potapenko et al. 2023, 4, 43).

Застосування цифрових технологій для охорони культурної спадщини під час війни

Починаючи від 1990-х рр., в Україні відбувалися спорадичні спроби застосовувати цифрові технології для охорони культурної спадщини. Водночас саме повномасштабне російське військове вторгнення в Україну спровокувало побудову нової національної екосистеми культурної спадщини. Передусім вона передбачає створення реєстрів електронного обліку культурної спадщини та оцифрування культурних цінностей²⁶. Наприклад, сьогодні триває робота над формуванням інформаційно-комунікаційної системи обліку нерухомих об'єктів культурної спадщини України «Державний реєстр нерухомих пам'яток України» (<https://e-pamiatka.gov.ua/>) та державного цифрового реєстру культурних цінностей «Реєстр Музейного фонду України» (<https://museum-portal.mcip.gov.ua/>). Крім того, після 24 лютого 2022 р. з'явилося

²⁵ Кублицька К. Є. Інтерв'ю — Проблеми охорони архітектурної спадщини України під час війни | Подкаст. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 18.01.2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Srd_e3yvMe4 (дата звернення: 22.12.2024).

²⁶ Горlach П. В Україні створять цифрову платформу управління культурною спадщиною. Суспільне Культура: вебсайт. Дата оновлення: 12.07.2022. URL: <https://suspihne.media/259736-v-ukraini-stvorat-cifrovu-platformu-upravlinna-kulturnou-spadshinou/> (дата звернення: 22.12.2024).

чимало дослідницьких ініціатив зі створення цифрових архівів рухомої (передусім музейні, архівні та бібліотечні колекції) та нерухомої (передусім пам'ятники та історичні будівлі) культурної спадщини України. Також цифрові технології (бази даних, інтерактивні мапи тощо) сьогодні широко використовуються для обліку пошкоджених та зруйнованих об'єктів культурної спадщини України внаслідок війни (Rachkov 2023).

Відповідаючи на питання про застосування цифрових технологій для збереження та популяризації культурної спадщини України в умовах війни, експерти проекту «Місто і війна» передусім наголошували на перевагах зазначених технологій, майже або зовсім не помічаючи недоліків²⁷. Наприклад, Катерина Євгенівна Кублицька відзначила таке: «На мій погляд, це тільки переваги [застосування цифрових технологій для збереження архітектурної спадщини — Є. Р.], недоліків майже немає. Зараз, ну, ми використовуємо 3D-сканування для фіксації об'єктів, які зазнали прямого ураження внаслідок збройної військової агресії. Це допомагає швидко виконати фіксацію об'єкта, виконати обмір і потім навіть отримати матеріали моніторингу зі станом об'єкта»²⁸.

Інші респонденти також наголосили на важливості застосування цифрових технологій у галузі охорони культурної спадщини України під час війни. Наприклад, архітекторка, громадська діячка, дослідниця архітектури модернізму Євгенія Ігорівна Губкіна зазначила: «Знову ж таки, в умовах постійного того, що ми можемо втратити ці об'єкти спадщини, чим краще вони будуть зафіксовані й відцифровані, тим більше це дасть нам можливість у майбутньому відновити ці об'єкти, мати хоч якісь знання про них. І знову ж таки, ще інший аспект цього всього [використання цифрових технологій — Є. Р.]. Повертаючись до трибуналу і до притягнення до відповідальності тих, хто руйнує ці об'єкти [мається на увазі Росія — Є. Р.], нам це дасть можливість потім виступати з цими даними в суді, тому що це частина якраз документів

²⁷ Про переваги, загрози та виклики оцифрування культурної спадщини див. білу книгу «Культурна спадщина та цифрові технології» від проекту «ReHERIT» (Kul'turna spadshchyna ta tsyfrovi tekhnolohii).

²⁸ Кублицька К. Є. Інтерв'ю — Проблеми охорони архітектурної спадщини України під час війни | Подкаст. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 18.01.2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Srd_e3yvMe4 (дата звернення: 22.12.2024).

і доказової бази до того, яким цей об'єкт був до руйнування. Тому це напрочуд важливо, і під час війни це ще більш важливо»²⁹.

Своєю чергою директорка Обласного комунального закладу «Харківський організаційно-методичний центр туризму» Валентина Дмитрівна Холодок зазначила, що важливість використання цифрових технологій для охорони культурної спадщини не лише посилюється під час війни, але також відповідає загальносвітовим тенденціям: «Світова практика збереження та відтворення у майбутньому історико-культурної спадщини, використання технологій доповненої реальності при проведенні екскурсій, віртуалізація музейних експозицій — все стає ще актуальнішим в умовах війни. Адже саме за допомогою таких технологій вдається відновити хоча б у віртуальній реальності ті зруйновані туристичні об'єкти — або спалені, або розбиті вщент»³⁰.

Серед проблем застосування цифрових технологій для охорони культурної спадщини України респонденти передусім назвали 1) людський чинник; 2) спорадичний та нескоординований процес диджиталізації об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей; 3) незадовільне технічне забезпечення; 4) відсутність відповідних державних програм і відповідальних органів; 5) брак необхідного фінансування; 6) брак фахівців з диджиталізації на місцях тощо³¹.

²⁹ Губкіна Є. І. Інтерв'ю — Охорона архітектурної спадщини України під час війни | Подкаст. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 18.09.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hr4JnLLO9U4> (дата звернення: 22.12.2024).

³⁰ Холодок В. Д. Інтерв'ю — Охорона культурної спадщини і туризм під час війни. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 18.07.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Ok2YsCBDPd8> (дата звернення: 22.12.2024).

³¹ Див., наприклад: Бугайченко О. Г. Інтерв'ю — Збереження нематеріальної культурної спадщини України в умовах війни | Подкаст. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 25.08.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ly2gnJ5tus8> (дата звернення: 22.12.2024); Дворніков В. С. Інтерв'ю — Охорона нерухомої культурної спадщини України під час війни | Подкаст | Частина 2. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 08.08.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-QcqxF3HP3I> (дата звернення: 22.12.2024); Губкіна Є. І. Інтерв'ю — Охорона архітектурної спадщини України під час війни | Подкаст. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 18.09.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hr4JnLLO9U4> (дата звернення: 22.12.2024); Муравська С. В. Інтерв'ю — Збереження та переосмислення університетської спадщини в умовах війни. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 25.08.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kolNx84nQ7s> (дата звернення: 22.12.2024); Титова О. М. Інтерв'ю — Охорона культурної спадщини України | Частина 2. Інтерв'юер: Є. С. Рачков. CityFace: YouTube. Дата запису: 12.07.2023. URL: https://www.youtube.com/watch?v=u_T7t3eWi_Y (дата звернення: 22.12.2024).

Висновки

Інтерв'ю з експертами проєкту «Місто і війна» є важливим джерелом для дослідження довоєнної специфіки розвитку, сучасного стану та подальших перспектив галузі охорони культурної спадщини України. Зокрема, інтерв'ю містять цінні роздуми респондентів щодо системних проблем охорони культурної спадщини України, зокрема тих, що існували до російського військового вторгнення в Україну та загострилися під час війни. Наприклад, чимало експертів відзначили, що, як у 2014 р., так і в 2022 р., державна система охорони культурної спадщини виявилася недостатньо підготовленою до викликів війни та дій у надзвичайних ситуаціях. Крім того, на думку деяких респондентів, важливою проблемою до сьогодні залишається відсутність чітких законодавчих вимог та методичних інструкцій щодо роботи з пошкодженими та зруйнованими об'єктами культурної спадщини України внаслідок війни.

Показово, що експерти проєкту звернули увагу на значну кількість важливих проблем охорони культурної спадщини України під час війни. Водночас погляди респондентів розділилися, зокрема, в оцінці ефективності наявного обліку та моніторингу пошкоджених або зруйнованих об'єктів культурної спадщини України внаслідок війни, а також достатності та надійності наявного захисту пам'яток та історичних будівель. Утім, практично всі експерти погодилися, що переважна більшість реалізованих ініціатив зі збереження культурної спадщини України стали можливими завдяки тісній співпраці між громадськими організаціями, зокрема волонтерським рухом, українським бізнесом, державними українськими інституціями та міжнародними організаціями в галузі охорони культурної спадщини. Так само респонденти висловили схожі думки щодо важливості застосування цифрових технологій для охорони культурної спадщини під час війни. В основному експерти наголосили на перевагах зазначених технологій, не приділивши належної уваги загрозам та викликам оцифрування культурної спадщини.

Загалом робота над інтерв'ю переконала команду проєкту «Місто і війна», що експерти в галузі культури повинні більш активно

репрезентувати своє бачення актуальних проблем охорони культурної спадщини та зрозуміло доносити свої погляди до широкого загалу людей. Крім того, необхідна ефективна взаємодія експертів з іншими суспільними акторами, що беруть участь у збереженні та переосмисленні культурної спадщини України. Важливо, щоби експерти не лише реагували на запити суспільства, але також брали більш активну участь у суспільній дискусії довкола спадщини та до певної міри спрямовували громадську думку. Зрештою, експерти повинні мати більший вплив на формування нових стратегій роботи з культурною спадщиною України на сучасному етапі.

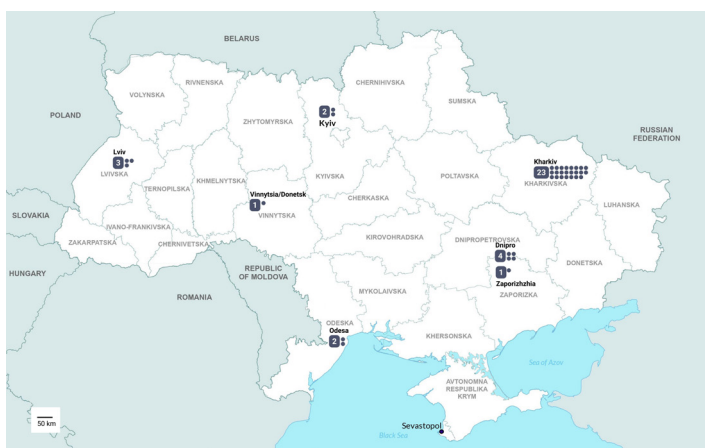

Рис. 1. Мапа розподілу респондентів за містами. Створив Євген Рачков.

Fig. 1. Map of the distribution of respondents by city. Created by Yevhen Rachkov.

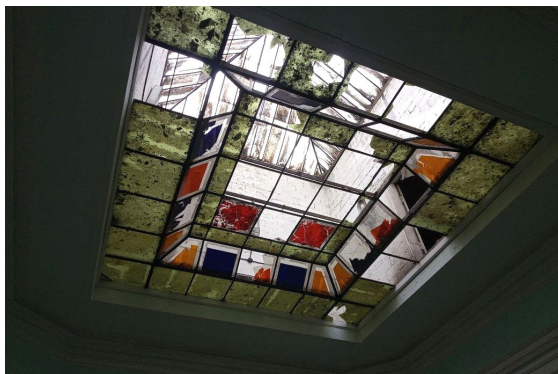

Рис. 2–3. Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка після російських обстрілів у 2022 р. Фото: Ігор Махов. Суспільне. Харків³².

Fig. 2–3. V. H. Korolenko Kharkiv State Science Library after Russian shelling in 2022.

Photo: Ihor Makhov. Suspilne. Kharkiv.

³² Рязанцева А., Кривко Р. Пошкоджена російськими обстрілами бібліотека Короленка у Харкові збирає гроші на відновлення. Суспільне Харків: вебсайт. Дата оновлення: 13.11.2022. URL: <https://suspilne.media/kharkiv/315782-poskodzena-rosijskimi-obstrilami-biblioteka-korolenka-u-harkovi-zbirae-grosi-na-vidnovlenna/> (дата звернення: 22.12.2024).

Рис. 4–5. Захисні конструкції довкола пам'ятника Тарасу Шевченку в центрі Харкова.

Фото: Тітаренко Михайло. Wikimedia Commons³³.

Fig. 4–5. Protective constructions around the Taras Shevchenko Monument in Kharkiv's city center. Photo: Mykhailo Titarenko. Wikimedia Commons.

³³ Пам'ятник Шевченку у Харкові укривають після початку широкомасштабного вторгнення. Wikimedia Commons: вебсайт. Дата оновлення: 28.03.2022. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Пам%27ятник_Шевченку_у_Харкові_укривають_після_початку_широкомасштабного_вторгнення_03.jpg (дата звернення: 22.12.2024); Укритий від обстрілів пам'ятник Шевченку. Wikimedia Commons: вебсайт. Дата оновлення: 31.03.2022. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Укритий_від_обстрілів_пам%27ятник_Шевченку_01.jpg (дата звернення: 22.12.2024).

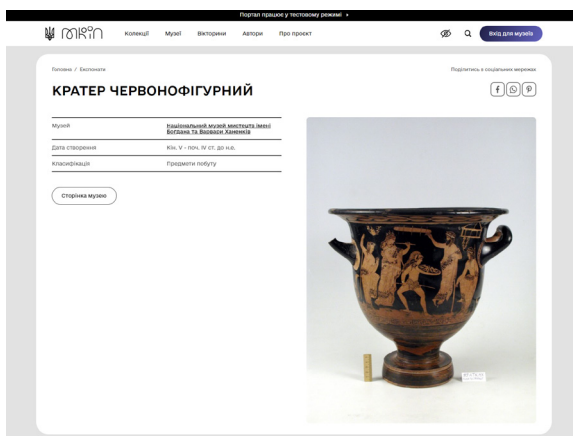
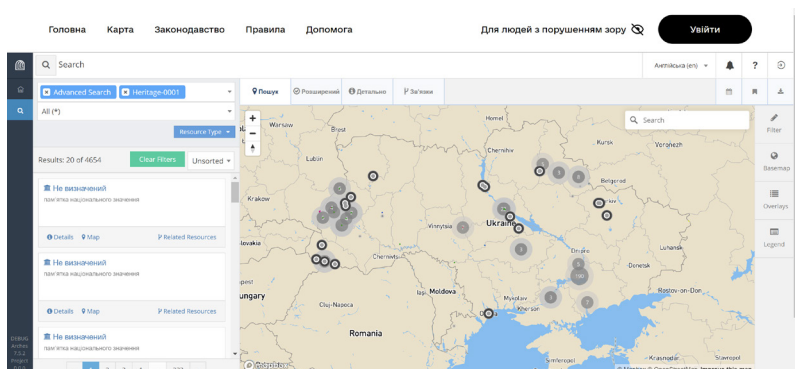

Рис. 6–7. Реєстри електронного обліку об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей України: «Державний реєстр нерухомих пам'яток України» та «Реєстр Музейного фонду України».

Fig. 6–7. Electronic registers of cultural heritage sites and cultural assets of Ukraine:

«State Register of the Immovable Relics of Ukraine»
and «Register of the Museum Holdings of Ukraine».

Список літератури / References

Instytutu sijnij ta pravovi problemy zberezhenia kul'turnoi spadshyny. Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzhen': vebсайт. Data zapysu: 19.04.2019. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/instituciyni-ta-pravovi-problemi-zberezheniya-kulturnoi> (data zvernennia: 22.12.2024). (In Ukrainian)

Інституційні та правові проблеми збереження культурної спадщини. Національний інститут стратегічних досліджень: вебсайт. Дата запису: 19.04.2019. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/instituciyni-ta-pravovi-problemi-zberezheniya-kulturnoi> (дата звернення: 22.12.2024).

Kul'turna spadshyna ta tsyfrovi tekhnolohii: bila knyha. ReHERIT: vebсайт. URL: <https://reherit.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/Bila-knyga-3-Kulturna-spadshyna-ta-tsyfrovi-tehnologii-.pdf> (data zvernennia: 22.12.2024). (In Ukrainian)

Культурна спадщина та цифрові технології: біла книга. ReHERIT: вебсайт. <https://reherit.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/Bila-knyga-3-Kulturna-spadshyna-ta-tsyfrovi-tehnologii-.pdf> (дата звернення: 22.12.2024).

Potapenko V., Tyschenko Yu., Kaplan Yu. ta in. Kul'turna spadshyna ta natsional'na bezpeka: analitychna dopovid'. Za red. V. Potapenka. Kyiv: NISD, 2023. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08>. (In Ukrainian)

Потапенко В., Тищенко Ю., Каплан Ю. та ін. Культурна спадщина та національна безпека: аналітична доповідь. За ред. В. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08>

Rachkov Ye. Nematerial'na kul'turna spadshyna Ukrainy pid chas vijny: problemy zberezhenia, upravlinnia ta populiaryzatsii. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2024. Vyp. 65. S. 228–256. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-10> (In Ukrainian)

Рачков Є. Нематеріальна культурна спадщина України під час війни: проблеми збереження, управління та популяризації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2024. Вип. 65. С. 228–256. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-10>

Rachkov Ye. Urban Cultural Heritage Endangered by the Russo-Ukrainian War. Forum for Ukrainian Studies: website. Last update: 12.01.2023. URL: <https://ukrainian-studies.ca/2023/01/12/urban-cultural-heritage-endangered-by-the-russo-ukrainian-war/> (accessed: 22.12.2024).

RE: Ukraine Monuments. Balbek bureau: website. URL: <https://www.balbek.com/reukrainemonuments-eng> (accessed: 22.12.2024).

V Ukraini stvoryly universal'nu systemu zakhystu pam'iatnykiv v umovakh viiny. Biuro spadshchyny: vebсайт. Data onovlennia: 28.04.2022. URL: <https://spadshchyna.lviv.ua/v-ukrayini-stvoryly-universalnu-systemu-zahystu-pam%ca%bcyatnykiv-v-umovah-viiny/> (data zvernennia: 22.12.2024). (In Ukrainian)

В Україні створили універсальну систему захисту пам'ятників в умовах війни. Бюро спадщини: вебсайт. Дата оновлення: 28.04.2022. URL: <https://spadshchyna.lviv.ua/v-ukrayini-stvoryly-universalnu-systemu-zahystu-pam%ca%bcyatnykiv-v-umovah-viiny/> (дата звернення: 22.12.2024).

Velychko O., Tkachuk O., Serebriakov M. ta in. 100 koruptsiynykh skhem v rehionakh Ukrainy. Data zapysu: 09.12.2020. Razom proty koruptsii: vebсайт. URL: <https://www.rpk.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/as-100-schemes-2-1.pdf> (data zvernennia: 22.12.2024). (In Ukrainian)
Величко О., Ткачук О., Серебряков М. та ін. 100 корупційних схем в регіонах України. Дата запису: 09.12.2020. Разом проти корупції: вебсайт. URL: <https://www.rpk.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/as-100-schemes-2-1.pdf> (дата звернення: 22.12.2024).

What is CITY AND WAR about? CityFace: website. URL: <https://en.cityface.org.ua/projectheritage.html> (accessed: 22.12.2024).

Yevhen Rachkov

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

PROTECTING UKRAINIAN CULTURAL HERITAGE DURING THE RUSSO-UKRAINIAN WAR: REFLECTIONS OF EXPERTS FOR THE PROJECT «CITY AND WAR»

The Russo-Ukrainian War has led to the greatest destruction and damage to Ukraine's cultural heritage since World War II. The war became a trigger for a rethinking of the meaning of cultural heritage in Ukrainian society, and caused a «turn» in attitudes

towards culture more generally. Recognizing the complexity and importance of these developments, in May 2022 a group of researchers at V. N. Karazin Kharkiv National University launched the academic project «City and War». One of the project's objectives was to capture the views of cultural experts on the ongoing processes of destruction, preservation, and reinterpretation of cultural heritage in Ukraine driven by the Russian military aggression. To accomplish this task, the project team is collecting in-depth interviews with representatives of the Ukrainian expert community. The paper analyzes experts' reflections on several key issues: 1) systemic problems in cultural heritage protection in Ukraine; 2) challenges faced by the field during the Russo-Ukrainian War, in particular since the full-scale Russian invasion on February 24, 2022; 3) strategies for safeguarding cultural heritage in wartime; 4) the use of digital technologies in cultural heritage protection during the Russo-Ukrainian War. The article concludes that the interviews collected for the project offer testimony important for understanding the pre-war specifics of the field and the current state and future prospects of cultural heritage preservation and reinterpretation in Ukraine. At the same time, it is noted that cultural experts should be more proactive in broadcasting their vision of the pressing problems of cultural heritage protection, and should strive to make their views more accessible to the general public. It is important that experts effectively interact with other social actors and that they not only react to public demand, but also take on a more assertive role in the public discussion around heritage and, to a certain extent, guide the public opinion.

Keywords: cultural heritage, Ukraine, Russo-Ukrainian War, project «City and War».

Текст надійшов до редакції 10.03.2025.

The text was received by the editors 10.03.2025.

Текст затверджено до друку 26.05.2025.

The text is recommended for printing 26.05.2025.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-15>
УДК 140.8:[2-1+323.1]:929Франко(049.32)

Павло Єремєєв

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: p.v.ermeev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

РЕЛІГІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

Рецензія на книгу: Медвідь М. Пророк чи єретик? Релігійний світогляд Івана Франка та його взаємини з духовенством. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2023. 424 с. (Серія «Бібліотека Дому Франка». Вип. 16)

У рецензії показано, що монографія Ігоря Медведя «Пророк чи єретик? Релігійний світогляд Івана Франка та його взаємини з духовенством» майстерно розкриває нові аспекти біографії Франка, інтелектуальної історії України другої половини

Як цитувати: Єремєєв П. Релігія та національна свідомість крізь призму біографістики (Рецензія на книгу: Медвідь М. Пророк чи єретик? Релігійний світогляд Івана Франка та його взаємини з духовенством. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2023. 424 с. Серія «Бібліотека Дому Франка». Вип. 16). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 296–306. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-15>

How to cite: Yermieiev P. Religion and National Consciousness through the Prism of Biographical Studies (Book Review: Medvid' M. Prorok chy ieretyk? Relihijnyj svitohliad Ivana Franka ta joho vzaiemyny z dukhovenstvom. L'viv: Vydavnytstvo Ukrain'skoho katolyts'koho universytetu, 2023. 424 s. Seriiia «Biblioteka Domu Franka». Vyp. 16). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 296–306. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-15> (In Ukrainian)

© Єремєєв П., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

XIX — початку XX ст., історії УГКЦ та суміжних тем. Автор рецензії наголошує на доцільності подальших досліджень релігійності Франка із застосуванням контент-аналізу та методології Кембриджської школи інтелектуальної історії. Більш глибокого вивчення потребують погляди Франка на масонство, гностицизм і буддизм. Також розглянуто вплив прийнятої Ігорем Медведем конструктивістської теорії нації на зміст висновків монографії. Зазначається потреба чіткішої концептуалізації терміна «модерність», яким у книзі окреслюється контекст формування релігійного світогляду Івана Франка.

Ключові слова: Іван Франко, релігія, церква, Україна, нація, інтелектуальна історія, образи.

Питання про вплив процесів модернізації та націєтворення на релігійне життя соціуму спричинює активні дискусії серед істориків, соціологів та релігієзнавців (Relihiia i natsiia 2006; Kazanova 2019). При цьому ставлення до релігії з боку знакових постатей національних пантеонів нерідко стає предметом жорстоких ідеологічних протистоянь. Розвиток нових підходів у галузі біографістики та інтелектуальної історії дає змогу дослідити релігійні уявлення знакових постатей українського національного руху на значно глибшому рівні (Biography 2022). У цьому плані знаковою є поява монографії Ігоря Медведя «Пророк чи єретик? Релігійний світогляд Івана Франка та його взаємини з духовенством». Її автор — викладач Українського католицького університету, заступник директора з наукової роботи Львівського національного літературно-меморіального музею Івана Франка. Книга стала результатом доопрацювання його кандидатської дисертації «Характер та еволюція релігійних поглядів Івана Франка: на прикладі ставлення до Греко-Католицької Церкви», що була захищена на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України у 2017 р.

Монографія Ігоря Медведя вже отримала схвальні рецензії від спеціалістів (Chedoluma 2023; Marynovych 2023, Mel'nyk 2024). У 2024 р. її автор став лауреатом премії імені Івана Франка в галузі інформаційної діяльності, яка започаткована Державним комітетом

телебачення і радіомовлення України, перемігши в номінації «За кращу наукову роботу в інформаційній сфері» (Zastupnyk dyrektora z naukovoï roboty 2024).

Книга розпочинається передмовою професора Українського католицького університету Ярослава Грицака (с. 9–13). Варто зазначити, що сам Ярослав Грицак є автором фундаментальної праці «Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)» (Hrytsak 2006), крім того, він виступав науковим керівником Ігоря Медведя під час написання останнім кандидатської дисертації. Професор Грицак у своїй передмові розмірковує щодо зв'язків модерності та секулярності в контексті суспільно-політичних та культурних змін у Галичині другої половини XIX — початку XX ст., пише про витіснення традиційної руської етнорелігійної ідентичності галицьких русинів модерною українською, акцентує увагу на ролі Івана Франка в цьому процесі. Вказуючи на наявність протилежних оцінок релігійності Івана Франка в історіографії, Ярослав Грицак характеризує дослідження Ігоря Медведя як зразкове.

Вступ до своєї книги Ігор Медвідь розпочинає з коротких рефлексій щодо євангельської фрази «Не має пошани пророк у вітчизні своїй» (Ів. 4:44), міркуючи в цьому контексті стосовно «передових ідей», ересі, «фарисейства» в релігії, інтимного зв'язку поета з Богом та можливості відкритості в царині віри (с. 16–17). Без сумніву, ці рефлексії мають досить особистий характер, що загалом відображає сучасні тенденції історичної науки. Позитивістський ідеал безсторонності нині визнається нездійсненним, від історика очікується не позірна незаангажованість, а усвідомлення своїх обмежень і готовність у них зізнаватися. Ярослав Грицак, коментуючи думку Нормана Девіса про необхідність визнання істориком власної суб'єктивності, дотепно зазначив, що добрі історики подібні до добрих християн тим, що визнають слабкість своєї природи. Саме щира рефлексія щодо впливу власних світоглядних настанов дає змогу зберегти чесність перед собою та перед читачем (Hrytsak 2010). При цьому, як буде показано далі, інтелектуальну біографію Івана Франка Ігор Медвідь досліджує з гідною всілякого наслідування інтелектуальною чесністю.

Переходячи до більш предметної розповіді про предмет дослідження, автор дає чітке визначення терміну «релігійний світогляд», характеризуючи його як «комплекс уявлень людини, що стосуються присутності або відсутності у всесвіті певного Абсолюту (який традиційно у християнстві називається Богом), Його ролі у творенні світу та взаємодії з ним, а також взаємодії носія цих уявлень з Абсолютом» (с. 17). Варто зазначити, що подібне визначення є достатньо дискусійним, адже є низка світоглядних систем і практик, які традиційно характеризуються як релігійні, проте не містять уявлень про Абсолют, подібний до християнського Бога. У релігієзнавстві існують десятки визначень терміна «релігія», ба більше, висловлюються сумніви щодо можливості й доцільності встановлення єдиної дефініції (Smith 1991; Asad 2001). Утім, в контексті тематики рецензованої монографії запропоноване Ігорем Медведєм визначення «релігійного світогляду» можна вважати цілком робочим, адже Іван Франко жив та діяв у соціумі, в якому саме монотеїстичні системи створювали ґрунт для релігійних чи антирелігійних ідей.

Ігор Медвідь вказує, що в історіографії питання про релігійність Івана Франка часто набувало ідеологічного виміру, зумовлюючи характеристики поета як атеїста чи як вірянина (с. 19–22). При цьому автор справедливо зазначає, що питання про релігійність будь-якої людини не слід зводити до дихотомії «віруючий – невіруючий», віра — це не стан, а процес, релігійність варто розглядати як певний спектр переконань і сумнівів, у якому людина може протягом життя хитатися (с. 24–25).

Еволюцію релігійного світогляду Івана Франка Ігор Медвідь розглядає на широкому тлі соціокультурних процесів у Галичині другої половини XIX — початку XX ст. (с. 29–65). Автор майстерно характеризує умови, в яких відбувалося формування релігійного світогляду майбутнього поета (с. 68–83). При цьому наявні в історіографії припущення щодо впливу тих чи тих досвідів молодого Франка на його релігійність аналізуються з необхідною обережністю у висновках. У цілому автор доводить, що для юного Франка віра в Бога була невід'ємною частиною його уявлень про світ (с. 78).

Цікавою є думка Ігоря Медведя про те, що приклад Івана Франка підтверджує тезу Ярослава Грицака щодо України як результату деконструкції «Святої Русі». Як зазначає історик, ранні твори поета оспівували «Святу Русь» (при цьому складно сказати, що він мав на увазі під цим розмитим поняттям), і відмова від цих залишків домодерної ідентичності була початком того творчого шляху, який, зрештою, поставив Івана Франка у пантеон українських національних поетів (с. 83).

З опорою на величезну кількість джерел Ігор Медвідь простежує відхід Івана Франка від християнських поглядів, що стався наприкінці 1870-х рр. (с. 84–105). Крізь призму поняття «вікової авторевізії» автор аналізує подальшу світоглядну трансформацію поета в 1890-х рр., завдяки якій Іван Франко поступово повертається до віри в Бога. При цьому, як зазначає Ігор Медвідь, ця віра не вписувалася в традиційні для того часу релігійні уявлення: вона поєднувалася з раціоналізмом у вивченні Біблії, збереженням елементів антиклерикалізму та певним агностицизмом (с. 106–128).

Заслугують на особливу увагу характеристики, які автор надає містично-релігійним видінням Івана Франка в період його недуги (с. 129–151). Вказуючи на психосоматичний характер хвороби поета, Ігор Медвідь при цьому утримується від впевненого раціоналістичного пояснення видінь Франка. З цього приводу автор пише: «Ті видіння, які Франко переживав, не вписуються в наше розуміння та сприйняття. Однак не варто одразу відкидати щось, що ми достовірно не знаємо і не можемо раціонально та науково пояснити. Такий підхід суперечить самому духу наукового світогляду — основною засадою якого, на мою думку, є допитливість і відкритість до пізнання, які б неочікувані для нас результати це пізнання не приносило» (с. 151).

Варто зазначити, що в цьому випадку автор торкається проблеми, яка вже давно обговорюється в релігієзнавстві в контексті дискусій навколо принципу методологічного атеїзму. Видатний соціолог релігії Пітер Бергер, пропонуючи цей принцип, писав, що дослідник, незалежно від власних світоглядних переконань, має вивчати релігійні ідеї лише як результат людської активності та породження людської

свідомості (Berger 1967, 100). Утім, подібний підхід імпонує далеко не всім дослідникам релігії. Ігор Медвідь, характеризуючи містичні візії Івана Франка, виявляється ближчим до методологічного агностицизму, який захищали такі дослідники, як Нініан Сمارт та Дуглас Порпора (Smart 1973; Porpora 2006).

Спираючись на всі наявні джерела, автор розглядає перипетії, пов'язані зі спробою духовенства спонукати поета до останньої сповіді, а також показує, як питання про відспівування Івана Франка унаочнює неоднозначність його сприйняття сучасниками (с. 152–173). У книзі докладно схарактеризовано стосунки Івана Франка з греко-католицьким духовенством (с. 176–269), окремо розглянуто специфіку взаємин поета з митрополитом Андреем Шептицьким (с. 270–288). В останньому розділі монографії Ігор Медвідь простежує, як питання про релігійність чи антирелігійність Івана Франка порушувалося під час дискусій щодо його культу в міжвоєнній Галичині (с. 290–366). Заслуговує на увагу коротка післямова, у якій автор дає відповідь на питання: чому духовенство УГКЦ, яке в 1920–1930-х рр. було поділене у своєму ставленні до поета, нині цілком прихильне до нього? (с. 368–371).

Як і будь-яка хороша праця, монографія Ігоря Медведя дозволяє поставити нові дослідницькі запитання та провокує до дискусій. На початку рецензованої праці її автор декларує свою належність до модерністів (конструктивістів) — історіографічного напрямку, який вважає націю конструктором модерної доби (с. 30). Утім, як зазначає Ева Доманська, «якщо нові дослідницькі проблеми включаються в межі обов'язкових пізнавальних теорій, підходів і категорій, висновки, що випливають з таких досліджень, є передбачуваними та підтверджують лише те, що ми вже знаємо» (Domans'ka 2012, 19). Чи не було би більш продуктивним відмовитися від початкової солідаризації з тією чи іншою теорією нації, натомість розглядаючи конкурентні концепції лише як основу для формулювання дослідницьких питань, пов'язаних зі стилем сприйняття національності Іваном Франком та ролі релігії в цьому сприйнятті? Варто згадати приклад Сергія Плохія, який, розпочинаючи дослідження «Історії русів» як втілення козацької міфології, несподівано для себе виявив, що більше не може покладатися

лише на традиційну літературу про нації і націоналізм — твори Бенедикта Андерсона, Мирослава Гроха, Ернеста Гелнера та Ерика Гобсбаума (Plokhij 2013, 22).

Ігор Медвідь постійно використовує терміни «модерність» і «модернізація», характеризуючи той контекст, у якому формувався релігійний світогляд Івана Франка. На нашу думку, тут було б не зайвим більш чітко визначити, що саме автор має на увазі під цими термінами, адже є різні підходи до теорії модернізації. Зокрема, класичний варіант цієї теорії, розроблений у середині ХХ ст., вже в 1970-х рр. зазнав серйозної критики, ба більше, деякі сучасні інтелектуали нерідко критикують теорію модернізації загалом (Holovko 2004).

Враховуючи значний обсяг текстів, що їх написав Іван Франко, доцільним бачиться використання методів контент-аналізу для статистичної оцінки контекстів, у яких поет згадував Бога, Церкву, віру та пов'язані з ними теми.

Дослідження, проведені представниками Кембриджської школи інтелектуальної історії, висунули на передній план питання про доцільність застосування концепції мовленнєвих ігор Людвіга Вітгенштайна для розуміння історичної динаміки смислового наповнення термінів (Skinner 1969; Росock 2009). У цьому зв'язку цікавим виглядає вивчення того, як змінювався зміст понять, що їх Іван Франко застосовував для визначення власного релігійного світогляду. Зокрема, корисним може бути розгляд цієї змінюваності крізь призму мовленнєвих ігор, що дозволить глибше зрозуміти контекстуальність його термінології.

У бібліографії дослідження, що наведена наприкінці рецензованої монографії, серед іншого вміщена праця Тамари Гундорової «Франко не Каменярь. Франко і Каменярь» (с. 398). У зв'язку з цим постає питання про ставлення Ігоря Медведя до тез авторки щодо масонської символіки у франкових «Каменярях», а також щодо ставлення Івана Франка до гностицизму (Hundorova 2006, 174–185). На нашу думку, додаткової уваги заслуговує ставлення Івана Франка до буддизму, щодо якого поет проявляв певний інтерес (Zavhorodnij 2005).

У цілому читання рецензованої праці дає величезне інтелектуальне задоволення. Без звернення до цієї роботи складно уявити подальші

дослідження біографії Івана Франка, інтелектуальної історії України другої половини XIX — початку XX ст., історії Української Греко-Католицької церкви та інших суміжних тем. До певної міри праця Ігоря Медведя може слугувати взірцем дослідження релігійного світогляду інтелектуала модерної доби. Відзначений вище факт нагороди автора премією Івана Франка дає підстави тішитися тим, що якісна наукова праця в Україні може бути гідно оцінена.

Список літератури / References

Asad T. Reading a Modern Classic: W. C. Smith's «The Meaning and End of Religion». *History of Religions*. 2001. Vol. 40. No. 3. PP. 205–222. <https://doi.org/10.1086/463633>

Berger P. The sacred canopy: elements of a sociological theory of religion. New York: Anchor Books, 1967. 230 p.

Biography. Biohrafika. Biohrafistyka: zb. pr. In-tu biohr. doslidzh.: elektronne naukove vydannia / NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernads'koho; red. kol.: V. I. Popyk (holov. red.) ta in. Kyiv, 2022. Vyp. 1. 237 s. (In Ukrainian)

Biography. Біографіка. Біографістика: зб. пр. Ін-ту біогр. дослідж.: електронне наукове видання / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; ред. кол.: В. І. Попик (голов. ред.) та ін. Київ, 2022. Вип. 1. 237 с.

Chedoluma I. Dylemy ukrains'koho ieretyka: Ivan Franko ta joho relihiia. Ohliad na: Ihor Medvid. Prophet or Heretic? The Religious Worldview of Ivan Franko and His Relations with the Clergy. Lviv: Ukrainian Catholic University Publishing House, 2023. 424 p. Date of update: 25.01.2024. URL: <https://uamoderna.com/notes/dylemy-ukrayinskogo-ieretyka-ivan-franko-ta-jogo-religiya-oglyad-na-igor-medvid-prorok-chy-ieretyk-religijnyj-svitoglyad-ivana-franka-ta-jogo-vzayemyny-z-duhovenstvom-lviv-vydavnytstvo-ukrayins/> (accessed: 09.01.2024) (In Ukrainian)

Чедолума І. Дилеми українського єретика: Іван Франко та його релігія. Огляд на: Ігор Медвідь. Пророк чи єретик? Релігійний світогляд Івана Франка та його взаємини з духовенством. Львів: Видавництво Українського католицького університету. 2023. 424 с. Дата оновлення: 25.01.2024. URL: <https://uamoderna.com/notes/dylemy-ukrayinskogo-ieretyka-ivan-franko-ta-jogo-religiya-oglyad-na-igor-medvid-prorok-chy-ieretyk-religijnyj-svitoglyad-ivana-franka-ta-jogo-vzayemyny-z-duhovenstvom-lviv-vydavnytstvo-ukrayins/> (доступ: 09.01.2024)

Domans'ka, E. Istorii ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule. Kyiv, 2012. 264 s. (In Ukrainian)

Доманська, Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ, 2012. 264 с.

Holovko V. Krytyka teorii modernizatsii v zachidnij humanitarnij dumtsi. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. 2004. Vyp. 11. S. 129–143. (in Ukrainian)

Головко В. Критика теорії модернізації в західній гуманітарній думці. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. Вип. 11. С. 129–143.

Hrytsak Ya. Prorok u svoij Vitchyzni. Franko ta joho spil'nota (1856–1886). Kyiv: Krytyka, 2006. 630 s. (in Ukrainian)

Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ: Критика, 2006. 630 с.

Hrytsak Ya. Yak staty dobrym istorykom (frahmenty z vystupu prof. Yaroslava Hrytsaka na vypusku mahistriv-istorykiv v UKU). Ukrainian Catholic University: website. Date of update: 15.01.2010. URL: <https://ucu.edu.ua/news/yak-staty-dobrym-istorykom-frahmenty-z-vystupu-prof-yaroslava-hrytsaka-na-vypusku-mahistriv-istorykiv-v-uku/> (accessed: 09.01.2024) (In Ukrainian)

Грицак Я. Як стати добрим істориком (фрагменти з виступу проф. Ярослава Грицака на випуску магістрів-істориків в УКУ). Український католицький університет: вебсайт. Дата оновлення: 15.01.2010. URL: <https://ucu.edu.ua/news/yak-staty-dobrym-istorykom-frahmenty-z-vystupu-prof-yaroslava-hrytsaka-na-vypusku-mahistriv-istorykiv-v-uku/> (доступ: 09.01.2024)

Hundorova T. Franko ne Kameniar. Franko i Kameniar. Kyiv: Krytyka, 2006. 352 s. (In Ukrainian)

Гундорова Т. Франко не Каменярь. Франко і Каменярь. Київ: Критика, 2006. 352 с.

Kazanova Kh. Relihiia v suchasnomu sviti: pliuralizm, sekuliaryzatsiia, hlobalizatsiia. Zbirnyk statej. Per. z anhli. L'viv, 2019. 348 s. (In Ukrainian)

Казанова Х. Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація. Збірник статей. Пер. з англ. Львів, 2019. 348 с.

Marynovych M. Yak vdalosia rozminuvaty nashpyhovane minamy pole. Date of update: 17.09.2023. URL: https://risu.ua/yak-vdalosya-rozminuvati-nashpigovane-minami-pole_n142483 (accessed: 09.01.2024) (In Ukrainian)

Маринович М. Як вдалося розминувати нашпиговане мінами поле. Дата оновлення: 17.09.2023. URL: https://risu.ua/yak-vdalosya-rozminuvati-nashpigovane-minami-pole_n142483 (доступ: 09.01.2024)

Mel'nyk Ya. Pratsia, na iaku chekaly: relihijnyj svitohliad Ivana Franka v optytsi Ihoria Medvedia. Date of update: 18.09.2023. URL: <http://surl.li/mtlyfk> (доступ: 09.01.2024) (In Ukrainian)

Мельник Я. Праця, на яку чекали: релігійний світогляд Івана Франка в оптиці Ігоря Медведя. Дата оновлення: 18.09.2023. URL: <http://surl.li/mtlyfk> (доступ: 09.01.2024)

Plokhij S. Kozats'kyj mif. Istoriia ta natsiietvorennia v epokhu imperij. Kyiv: Laurus, 2013. 440 s. (In Ukrainian)

Плохий С. Козацький міф. Історія та нациєтворення в епоху імперій. Київ: Laurus, 2013. 440 с.

Pocock J. Political Thought and History: Essays on Theory and Method. Cambridge, 2009. 298 p.

Porpora D. Methodological atheism, methodological agnosticism and religious experience. *Journal for the Theory of Social Behaviour*. 2006. Vol. 36 (1). PP. 57–75. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.2006.00296.x>

Relihiia i natsiia v suspil'nomu zhytti Ukrainy j svitu / L. O. Fylypovych [ta in.]; red. L. O. Fylypovych; NAN Ukrainy, In-t filos. im. H. S. Skovorody. Vid-nia relihiieznavstva. Kyiv: Naukova dumka, 2006. 287 s. (In Ukrainian)

Релігія і нація в суспільному житті України й світу / Л. О. Филипович [та ін.]; ред. Л. О. Филипович; НАН України, Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. Від-ня релігієзнавства. Київ: Наукова думка, 2006. 287 с.

Skinner Q. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*. 1969. Vol 8 (1). PP. 3–53. <https://doi.org/10.2307/2504188>

Smart N. The Science of Religion and the Sociology of Knowledge: Some Methodological Questions. Princeton, 1973. 174 p.

Smith W.C. The meaning and the end of religion. Fortress Press, 1991. 340 p.

Zastupnyk dyrektora z naukovoï roboty literaturno-memorial'noho muzeiu Ivana Franka Ihor Medvid' — lavreat premii imeni Ivana Franka. Date of update: 02.08.2024. URL: <https://lvivoblrada.gov.ua/news/zastupnik-direktora-z-naukovoji-roboti-literaturno-memorialnogo-muzeiu-ivana-franka-igor-medvid-lavreat-premiji-imeni-ivana-franka> (accessed: 09.01.2024) (In Ukrainian)

Заступник директора з наукової роботи літературно-меморіального музею Івана Франка Ігор Медвідь — лавреат премії імені Івана Франка. Дата оновлення: 02.08.2024. URL: <https://lvivoblrada.gov.ua/news/zastupnik-direktora-z-naukovoji-roboti-literaturno-memorialnogo-muzeiu-ivana-franka-igor-medvid-lavreat-premiji-imeni-ivana-franka> (доступ: 09.01.2024)

Zavhorodnij Yu. Buddyzm u tvorchosti Ivana Franka. *Slovo i Chas*. 2005. № 11. S. 3–7. (In Ukrainian)

Завгородній Ю. Буддизм у творчості Івана Франка. *Слово і Час*. 2005. № 11. С. 3–7.

Pavlo Yermieiev

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: p.v.ermeev@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

**RELIGION AND NATIONAL CONSCIOUSNESS
THROUGH THE PRISM OF BIOGRAPHICAL STUDIES**

Book Review: Medvid' M. *Prorok chy ieretyk? Relihiynyj svitohliad Ivana Franka ta joho vzaiemyny z dukhovenstvom*. L'viv: Vydavnytstvo Ukrains'koho katolyts'koho universytetu, 2023. 424 s. (Serii «Biblioteka Domu Franka». Vyp. 16)

The review shows that Ihor Medvid's monograph «Prophet or Heretic? The Religious Worldview of Ivan Franko and His Relations with Clergy» masterfully offers novel insights into Franko's biography, the intellectual history of Ukraine in the late 19th and early 20th centuries, history of the Ukrainian Greek Catholic Church, and related subjects. The reviewer calls for further research into Franko's religiosity, particularly through the application of content analysis and the methodological framework of the Cambridge school of intellectual history. Promising avenues for more in-depth study also include Franko's perspectives on Freemasonry, Gnosticism, and Buddhism. The review further considers the influence of the constructivist theory of the nation, adopted by Medvid, on the book's arguments and conclusions. Finally, the reviewer notes the need for a more precise conceptualization of the term «modernity», which is employed in the monograph to delineate the context within which Franko's religious worldview was formed.

Keywords: Ivan Franko, religion, church, Ukraine, nation, intellectual history, images.

Текст надійшов до редакції 22.03.2025.

The text was received by the editors 22.03.2025.

Текст затверджено до друку 13.05.2025.

The text is recommended for printing 13.05.2025.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-16>
УДК 7.011:911.375](049.32)

Євген Рачков

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

**КУЛЬТУРНЕ РОЗМАЇТТЯ В МІСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ:
ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ***

Рецензія на книгу: Рубл Б. О. Муза міського шаленства. Як перформативні мистецтва парадоксальним чином перетворюють охоплені конфліктами міста на центри культурних інновацій. Пер. з англ. О. Камишнікова, О. Узлова. Вступ Н. Мусієнко. Київ: ArtHuss, 2021. 560 с.

Як цитувати: Рачков Є. Культурне розмаїття в міському середовищі: виклики та перспективи (Рецензія на книгу: Рубл Б. О. Муза міського шаленства. Як перформативні мистецтва парадоксальним чином перетворюють охоплені конфліктами міста на центри культурних інновацій. Пер. з англ. О. Камишнікова, О. Узлова. Вступ Н. Мусієнко. Київ: ArtHuss, 2021. 560 с.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 307–316. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-16>

How to cite: Rachkov Ye. Cultural Diversity in the Urban Environment: Challenges and Prospects (Book Review: Ruble B. O. Muza mis'koho shalenstva. Yak performatyvni mystetstva paradoksal'nym chynom peretvoriuiut' okhopleni konfliktamy mista na tsentry kul'turnykh innovatsij. Per. z anhl. O. Kamyshnykova, O. Uzlova. Vstup N. Musiienko. Kyiv: ArtHuss, 2021. 560 s.). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 307–316. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-16> (In Ukrainian)

© Рачков Є., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

* Дякуємо видавництву ArtHuss (<https://www.arthuss.com.ua/>) за надану для рецензування книгу.

Рецензована книга присвячена перформативному мистецтву кількох міст, які відзначаються різноманітною культурною спадщиною. Особливу увагу приділено взаємозв'язку між генезою культурних явищ мозаїчних міських спільнот та формуванням гетерогенного міського середовища. Основна ідея книги полягає в тому, що культурне розмаїття міського середовища, представлене передусім перформативним мистецтвом, формується внаслідок складних трансформаційних процесів і соціального протистояння та слугує фундаментом для креативного розвитку міських спільнот. Книга становить значний інтерес для українського читача, оскільки пропонує оригінальний погляд на роль культури в міському розвитку, що може бути корисним для повоєнного відновлення міст України.

Ключові слова: Блер О. Рубл, перформативне мистецтво, культурне розмаїття, міське середовище.

Останніми роками з'явилося чимало українських перекладів книжок, присвячених міським дослідженням (Florida 2019; Harvey 2021; Jacobs 2021; Ruble 2021; Skler 2024). Видання кожної з них спричинило певну реакцію української академічної спільноти, найчастіше позитивну, але водночас стриману. Можна припустити, що написання критичних оглядів та рецензій на перекладені дослідження є доволі специфічним завданням, особливо, коли оригінальна версія книги вийшла друком значно раніше за переклад і вже отримала певне осмислення та визнання. Водночас, коли книга торкається специфічних тем, що мають значення для локального контексту, або ж пропонує концепції, які можуть бути переосмислені в українських реаліях, критичні огляди та рецензії набувають особливої ваги. Саме завдяки дослідницьким спостереженням та рефлексіям формується наукова чи суспільна дискусія, а також розуміння того, як глобальні ідеї можна адаптувати до локальних потреб і викликів.

Показовим прикладом слугує робота почесного наукового співробітника Міжнародного наукового центру імені Вудро Вільсона (Вашингтон, США) Блера О. Рубла «Муза міського шаленства. Як перформативні мистецтва парадоксальним чином перетворюють охоплені конфліктами міста на центри культурних інновацій»,

яка заслуговує на уважне прочитання і глибоке осмислення¹. Основна ідея книги полягає в тому, що культурне розмаїття міського середовища, представлене передусім перформативним мистецтвом, формується внаслідок складних історичних процесів і слугує фундаментом для креативного розвитку міських спільнот.

Книга є науково-популярним виданням, у якому багатий фактографічний матеріал поєднаний з роздумами та спогадами автора, влучними цитатами інших дослідниць і дослідників, а також ретельно дібраними ілюстраціями (фотографії та живопис). Б. О. Рубл стверджує, що представлена книга — це «[...] збірка оповідей про дивовижних, творчих і харизматичних індивідів, які, черпаючи натхнення в навколишньому світі, започаткували небачені й невідомі раніше мистецькі форми» (Ruble 2021, 19). Дослідження має еkleктичний характер і власний музично-поетичний ритм, що надає тексту особливої емоційної виразності. Такий підхід дозволяє автору не лише висвітлювати складні питання міського розвитку, але й робити це в спосіб, що захоплює увагу читача, спонукаючи до рефлексій. Як слушно зауважила Наталія Мусієнко у вступній статті: «Книга складається з передмови, вступу-увертюри, трьох розділів-актів, кожен з яких містить кілька глав чи радше — дій, згідно з перформативною презентацією автора. Завершує роботу післямова-на біс. Називаючи вступ увертюрою, а розділи — актами, Рубл уже самою структурою поєднує мистецтво, місто й науку» (Ruble 2021, 11).

Б. О. Рубл здійснює порівняльне дослідження генези перформативного мистецтва (опера, танець, театр і музика) в п'яти різних містах, що мають багату історію, — Буенос-Айресі (Аргентина), Кейптауні (ПАР), Неаполі (Італія), Нью-Йорку (США) та Одесі (Україна). Перформативне мистецтво слугує для автора своєрідним «вікном у світ творчого життя міста» (Ruble 2021, 43). Однак основну увагу дослідник приділяє власне міському середовищу, а також взаємозв'язку між творчими

¹ Хоча книга була видана англійською 2017 р., а її переклад українською з'явився 2021 р., чи не єдиною українськомовною рефлексією на цю роботу є рецензія Алли Петренко-Лисак, опублікована в журналі «Ідеологія та політика» (Petrenko-Lysak 2022, 144–151).

особистостями та містом. Відповідно для автора перформативне мистецтво важливе не лише як сукупність окремих культурних явищ, а передусім як репрезентація суспільного міського контексту (Ruble 2021, 44) та як «колективне висловлювання», за допомогою якого спільноти можуть «проектувати власний внутрішній світ на неймовірно складний міський пейзаж» (Ruble 2021, 486).

Дослідження об'єднує кілька наскрізних тем, які не лише структурують текст, але також допомагають краще зрозуміти основні ідеї автора. Наприклад, окрему увагу Б. О. Рубл присвячує дослідженню культурної розмаїтості як основи «людської креативності» в містах (Ruble 2021, 37). Своєю чергою культурна розмаїтість впливає на формування складного міського ландшафту та розвиток особливих якостей креативних міст, — толерантності, неупередженості та «соціальної відкритості» (Ruble 2021, 43, 170).

На думку дослідника, однією з важливих умов розвитку міст слугує «мультикультурний динамізм» (Ruble 2021, 366), рушійною силою якого є іммігранти. Він пропонує кілька пояснень успішного впливу іммігрантів на розвиток культурних інновацій у новому для них культурному середовищі. По-перше, це використання приїжджими власних «зв'язків та традицій». По-друге, стійкість іммігрантів до міфів, що були сконструйовані «місцевими елітами». По-третє, кращі можливості для приїжджих реалізувати себе в галузі культури, на відміну від інших галузей міського життя. Водночас найважливішим, на думку автора, є те, що деякі міста створюють «чудові умови для реалізації талантів» (Ruble 2021, 234). Слід враховувати, що іммігранти привносять в нове міське середовище не лише певні цінності та культуру, але також власні сподівання і страхи (Ruble 2021, 147).

Б. О. Рубл наголошує, що перформативне мистецтво здатне об'єднувати різних людей та спільноти, а також долати різні кордони (Ruble 2021, 410) та організовувати публічні простори (Ruble 2021, 486) як місця суспільної консолідації. Крім того, перформативні мистецтва «уможливають перетворення чужинців на “своїх”, дають містам нову творчу енергію» (Ruble 2021, 485). Отже, саме завдяки різноманітності культур-

них проявів міста перетворюються на живі, постійно мінливі мозаїки, які Б. О. Рубл образно називає «калейдоскопічними містами» (Ruble 2021, 40).

Інша важлива думка автора полягає в тому, що культурні інновації в містах часто з'являються внаслідок складних трансформаційних процесів і соціального протистояння: «Суперечності міського життя стимулюють винахідливість; несподіване й дивне сусідство протилежностей: високої і низької культури, добра і зла, іноземного й місцевого, — трансформується в надбання, яке збагачує міський пейзаж» (Ruble 2021, 486). Автор наголошує, що протиріччя міського життя слугують «джерелом соціальних і матеріальних відкриттів» (Ruble 2021, 43), а нові перформативні мистецтва (як-от опера та японський театр кабукі) виникають у містах внаслідок «невирішених фундаментальних суперечностей і парадоксів [...] суспільств, які зазнавали серйозних і системних змін» (Ruble 2021, 146).

Враховуючи зазначене вище, стає зрозумілим, чому основний дослідницький фокус у книзі спрямовано на міські райони, які «ніколи не були привабливими», проте завдяки різноманітним проблемам та протиріччям (соціальним, економічним тощо) спричинили «появу нових способів осмислення буття та вираження почуттів через перформанс» (Ruble 2021, 45). Такі міські райони дослідник називає «місцями невизначеності», що можна інтерпретувати як контактні зони групової взаємодії міських спільнот: «[...] калейдоскопічні міста залежать від калейдоскопічних районів, тих місць невизначеності, що змушують жителів переосмислювати себе. Дух культурних інновацій зростає у тих міських просторах, які зіштовхують та заплутують, постійно стимулюючи людей переосмислювати те, ким вони є і з ким поділяють долю» (Ruble 2021, 40).

Здається, що думка автора про позитивний вплив невизначеності на розвиток культурних інновацій є доволі актуальною для українського читача в контексті дедалі жвавіших дискусій про збереження та переосмислення міських просторів і подальшу долю українських міст у повоєнний час загалом. Наприклад, Б. О. Рубл відзначає, що саме міські суперечності слугують основою для виникнення «міського

шаленства», тобто динамічного розвитку міської культури: «Міста, найбільше сповнені суперечностей, змушують своїх мешканців і приїжджих наділяти сконструйовану реальність власним сенсом, тим самим сприяючи напруженим творчим процесам» (Ruble 2021, 45). Своєю чергою важливою умовою продукування культурних інновацій в місті є «позірний хаос повсякдення, викликаний постійними змінами міського середовища й економічними трансформаціями» (Ruble 2021, 366).

Окремої уваги заслуговують розмірковування автора про гетерогенний характер міської культури. Зокрема, досліджуючи американську театральну культуру в Нью-Йорку, автор наголошує на здатності міста «поєднувати непов'язані між собою традиції, які раніше існували нарізно, в енергійне, інноваційне, гармонійне ціле» (Ruble 2021, 292). В іншому випадку Б. О. Рубл наводить цитату Тані Річардсон (Richardson 2017), в якій зазначається, що важливою умовою розвитку Одеси, зокрема культурних інновацій у місті, було толерантне поєднання в межах міського середовища різноманітних культурних відмінностей (національних, ідеологічних, кулінарних, бізнесових тощо) (Ruble 2021, 29).

Водночас гетерогенна природа міст приховує певні загрози, зокрема може сприяти поглибленню нерівності та сегрегації. Дослідник підкреслює, що розділеність міста може формуватися не лише на основі класу, раси, нації, але також культурних прагнень спільнот (Ruble 2021, 259). Отже, протиріччя міського життя слугують не лише «джерелом соціальних і матеріальних відкриттів», але також основою для виокремлення в міському ландшафті певних протилежностей, наприклад «високої та низької культури» (Ruble 2021, 43). Розв'язати зазначені проблеми здатні ефективні практики управління містами, зокрема справжнє міське самоврядування, яке «дає можливість містянам визначити власне значення у житті, визначити, що вони самі та громада навколо них означають» (Ruble 2021, 38).

Загалом, на думку Б. О. Рубла, між перформативним мистецтвом та владою існують складні взаємозв'язки, які часто набувають конфліктного характеру: «Нові форми мистецтва, які виникають

у часи значних економічних змін, заповнюють вакуум, зумовлений боротьбою за владу. Подібні жанри відверто й потужно виявляють розчарування й боротьбу суспільних груп, які програють у такому зіткненні. Представники цих мистецьких форм прагнуть завдати образи — і досягають бажаного результату. У відповідь влада під приводом турботи про громадську безпеку й мораль прибирає надмірно “провокативні” форми культурних висловлювань подалі від очей» (Ruble 2021, 487). Отже, перформативне мистецтво не лише репрезентує суспільні зміни та слугує засобом самоідентифікації містян, але також може перетворитися на інструмент протесту міських спільнот, які перебувають у конфлікті з домінуючими суспільними силами. Невипадково влада часто вбачає в різноманітних культурних проявах провокацію та потенційну загрозу власній стабільності, а отже, прагне до цензурування, маргіналізації та кенселінгу всього, що не вписується в усталені межі. Попри це, перформативне мистецтво в містах зберігає трансформаційну силу, здатну провокувати суспільні дискусії та сприяти важливим змінам.

Перформативне мистецтво в особливий спосіб пов’язане з містом і потребує особливого суспільного ставлення. Водночас канонізація культурних явищ може зашкодити їх подальшому розвитку. Як приклад автор наводить японський театр кабукі, визнання якого класичним мистецтвом та «національним культурним скарбом», зрештою, призвело до його «закостеніння», трансформації в «застиглу офіційну форму мистецтва» (Ruble 2021, 140, 142). За цих умов постановки театру кабукі перетворилися на «символи консервативності й претензійності» (Ruble 2021, 144). Іншою проблемою, на яку звертає увагу автор, є глобалізація мистецьких форм, що посилює культурну однорідність. Наприклад, розмірковуючи про поширення аргентинського танго світом, дослідник відзначає, що масова культура сприяла перетворенню розрізнених фрагментів культурного самовираження на «більш гомогенну національну, а зрештою й глобальну культуру» (Ruble 2021, 205).

Отже, рецензована книга присвячена перформативному мистецтву кількох міст, що вирізняються різноманітною культурною спадщиною. Особливу увагу приділено взаємозв’язку між генезою культурних явищ

мозаїчних міських спільнот та формуванням гетерогенного міського середовища. Складно не погодитися з автором, що міська ідентичність знаходить своє відображення в перформативному мистецтві, а культурна розмаїтість слугує рушієм інноваційного розвитку міст. Натомість різноманітні упередження в культурі часто стають перешкодою для позитивних змін. Безперечно, рецензована книга становить значний інтерес для українського читача, оскільки пропонує оригінальний погляд на роль культури для розвитку креативних міст. Зокрема, висловлені в ній міркування та застереження можуть бути корисними під час створення стратегій повоєнного відновлення міст України.

Список літератури / References

Florida R. Kryza urbanizmu. Chomu міста робіать nas neshchasnymy. Per. z anhl. I. Bondarenko. Kyiv: Nash Format, 2019. 320 s. (In Ukrainian)

Флорида Р. Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними. Пер. з англ. І. Бондаренко. Київ: Наш Формат, 2019. 320 с.

Harvey D. Buntivni міста. Vid prava na misto do mis'koi revoliutsii. Per. z anhl. V. Tsyba. Peredm. A. Liasheva. Kyiv: Meduza, 2021. 296 s. (In Ukrainian)

Гарві Д. Бунтівні міста. Від права на місто до міської революції. Пер. з англ. В. Циба. Передм. А. Ляшева. Київ: Медуза, 2021. 296 с.

Jacobs Dzh. Smert' i zhyttia velykykh amerykans'kykh mist. Per. z anhl. I. Saviuk, M. Shevtsova. Kyiv: KENEKShENS, 2021. 480 s. (In Ukrainian)

Джейкобс Дж. Смерть і життя великих американських міст. Пер. з англ. І. Савюк, М. Шевцова. Київ: КЕНЕКШЕНС, 2021. 480 с.

Petrenko-Lysak A. Muza mis'koho shalstva v potokakh mist XXI stolittia. Retsenziia na knyhu: Bler O. Rubl (2021). Muza mis'koho shalstva. Yak performatyvni mystetstva paradoksal'nym chynom peretvoriuiut' okhopleni konfliktamy міста na tsentry kul'turnykh innovatsij. Perekl. z anhl. O. Kamyshnykova, O. Uzlova; vstup N. Musiienko. Kyiv: ArtHuss. *Ideolohiia ta polityka* [Ideology and Politics Journal]. 2022. № 2(21). S. 144–151. (In Ukrainian)

Петренко-Лисак А. Муза міського шаленства в потоках міст XXI століття. Рецензія на книгу: Блер О. Рубл (2021). Муза міського шаленства. Як перформативні мистецтва парадоксальним чином перетворюють охоплені конфліктами міста на центри культурних інновацій. Перекл. з англ. О. Камишинова, О. Узлова; вступ Н. Мусієнко. Київ: ArtHuss. *Ідеологія та політика*. 2022. № 2(21). С. 144–151.

Richardson T. Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine. Toronto:

University of Toronto Press, 2017. DOI: <https://doi.org/10.3138/9781442688438>

Ruble B. O. Muza mis'koho shalenstva. Yak performatyvni mystetstva paradoksal'nym chynom peretvoriuiut' okhopeni konfliktamy mista na tsentry kul'turnykh innovatsij. Per. z anhl. O. Kamyshnykova, O. Uzlova. Vstup N. Musiienko. Kyiv: ArtHuss, 2021. 560 s. (In Ukrainian)
Рубл Б. О. Муза міського шаленства. Як перформативні мистецтва парадоксальним чином перетворюють охоплені конфліктами міста на центри культурних інновацій. Пер. з англ. О. Камишнікова, О. Узлова. Вступ Н. Мусієнко. Київ: ArtHuss, 2021. 560 с.

Skler L. Proiekt «Ikona». Arkhitektura, mista i hlobalizatsiia. Per. z anhl. O. Oksenysh. Kyiv: Laboratoriia, 2024. 416 s. (In Ukrainian)

Склер Л. Проєкт «Ікона». Архітектура, міста і глобалізація. Пер. з англ. О. Оксеніч. Київ: Лабораторія, 2024. 416 с.

Yevhen Rachkov

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yevhen.rachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8506-0162>

CULTURAL DIVERSITY IN THE URBAN ENVIRONMENT: CHALLENGES AND PROSPECTS

Book Review: Ruble B. O. Muza mis'koho shalenstva. Yak performatyvni mystetstva paradoksal'nym chynom peretvoriuiut' okhopeni konfliktamy mista na tsentry kul'turnykh innovatsij. Per. z anhl. O. Kamyshnykova, O. Uzlova. Vstup N. Musiienko. Kyiv: ArtHuss, 2021. 560 s.

The book under review is devoted to the performing arts in several cities distinguished by their diverse cultural heritage. Particular attention is paid to the relationship between the genesis of cultural phenomena in the mosaic of urban communities and the formation of a heterogeneous urban environment. The main idea of the book is that the cultural diversity of the urban environment, represented primarily by the performing arts, takes shape as a result of complex processes of transformation and social conflict and serves as the foundation for the creative growth of urban communities. The book is of considerable interest to the Ukrainian reader, as it offers an original view of the role of culture in urban

development, which may be useful for the post-war reconstruction of Ukrainian cities.

Keywords: Blair A. Ruble, performing arts, cultural diversity, urban environment.

Текст надійшов до редакції 10.03.2025.

The text was received by the editors 10.03.2025.

Текст затверджено до друку 26.05.2025.

The text is recommended for printing 26.05.2025.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Хроніка подій на історичному факультеті за 2024 рік

19 січня професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко та доцентка кафедри О. Г. Павлова взяли участь в організації та проведенні Всеукраїнської наукової конференції «Борис Грінченко: знаний і невідомий (до 160-річного ювілею Великого Українця)».

29 січня грамотою Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за сумлінну працю, високий професіоналізм та вагомий особистий внесок у розвиток освіти і науки, а також з нагоди 219-ї річниці заснування Каразінського університету було нагороджено доцента кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. В. Скирду.

5 лютого – 13 травня студентка першого курсу магістратури кафедри історіографії, джерелознавства та археології М. Доценко в дистанційному форматі пройшла міжнародне стажування з етнографії та усної історії, організоване The New School for Social Research (Нью-Йорк). Навчання на курсі «Writing Ethnography» для магістрів та аспірантів відбувалося під керівництвом професорки The New School for Social Research, асоційованої наукової співробітниці Центру Дейвіса Гарвардського університету, членкині Опікунської ради ХНУ імені В. Н. Каразіна Дж. Пізано.

6 лютого завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов та професор цієї ж кафедри С. М. Куделко взяли участь у підсумковій колегії Центрального державного науково-технічного архіву України (ЦДНТА України) за 2023 р.

12–23 лютого доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ю. А. Кісельова перебувала як запрошена дослідниця в Лейбніц-Інституті досліджень Східної та Південно-Східної Європи, що розташований у Регенсбурзі, Німеччина. Протягом візиту

Ю. А. Кісельова мала можливість працювати над проєктом «Рух на Захід: українські вчені в умовах вимушеної міграції» (організатори: В. Ю. Іващенко, Ю. А. Кісельова) та презентувати доповідь «Проблеми ідентичності українських вчених — вимушених мігрантів».

24 лютого доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко взяла участь у Міжнародному навчальному семінарі «Повсякденна спадщина», організованому Університетом Стерлінга в межах міжнародного проєкту DECOPE «Культурна спадщина в зонах конфлікту» у співпраці з «Брама Гродська — Театр NN» (м. Люблін).

26 лютого доцент кафедри історії України Р. Г. Любавський презентував колективну монографію «Ukraine's Many Faces: Land, People, and Culture Revisited». Р. Г. Любавський є співавтором окремого розділу монографії «Selfhood and Statehood in Interwar Ukraine: Inventing the “New Man”», який присвячено практикам та стратегіям формування нової радянської людини в 1920–1930-ті рр.

28 лютого доцентка кафедри історії України С. В. Нижнікова презентувала колективну монографію «Невимовне: історії українок про російське вторгнення та евакуацію до Німеччини». С. В. Нижнікова є співавторкою окремого розділу монографії «Українські біженці в Німеччині», який присвячено травматичному досвіду вимушеної міграції, стратегіям акультурації та інтеграційним викликам, а також «жіночим» сферам вразливості в умовах вимушеної міграції.

У лютому студентка першого курсу магістратури кафедри історіографії, джерелознавства та археології М. Доценко здобула перемогу в I турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з історії. Тема наукової роботи: «Міжнародні конгреси історичних наук (1990–2022 рр.) та тенденції розвитку сучасної історичної науки» (науковий керівник — професор С. І. Посохов).

8 березня доцентка кафедри Ю. А. Кісельова виступила з доповіддю «Проблеми організації столиці: націоналізація професорських будинків у Харкові в 1920-х роках XX століття» на міжнародній конференції «Administracja państwa i kościoła w XIX wieku na ziemiach polskich: prawo, struktury, ludzie, dokument», що була проведена в Університеті кардинала Стефана Вишинського (Варшава, Польща).

20 березня в межах засідання гуртка мистецтвознавців кафедри історіографії, джерелознавства та археології відбулася творча зустріч з директором ОКЗ «Харківський організаційно-методичний центр туризму» В. Д. Холодок.

21–23 березня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Є. С. Рачков узяв участь у 5th Annual Taras Shevchenko Conference. Захід відбувся в онлайн-форматі на базі Індіанського університету в Блумінгтоні (США). Під час конференції він виголосив доповідь «Challenges in the Preservation, Management, and Promotion of Ukraine's Intangible Cultural Heritage During the War».

28 березня в Скарбниці Національного музею історії України (м. Київ) відбулась презентація видання Харківського університету «Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Євразії». Доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Б. Шрамко є відповідальною редакторкою та співавторкою одного з розділів, присвяченого вивченню унікального артефакту, знайденого під час розкопок зольника № 38 на Західному укріпленні Більського городища.

29 березня відбулася Всеукраїнська наукова конференція XV Луньовські читання «Шляхи та методи поповнення музейних зібрань: історія та сучасний досвід». У конференції взяли участь науковці вищих навчальних закладів, музеєзнавці, мистецтвознавці, історики, бібліотекарі, краєзнавці Харкова та Харківщини, а також інших міст України.

Того самого дня лауреатом Премії імені А. Ф. Луньова «XV Луньовських читань» став голова Асоціації співробітників музеїв вищих навчальних закладів м. Харків, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов.

2 квітня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Є. С. Рачков взяв участь у науковому семінарі в межах «Indiana University — Ukraine Nonresidential Scholars Program». Він виголосив доповідь «Challenges in Preserving and Rethinking Ukraine's Cultural Heritage During the Russo-Ukrainian War: An Expert Perspective» (спільно з Г. А. Бондаренко), присвячену результатам наукового проекту «МІСТО І ВІЙНА», що реалізовувався за підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Канада).

5 квітня провідний науковий співробітник відділу пам'яток історії ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» В. Д. Путятін прочитав лекцію «Проблеми охорони, реставрації пам'яток історії та культури. Підготовка реєстру об'єктів історико-культурної спадщини. З досвіду роботи» для студентів 1 курсу магістратури кафедри історіографії, джерелознавства та археології.

5–6 квітня доцент кафедри історії Східної Європи П. В. Єремєєв узяв участь у конференції Британської асоціації слов'янських та східноєвропейських студій BASEES Annual Conference 2024, виступивши як дискусант панелі «Ties and Relations of Belarusian Culture to Western and Central Europe as Phenomena of Confessionalization in 16/18 cc.».

8–12 квітня відбулося стажування доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ю. А. Кісельової в межах програми Erasmus+ у Люблінському університеті імені Марії Кюрі-Склодовської. В межах викладацької мобільності вона взяла участь у заняттях з читання та перекладу архівних джерел та презентувала результати проекту «“Рух на Захід”: українські вчені в умовах вимушеної міграції (2014–2024)».

12 квітня в межах засідання гуртка мистецтвознавців кафедри історіографії, джерелознавства та археології відбулася зустріч із художником-графіком, педагогом, членом Харківської організації Національної спілки художників України, арт-директором творчої студії «ESTETIK-DESIGN» Р. Е. Оруджевим.

18 квітня на базі Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова відбулися ювілейні XXX Сумцовські читання, в рамках яких здійснювалася робота Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій». Ця конференція була присвячена 170-річчю ювілею славетного вченого і громадського діяча Миколи Федоровича Сумцова (1854–1922). З вітальними словами виступили і члени оргкомітету конференції — завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. І. Посохов і професор цієї ж кафедри С. М. Куделко.

Того самого дня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков узяв участь у віртуальному «DUSS Symposium», який було організовано DUSS (Disrupted Ukrainian Scholars and Students) Initiative Альбертського університету (Канада). У межах заходу він виголосив доповідь «Preservation and Rethinking of Ukraine's Cultural Heritage During the Russo-Ukrainian War: The Initiative 'CITY AND WAR'».

23 квітня в Центральному державному науково-технічному архіві України за участі співробітників Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Харківської гуманітарно-педагогічної академії відбувся науковий семінар «Особистість в контексті часу: збереження культурної, історико-біографічної спадщини в умовах війни». Під час семінару відбулася презентація та обговорення нових наукових видань історико-біографічного характеру. Зокрема, викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. І. Вовк презентувала книги «Харківський університет (1941–1945 pp.) у спогадах його викладачів та вихованців» (Харків, 2023) та «Vasili Nazarovici Karazin. Biobibliografie» (Кишинев, 2023).

У підготовці обох видань активну участь взяли співробітники та випускники кафедри історіографії, джерелознавства та археології під керівництвом завідувача кафедри професора С. І. Посохова.

26 квітня на історичному факультеті відбулася 77-ма Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання» (історичні науки) в онлайн-форматі. За підсумками роботи секцій премією імені професора Ю. Й. Журавського був нагороджений В. Додух (ДНУ імені Олеся Гончара). Премією професора Б. К. Мигаля була відзначена Ю. Єременко (ХНУ імені В. Н. Каразіна). Премія Д. Шаповала була присуджена І. Богункову (КНУ імені Тараса Шевченка).

10 травня професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко взяв участь в організації та проведенні ІХ Всеукраїнської наукової конференції «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 170-річчя від дня народження Миколи Федоровича Сумцова».

14 травня – грудень у Музеї археології Каразінського університету відбулось відкриття виставки «Археологія Харківщини. Від описових методів до диджиталізації». Виставка присвячена пам'яті О. Крютченка.

17 травня доцентка кафедри нової та новітньої історії Т. М. Коваленко виступила з доповіддю «Колабораціонізм у Другій світовій війні: досвід європейських держав» на круглому столі «Феномен колабораціонізму: міждисциплінарний підхід» в онлайн-форматі, який був організований Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна.

18 травня доцентка кафедри нової та новітньої історії Т. М. Коваленко виступила з доповіддю «(Не)забуті жертви радянського терору: дружини репресованих в ході Польської операції НКВС 1937–1938 рр.» на Міжнародній науково-практичній конференції «Тоталітарний спадок і сучасна меморіальна політика: європейський контекст та регіональні особливості» (онлайн).

21–23 травня доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко та Ю. А. Кісельова виступили з доповіддю «Temporalities of Migrant Narratives: Evidence from the Oral History Project “Moving West”: Ukrainian Academics in Conditions of Forced Migration (2014–2024)» на «Globality Forum Borderlands Storytelling: Narratives and Performances of Epistemic Relatedness» (Гданський університет, Польща).

22–25 травня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська виступила з доповіддю «Meet the Amazons» (співавтор Alfred Twardecki, Institute for History of Material Culture, Polish Academy of Sciences) на міжнародній науковій конференції «The Modern Argonauts».

28 травня в межах засідання гуртка мистецтвознавців кафедри історіографії, джерелознавства та археології відбулася зустріч з художником-монументалістом, членом Національної спілки художників України О. І. Гречановським.

28–30 травня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська представила доповідь «The Habits of the Elite and the Status of Euergetes in the Poleis of the Northern Black Sea Region in the First Centuries CE (epigraphic and archaeological studies)» на міжнародній науковій конференції «The Archaeological Work in the Greek Settlements of the Black Sea and their Environs during the Last Decade».

У ті самі дні доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Б. Шрамко виступила з доповіддю «Early Greek Ceramics of the Second Half of the 7 th – First Half of the 6 th Century B.C. in the Barbarian Territories of the Northern Black Sea Region: Distribution Features» на міжнародній науковій конференції «The Archaeological Work in the Greek Settlements of the Black Sea and their Environs during the Last Decade» (м. Александрополіс, Греція).

3–7 червня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська за програмою Erasmus+ Staff Mobility for Teaching прочитала серію лекцій з історії та археології грецьких міст Північного Причорномор'я в Університеті Клагенфурту (Alpen-Adria-Universität Klagenfurt, Faculty of Humanities, Department of Ancient History and Classical Studies), Республіка Австрія.

5 червня завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов узяв участь у XX Біографічних читаннях «Сучасна біографіка та біобібліографія: нові форми і методи дослідницької й інформаційної роботи, інтеграції та поширення біографічних знань». Конференція була присвячена пам'яті засновника і першого директора Інституту біографічних досліджень НБУВ професора В. С. Чишка (1951–2003) та 30-літтю Інституту біографічних досліджень НБУВ.

7 червня спільно з Інститутом археології Чеської академії наук укладено договір, у межах якого науковці Каразінського університету беруть участь у міжнародному науковому проєкті «Бурштинові шляхи раннього залізного віку в Центральній Європі», в якому задіяні вчені майже всіх країн регіону. Від Каразінського університету проєктом керує доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Б. Шрамко.

7–9 червня доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко та Ю. А. Кисельова виступили з доповідями «Temporal Parallels and Historical Reflections in Autobiographical Narratives of Displaced Women Ukrainian Academics» та «Professional Ethics of Women Historians in the Time of the Russo-Ukrainian War (Based on Autobiographical Interviews)» на 9th World Congress on Polish Studies (PIASA, Collegium Civitas, Варшава, Польща).

11–12 червня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Б. Шрамко взяла участь у 34-й міжнародній науковій

конференції «Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2023» та виступила з доповіддю «Preliminary results of the most recent excavations of mounds in the Skorobir necropolis».

14 червня в межах Міжнародного тижня архівів у приміщенні Музею археології Каразінського університету відбувся круглий стіл «Особові фонди вчених в архівних, музейних та бібліотечних установах України: проблеми формування, забезпечення збереженості та особливості введення до наукового обігу», присвячений 55-річчю ЦДНТА України. Організаторами заходу виступили ЦДНТА України та кафедра історіографії, джерелознавства та археології. Модераторами круглого столу стали директор ЦДНТА України М. А. Балишев та завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов.

21 червня на історичному факультеті у змішаному форматі відбулися читання пам'яті професора В. І. Кадеєва. Конференція продовжилася роботою за напрямками: історія античної Греції та елліністичних держав; історія стародавнього Риму; проблеми класичної археології; історія середньовіччя; історія науки.

Того самого дня завідувач кафедри нової та новітньої історії професор М. Г. Станчев виступив у Софії (Болгарія) з доповіддю «Проектът “Българите в руската империя, СССР и страните на ОНД. Биографична енциклопедия» на міжнародній науковій конференції, присвяченій 140-річчю з дня народження українського етнографа та педагога С. Цветко в Інституті етнології і фольклористики Болгарської академії наук.

Того самого дня доцентка кафедри нової та новітньої історії Т. М. Коваленко була нагороджена Подякою Голови Харківської обласної ради за сумлінну плідну працю, високий професіоналізм, вагомий особистий внесок у розвиток науки й освіти та з нагоди Дня науки.

27 червня відбулося святкове розширене засідання кафедри історіографії, джерелознавства та археології з нагоди її 60-річчя. Участь у засіданні взяли викладачі, студенти, випускники та друзі кафедри. Під час засідання було презентовано книгу «Кафедра історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: автобіогр. нариси та бібліографія (2004–2023)» (відп. ред. С. І. Посохов; уклад. бібліогр. О. І. Вовк. Харків: Майдан, 2024. 294 с.), відбувся перегляд кафедральних фото різних років, пролунали відповіді викладачів на запитання студентів, були оголошені привітання від випускників.

27–28 червня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська виступила з доповіддю «Civic memory, benefactors, and festivals in Chersonesos Taurica» на міжнародній конференції «Megarika III — From Sicily to the Black Sea: Latest Research on Ancient Megarian Cities».

27–30 червня доцент кафедри історії Східної Європи П. В. Єремєєв, доцент кафедри історії України Є. Ю. Захарченко та аспірантка кафедри історії України В. К. Сабадаш взяли участь у міжнародній науковій конференції RUTA Annual Conference Re(kn)own: Region(s) from Within.

28 червня – 18 липня студенти історичного факультету пройшли щорічні археологічну, музейно-архівну та краєзнавчі практики.

У червні – грудні доцент кафедри історії України Є. Ю. Захарченко працював у складі робочої групи з розроблення програм іспитів з основ Конституції України та історії України, для осіб, які мають намір набутися громадянства України, затвердженої Міністерством освіти і науки України на базі Державної установи «Науково-методичний центр вищої та фахової передвищої освіти». Є. Ю. Захарченко взяв участь у розробленні програми іспиту з історії України, тестових завдань, а також навчального посібника у співавторстві.

1–3 липня для студентів другого курсу історичного факультету проведено науково-методичний семінар «Музейно-архівні заклади Харкова: історія та діяльність».

11 липня доцентка кафедри нової та новітньої історії Т. М. Коваленко виступила з доповіддю «Українські плакати воєнного часу: теми, символи, міти» на Міжнародній науково-практичній конференції «Культурна спадщина й ідентифікаційні процеси часів воєнного лихоліття: теоретичні та прикладні ракурси досліджень» (онлайн).

12 липня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Г. Павлова була нагороджена Почесною грамотою Національної Спілки краєзнавців України за вагомі досягнення в галузі краєзнавства, дослідження й збереження пам'яток матеріальної та духовної культури України.

У липні завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов був нагороджений Почесною Грамотою Харківської міської ради за багаторічну сумлінну й плідну працю, високий професіоналізм, вагомий внесок у розвиток освіти і науки міста Харкова, Грамотою Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за багаторічну плідну працю, ініціативу та наполегливість, сумлінне виконання службових обов'язків та професійні досягнення, плідну науково-педагогічну діяльність, а також Почесною Грамотою Національної спілки краєзнавців України за вагомі досягнення в галузі краєзнавства, дослідження й збереження пам'яток матеріальної та духовної культури України.

1–9 серпня спільна археологічна експедиція Каразінського університету та заповідника «Більськ» продовжила наукові дослідження некрополя «Скоробір», досліджено курган ранньоскіфського часу.

14 серпня – 30 листопада доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Б. Шрамко та співробітники Музею

археології Каразінського університету К. Ю. Пеляшенко та С. А. Задніков узяли участь у підготовці та урочистому відкритті виставки «Рятувати та досліджувати: Більський археологічний комплекс, сезони 2022–2024 рр.» у Полтавському художньому музеї (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка (м. Полтава).

14 серпня Почесною грамотою Полтавської обласної ради за сумлінну працю, високий професіоналізм, вагомий багаторічний внесок у збереження, вивчення й популяризацію пам'яток археології Полтавської області і Більського городища та з нагоди Дня археолога нагороджено доцентку кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Б. Шрамко.

19–23 серпня доцент кафедри історії Східної Європи П. В. Єремєєв узяв участь у 21-й щорічній конференції Європейської асоціації релігієзнавців, що проводилася у Гетеборзі (Швеція). У межах конференції він виступив із доповіддю «Images of Nature in Orthodox Church Historiography in Eastern Europe (19th-early 20th centuries)».

26–30 серпня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ю. А. Кісельова взяла участь у робітні Німецько-української історичної комісії «(Not) Far from the War: The Russo-Ukrainian War in Refugees' Testimonies, Oral Histories, and Diaries» та Літній школі Української асоціації усної історії «Witnessing the War in Ukraine: Testimony in the Pursuit of Justice», що проводилися у Вроцлаві (Польща) на базі Центру історії «Заєднія». Ю. А. Кісельова презентувала (спільний з В. Ю. Іващенко) усноісторичний проєкт «“Рух на Захід”: українські вчені в умовах вимушеної міграції (2014–2024)» та обговорила його результати з експертами та колегами.

У серпні проєкт EAUCES (Східноукраїнський Центр європейських студій) під керівництвом професора кафедри нової та новітньої історії Д. В. Миколенка було відібрано для реалізації в 2024/2025 навчальному році. Мета проєкту — стимулювати розвиток європейських студій

у Східній Україні. Основний акцент зроблено на впровадженні нових навчальних курсів, які охоплюють теми європейської інтеграції, інформаційної та кібербезпеки, протидії інформаційним війнам та економіки в умовах війни.

У серпні – листопаді викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. І. Вовк виконувала науковий проєкт «Українсько-польська співпраця з порятунку культурної спадщини в період російської військової агресії» у межах стипендіальної програми «Досліджуйте в Україні» Центру діалогу імені Юліуса Мєрошевського (Польща). У результаті виконання проєкту до ЦДНТА України на постійне зберігання передані матеріали, з яких сформований однойменний архівний комплекс. Ці матеріали, серед іншого, висвітлюють участь професорсько-викладацького складу кафедри історіографії, джерелознавства та археології у процесі збереження пам'яток історії та культури на Харківщині від 2022 р.

5 вересня викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. І. Вовк взяла участь у заході «Культурна спадщина в Україні: від збереження до повоєнного відновлення», організованому бюро програми ЄС «Креативна Європа» в Україні і присвяченому Сектору культурної спадщини.

6 вересня Музей археології Каразінського університету отримав гуманітарну допомогу від Центру допомоги мистецтва України та Міністерства закордонних справ Німеччини.

13 вересня викладач кафедри історії Східної Європи В. І. Щепаченко на засіданні разової спеціалізованої вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна захистив дисертацію «Соціально-економічний розвиток населення пізньоримського часу — початку доби Великого переселення народів на території України: за матеріалами скляного посуду черняхівської культури» на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

13–16 вересня представники кафедри історії України професорка Л. Ю. Посохова, доцент Є. Ю. Захарченко та аспірантка В. К. Сабадаш взяли участь у Конгресі дослідників історії PL-LT-UA-BY: «Історична спільнота чотирьох народів — спадщина ідей та майбутні перспективи», що відбувся у Варшавському університеті (Польща).

14 вересня відбулася творча зустріч з харківським композитором, педагогом, викладачем кафедри композиції та інструментування ХНУМ імені І. П. Котляревського В. О. Богатирьовим.

18–19 вересня викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. І. Вовк взяла участь у роботі конкурсного журі III (фінального) етапу Обласного молодіжного конкурсу «Відкриваймо Харківщину» на найкращу віртуальну екскурсію. Співорганізаторами заходу виступили Обласний комунальний заклад «Харківський організаційно-методичний центр туризму», КУ «Харківський обласний центр молоді» і заклади вищої освіти Харківської області, які входять до Міжвузівського об'єднання «Платформа розвитку туризму».

25–26 вересня доцентка кафедри історії України А. С. Ховтура взяла участь у міжнародній конференції «Between the Local and the Global: Unpacking Environmental History of Ukraine», яка відбувалась у Софії (Болгарія). Мета заходу — обговорення епістемологічних аспектів дослідження та написання історії довкілля України.

30 вересня на історичному факультеті відбулася нарада з питань реекспозиції Національного музею воєнної історії Слобожанщини. У нараді взяли участь декан факультету С. Д. Литовченко, директор музею В. Є. Гаврюшенко і співробітники кафедри історіографії, джерелознавства та археології: завідувач професор С. І. Посохов, професор С. М. Куделко, доцентка О. Г. Павлова і викладачка О. І. Вовк.

У вересні студентка третього курсу О. Тихонова стала стипендіатом Фондації Лозинських (США).

У вересні з нагоди Дня міста Харкова та на відзначення 370-річчя його заснування Національна спілка краєзнавців України нагородила провідних дослідників та активістів громадського руху в цій галузі. Почесні грамоти НСКУ за вагомі досягнення в галузі краєзнавства, дослідження й збереження пам'яток матеріальної та духовної культури України отримали доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Г. Павлова і викладачка цієї ж кафедри О. І. Вовк. Випускник кафедри О. М. Янкул отримав грамоту за значний внесок у розвиток краєзнавчого руху України.

4 жовтня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ю. А. Кісельова закінчила стажування в онлайн-інституті «NetworkLab: NEH Institute for Remote Collaboration», організоване GreenHouse Studios — міждисциплінарним дослідницьким підрозділом Коледжу гуманітарних і природничих наук, бібліотеки та школи образотворчих мистецтв Університету Коннектикуту, що проводилася за підтримки Національного фонду гуманітарних наук США.

10 жовтня в межах програми «Sustaining Ukrainian Scholarships» доцент кафедри історії Східної Європи П. В. Єремєєв здійснив академічний візит до Центру перспективних досліджень у Болгарії. Там він виступив із презентацією наукового проекту «The Images of Ukraine in Russian Church Historiography of the Long 19th Century».

14 жовтня на історичному факультеті з ініціативи кафедри історії Східної Європи та за підтримки деканату відбулася онлайн-зустріч зі стейкхолдером, випускником факультету, директором «Харківського ліцею мистецтв № 133 Харківської міської ради» Є. Д. Ашортія.

22 жовтня для студентів другого курсу історичного факультету в межах навчальної дисципліни «Архівознавство» була проведена віртуальна лекція-екскурсія по ЦДНТА України, який є організацією-стейкхолдером для історичного факультету і місцем роботи багатьох випускників.

24 жовтня відбулася наукова конференція XVI Астаховські читання «Актуальні проблеми історіографії та джерелознавства (до 60-річчя кафедри історіографії, джерелознавства та археології)». За усталеною традицією в день конференції завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов поклав квіти на могилу засновника кафедри професора В. І. Астахова.

У жовтні співробітники кафедри історіографії, джерелознавства та археології були удостоєні нагород за результатами XXIII виставки-конкурсу навчальної та наукової літератури, що традиційно проводиться в Каразінському університеті. Диплом другого ступеня отримали завідувач кафедри, професор С. І. Посохов і доцентка В. Ю. Іващенко за книгу «Марин Дринов: Писма, телеграми, докладни записки. 1859–1905 г.» (Софія, 2023). Дипломом учасника була нагороджена викладачка О. І. Вовк за книгу «Vasili Nazarovici Karazin. Biobibliografie» (Кишинев, 2023).

У жовтні – листопаді до підрозділів Каразінського університету, які займаються проблемами збереження історико-культурної спадщини, надійшов гуманітарний вантаж (генератори і павербанки). Допомога надана в межах проєкту «Prądotwórczość» за співпраці з бюро збереження культурної спадщини Муніципалітету Варшави (Польща), Фондації BRDA (Польща) і Фондації ALIPH (Швейцарія). Співкоординаторкою проєкту виступила викладачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. І. Вовк.

1–2 листопада в змішаному форматі в Музеї археології Каразінського університету відбулась III Всеукраїнська археологічна конференція «Путивльські читання» (до 80-річчя Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України). Одним зі співорганізаторів конференції став музей.

6 листопада на історичному факультеті за ініціативи кафедри історії Східної Європи та в межах міжфакультетського курсу «Генеалогія:

від теорії до бізнес-ідеї» відбулася зустріч з О. С. Воротинцевою — випускницею історичного факультету, приватною дослідницею у сфері генеалогії та сімейної історії, засновницею та головним спеціалістом генеалогічної компанії «Пам'ять століть».

10 листопада викладачі історичного факультету завідувач кафедри історії Східної Європи професор Ю. П. Волосник, доценти П. В. Єрмеєв, Є. Ю. Захарченко, професор Д. В. Миколенко, доцентка О. Г. Павлова взяли участь у роботі журі XVI міського турніру юних істориків.

11–13 листопада завідувач кафедри нової та новітньої історії професор М. Г. Станчев виступив з доповіддю «Болгари на пострадянському просторі у світлі статистики» на міжнародній науковій конференції «Зарубіжна гуманітаристика о Болгарії і болгарях» (м. Софія, Болгарія).

13 листопада відбулася гостьова лекція для студентів четвертого курсу бакалаврату та першого курсу магістратури, що спеціалізуються по кафедрі історіографії, джерелознавства та археології, випускниці факультету, завідувачки відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Н. В. Проць на тему «Фонди відділу книжкових видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки».

15 листопада на науковому семінарі Центру болгаристики і балканських досліджень імені Марина Дринова відбулася презентація книги «Марин Дринов: Писма, телеграми, докладни записки. 1859–1905 г.» (Софія, 2023), у якій взяли участь координатор проекту, у межах якого було опубліковано це видання, завідувач кафедри нової та новітньої історії професор М. Г. Станчев, а також укладачі книги — завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов і доцентка цієї ж кафедри В. Ю. Іващенко.

14–15 листопада в Софії (Болгарія) відбулися XI Дриновські читання на тему «Україна та її сусіди: проблеми етногенезу і націотворення та міжнародні відносини у Центральній-Східній Європі (від доби Середньовіччя до епохи глобалізації)». У межах конференції завідувач кафедри нової та новітньої історії професор М. Г. Станчев виступив з доповіддю «Українські біженці в Болгарії: історія та сучасність», доцентка цієї ж кафедри Т. М. Коваленко виступила з доповіддю «Мистецтво і пам'ять: репрезентація російсько-української війни в сучасному українському живописі».

18–19 листопада доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко взяла участь у конференції «Між ідеєю університетської свободи та новими реаліями. Університети в умовах викликів сучасного світу в Польщі та Європі в 1918–1939 роках». Вона презентувала археографічний проєкт кафедри з видання спогадів з історії Харківського університету та виступила із доповіддю, присвяченою відображенню процесу трансформації університету в 1920–1930-х рр. у спогадах.

19 листопада для студентів першого курсу в межах навчальної дисципліни «Історична географія та історичне краєзнавство» відбулася зустріч зі співробітниками відділу «Україніка» імені Т. Г. Шевченка Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка Н. І. Полянською (завідувачка відділу), О. М. Дмитрієвою (головний бібліотекар відділу) та Ю. О. Уткіною (завідувачка сектору відділу).

21 листопада до 220-річчя заснування Каразінського університету для студентів історичного факультету відбулася лекція мистецтвознавиці, завідувачки відділу Харківського художнього музею О. Й. Денисенко «Зачарований красою. Генріх Семирадський».

Того самого дня завідувач кафедри нової та новітньої історії професор М. Г. Станчев виступив з доповіддю «Бесарабските българи в творчеството на проф. Тодор Балкански» на круглому столі, присвяченому 80-річчю професора Т. Балканського (м. Пазарджик, Болгарія).

26 листопада – 15 грудня професор кафедри історії Східної Європи, член-кореспондент Германського археологічного інституту М. В. Любичев перебував у Євразійському відділі інституту (м. Берлін, ФРН), де працював над спільним проєктом «Поховальний обряд та соціальна структура носіїв черняхівської культури за матеріалами могильника Війтенки».

27 листопада доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков провів лекцію для аспірантів першого року навчання Гуманітарного факультету Українського католицького університету. Тема лекції: «Структурування та використання дослідницьких даних». Лекція відбулася в межах навчальної дисципліни «Цифрові методи в наукових дослідженнях» (викладачка Оріся Віра) та проєкту «Посібник з цифрової історії», що реалізується за ініціативи Центру міської історії у Львові та Українського католицького університету.

Того самого дня професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко був удостоєний Знаку пошани Харківської обласної ради «За заслуги перед Харківщиною» за багаторічну науково-педагогічну діяльність, вагомий внесок у справу збереження історичної пам'яті, комеморацію учасників АТО–ООС, добровольців і воїнів Збройних сил України, які боронять державу від російських окупантів, і у зв'язку з 50-річчям науково-педагогічної діяльності.

29 листопада відбулася 42-га Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Традиції та актуальні завдання краєзнавства в Україні (до 220-річчя заснування Каразінського університету)».

Того самого дня завідувач кафедри нової та новітньої історії професор М. Г. Станчев організував у Софії (Болгарія) презентацію монографії американських дослідників Ю. Фельштинського і В. Попова «От червения терор до терористична държава. Руските спецслужби в борбата за световно господство (1917–2036)» (науковий редактор і перекладач М. Г. Станчев. Изд-во на Нов български университет, 2024).

Того самого дня студентка третього курсу Л. Кузьменко стала лауреатом премії імені А. Ф. Луньова 42-ї Міжнародної краєзнавчої

конференції молодих учених «Традиції та актуальні завдання краєзнавства в Україні (до 220-річчя заснування Каразінського університету)». На цій же конференції студентка першого курсу магістратури О. Воробйова отримала Премію імені П. Т. Тронька, студент четвертого курсу бакалаврату Є. Єрмак — Премію імені А. Г. Слюсарського.

У листопаді студенти історичного факультету посіли II місце на щорічному конкурсі студентської творчості Alma Mater, а також факультет був відзначений номінацією «За збереження і відтворення історичної пам'яті».

2 грудня відбулося урочисте нагородження переможців Конкурсу імені Єжи Ґедройця — конкурсу бакалаврських, магістерських та докторських робіт на польську тематику, а також на тему польсько-українських та українсько-польських взаємин. Бакалаврська дипломна робота випускника кафедри історії України червня 2024 р. В. Токаря «Репрезентація образів Польщі та поляків в історичній політиці незалежної України» (науковий керівник: доцент Є. Ю. Захарченко) була відзначена капітулом конкурсу.

5–19 грудня студенти Є. Вожаков, Л. Кузьменко та О. Тихонова, які спеціалізуються по кафедрі історіографії, джерелознавства та археології, взяли участь у циклі онлайн-семінарів «Навчання через дослідження». Захід було організовано чеською громадською організацією «Асоціація з міжнародних питань» та українським освітнім проектом «Усна історія».

10 грудня в науковому семінарі Центру болгаристики і балканських досліджень імені Марина Дринова взяв участь митець і мистецтвознавець, науковий співробітник Національної академії наук України А. В. Іжевський, який виступив з доповіддю «Образи Балкан у галицькій сатирі другої половини XIX — початку XX століття», а також з презентацією книги «Галицька сатира як феномен графічного мистецтва другої половини XIX — початку XX століття».

13–14 грудня викладач кафедри історії Східної Європи В. І. Щепаченко та аспірант цієї ж кафедри В. В. Руснак взяли участь у Міжнародній науковій конференції «Старожитності Східної Європи I тис. н. е.» (Відділ археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, історичний факультет Українського державного університету імені Михайла Драгоманова) до 50-річчя Відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України та виступили з доповідями «Про час появи обробки скла у Барбарікумі» та «Технологічні сліди на поверхні кружальної кераміки з мікрорегіону «Війтенки»».

20 грудня до 20-річчя дослідження Германо-Слов'янською археологічною експедицією Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна археологічного комплексу пізньоримського часу — початку доби Великого переселення народів біля с. Війтенки, у приміщенні Валківського краєзнавчого музею відкрилась виставка «Готи на Муравському шляху».

21 грудня на звітно-виборній конференції Академії наук вищої школи України, що відбувалася у змішаному форматі, лави академіків поповнилися представником історичної науки Каразінського університету. У межах відділення історії, філософії та українознавства було обрано академіком доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії Східної Європи професора Ю. П. Волосника.

24 грудня в Каразінському університеті відбувся урочистий випуск магістрів. Магістриню кафедри історіографії, джерелознавства та археології М. Доценко було нагороджено як «Кращого випускника Каразінського університету».

У грудні доценти кафедри історії України Є. Ю. Захарченко та Р. Г. Любавський презентували інтерактивний довідник для підготовки до НМТ з історії України. Видання створено для якісної та ефективної підготовки до складання ЗНО/НМТ з історії України.

У грудні студентка третього курсу історичного факультету Є. Спасьонова стала переможницею Міжнародного міждисциплінарного конкурсу наукових і мистецьких робіт — 2024 Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору. Її науково-дослідницька робота «Голодомор 1932–1933 років: ірраціональний простір травми» (науковий керівник — доцент Євген Захарченко) здобула диплом I ступеня та грошову винагороду на подальше поглиблення й поширення результатів наукової і творчої діяльності.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «ІСТОРІЯ»
Випуск 67

Відповідальний за випуск С. І. Посохов
Комп'ютерне верстання О. М. Янкул
Макет обкладинки К. В. Скіпенко
Літературний редактор М. А. Курушина

Підписано до друку 30.06.2025 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 10,13. Обл.-вид. арк. 12,67.
Тираж 50 пр. Зам № 10/25.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09